

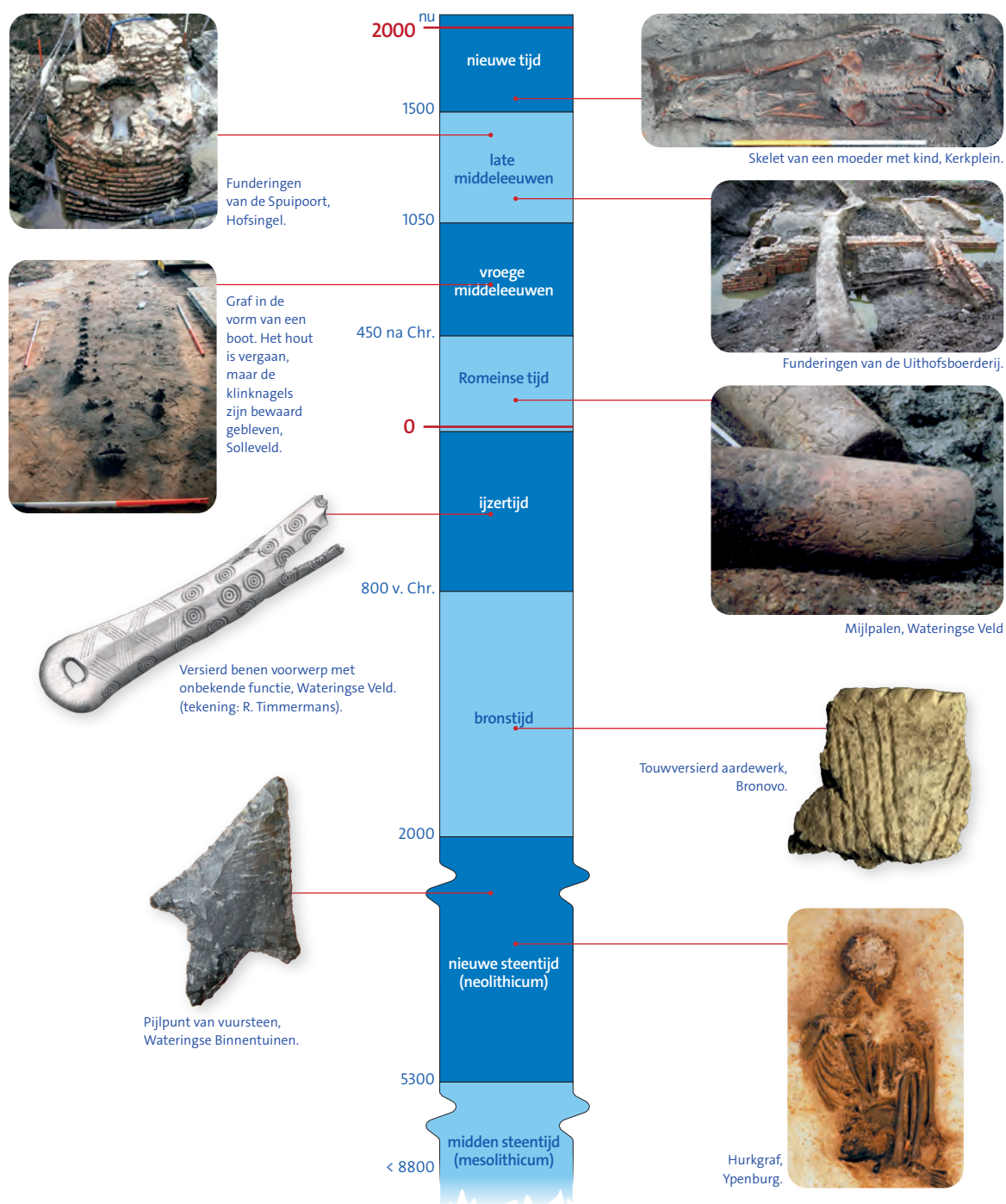
Den Haag

Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie 2020 Gemeente Den Haag

Haagse Archeologische Rapportage 2119

Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie Dienst Stadsbeheer

Colofon

Onderzoek: Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie 2020, gemeente Den Haag

Auteur: H. Siemons en P.J.A. Stokkel (red.), met bijdragen van E.E.B. Bulten, D.L. van Duijvenboden, K. Lehmann, M. Laan, M.L. Lenoir, R.A. van der Mijle Mijer, E. Mulder, J.W. Oudhof, A. Pavlović, E.C. Rieffe, M.M.A. van Veen en R.J. van Zoolingen.

Uitgave: Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie
Dienst Stadsbeheer, gemeente Den Haag

Haagse Archeologische Rapportage nummer 2119

Den Haag, 2021

ISBN: 978-94-6067-335-1

**Gemeentelijke Onderzoeksagenda
Archeologie 2020
Gemeente Den Haag**

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
1.1 Doel	6
1.2 Onderzoek 2009-2019	6
1.3 Aanleiding	7
1.4 Gebruik GOA	7
1.5 Opbouw rapport	8
2 Landschap	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Paleolithicum – mesolithicum	14
2.3 Laag van Ypenburg en Laag van Voorburg	14
2.4 Hollandveen	15
2.5 Gantel Laag; Laagpakket van Walcheren en Laag van Poeldijk	16
2.6 Laag van Den Haag	17
3 Neolithicum	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Cultuurlandschap	23
3.3 Chronologie	24
3.4 Lokale fenomenen	25
3.5 Bovenlokale fenomenen	29
4 Bronstijd	31
4.1 Inleiding	31
4.2 Cultuurlandschap	34
4.3 Chronologie	35
4.4 Lokale fenomenen	35
4.5 Bovenlokale fenomenen	36
5 IJzertijd	38
5.1 Inleiding	38
5.2 Cultuurlandschap	42
5.3 Chronologie	44
5.4 Lokale fenomenen	44
5.5 Bovenlokale fenomenen	46
6 Romeinse tijd	47
6.1 Inleiding	47
6.2 Cultuurlandschap	50
6.3 Chronologie	51
6.4 Lokale fenomenen	53
6.5 Bovenlokale fenomenen	57
7 Vroege middeleeuwen	60
7.1 Inleiding	60
7.2 Cultuurlandschap	64
7.3 Chronologie	65
7.4 Lokale fenomenen	66
7.5 Bovenlokale fenomenen	70
8 Late middeleeuwen	72
8.1 Inleiding	72
8.2 Cultuurlandschap	80
8.3 Chronologie	81
8.4 Lokale fenomenen	82
8.5 Bovenlokale fenomenen	89
9 Nieuwe tijd	91
9.1 Inleiding	91
9.2 Cultuurlandschap	92
9.3 Lokale fenomenen	92
9.4 Bovenlokale fenomenen	102
Literatuur	103
Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling	114

1 Inleiding

Dit is de gemeentelijke onderzoeksagenda archeologie 2020 (GOA2020) samengesteld door de medewerkers van de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag en Buro de Brug.¹ De afgelopen jaren heeft de afdeling Archeologie in samenwerking met Buro de Brug het Haagse archeologiebeleid geactualiseerd en een herziening van de onderzoeksagenda uit 2009 (GOA2009) maakte daar vanzelfsprekend deel van uit.

Bij de samenstelling van deze GOA2020 is de vakkennis en nieuwsgierigheid van onze collega's bij Den Haag maar ook in den lande als uitgangspunt genomen. Dit betekent dat wij ervan uitgaan dat een ieder die onderzoek uitvoert in de gemeente Den Haag dit doet volgens de geldende normen en richtlijnen, zowel gemeentelijke als nationale. Deze onderzoeksagenda is niet gericht op basishandelingen of -kennis (basisrapportage) maar dient ervoor om extra inhoud en richting aan archeologisch onderzoek te geven. Vanuit dit uitgangspunt hebben we geprobeerd de onderzoeksvragen en -thema's in te richten.

Deze GOA is geen alomvattende samenvatting van alle onderzoeksresultaten van de afgelopen jaren. Die informatie is terug te vinden in de verschillende rapporten die hieronder genoemd worden. Deze GOA laat wel zien welke onderzoeksthema's voor de aankomende jaren actueel zijn en biedt handvatten om hier met ieder onderzoek aan bij te dragen.

We willen onze vakbroeders uitdagen om met een open en onderzoekende blik, met deze onderzoeksagenda in de hand, onderzoek uit te voeren in Den Haag. We zijn ervan overtuigd dat dit leidt tot betere adviezen voor de initiatiefnemers, maar daarnaast ook veel bruikbaar-

1 De vorige gemeentelijke onderzoeksagenda dateert uit 2009; Bulten e.a. 2009.

dere onderzoeksresultaten zodat het archeologische verhaal van de stad steeds beter verteld kan worden.

1.1 Doel

Op basis van deze uitgangspunten kunnen we enkele doelen van de GOA2020 formuleren:

- De GOA2020 is een startdocument voor onderzoekers waarin (Haagse) publicaties en periodeoverzichten gevonden kunnen worden die als basis dienen voor uitvoering van het archeologische onderzoek in de gemeente Den Haag.
- De onderzoeksthema's in de GOA2020 zijn bedoeld om extra inhoud en richting te geven aan alle soorten archeologisch onderzoek. Voor het documenteren en beschrijven van basisgegevens zijn andere documenten (KNA, richtlijnen) beschikbaar.
- De komende jaren willen we de vorm en het gebruik van de GOA aanpassen en uitbreiden. Te denken valt hierbij aan een betere (digitale) koppeling van de GOA aan de geologische eenheden en de database van archeologische onderzoeken in de gemeente Den Haag. Het doel hiervan is te komen tot een dynamische en levende GOA met een actuele stand van onderzoek en actuele onderzoeksthema's die ook voor iedereen goed benaderbaar is.

1.2 Onderzoek 2009-2019

In de periode 2009-2019 zijn in de gemeente Den Haag ongeveer 500 archeologische onderzoeken uitgevoerd. Ruim de helft daarvan betrof bureauonderzoeken en gecombineerde bureau- en booronderzoeken verricht door 24 verschillende archeologische bureaus. In dezelfde periode zijn bijna 60 proefsleuvenonderzoeken gedaan met ongeveer 40 opgravingen als resultaat. Grote opgravingen van de laatste tien jaar betreffen de Wateringse Binnentuinen² (neolithicum), Wijndaelerplantsoen³ (bronstijd en ijzertijd), de Rotterdamsebaan⁴ (Romeinse tijd en late middeleeuwen) en Madepolderweg⁵ (neolithicum, ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en nieuwe tijd). Ook de onderzoeken bij de Grote Kerk (middeleeuwen en nieuwe tijd) en de Steynhof (neolithicum) mogen hier niet onvermeld blijven.⁶ In combinatie met alle andere, kleinere onderzoeken heeft dit geleid tot kenniswinst van het landschap en vindplaatsen uit alle bewoningsperioden van Den Haag.⁷ De afgelopen tien jaar zijn bovendien rapportages verschenen in het kader van de uitwerking van oud en eerder uitgevoerd onderzoek, zoals Uithofslaan⁸ (ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en nieuwe tijd), Ockenburgh⁹ (Romeinse tijd), Bierstraat¹⁰ (nieuwe tijd), Bronovo¹¹ (bronstijd en ijzertijd), Wateringse Veld¹² (neolithicum, bronstijd, ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en nieuwe tijd), Statenkwartier¹³ (vroeg middeleeuwen) en Binnenhof¹⁴ (middeleeuwen en nieuwe tijd).

2 Stokkel en Bulten 2017.

3 Stokkel 2012a.

4 Publicatie in voorbereiding.

5 Publicatie in voorbereiding.

6 Pavlović en Van Veen 2021; Van Zoolingen en Bulten 2021.

7 Zie hiervoor de afzonderlijke hoofdstukken.

8 Pavlović 2011a, 2018.

9 Waasdorp 2012; Waasdorp en Van Zoolingen 2015.

10 Van Veen en Barwasser 2012.

11 Bulten en Boonstra 2013.

12 Siemons en Bulten 2014; Siemons en Lanzing 2009.

13 Waasdorp en Van Weerelt 2019.

14 Van Veen 2015.

Een bijzondere vermelding verdienen de 95 begeleidingen die de afgelopen tien-elf jaar zijn uitgevoerd. Een groot deel hiervan is gedaan tijdens de vernieuwing, vervanging en uitbreiding van het rioleringsstelsel van Den Haag. Bij deze begeleidingen is een schat aan informatie verzameld over archeologische vindplaatsen maar zeker ook over de geologische ondergrond van Den Haag. Een zeer fraai voorbeeld van dergelijk onderzoek (conform Haags Protocol¹⁵) is de begeleiding van de rioleringswerkzaamheden in de Vogelwijk.¹⁶ Hierbij zijn het landschap en met name ijzertijd vindplaatsen in de hele wijk systematisch in kaart gebracht. De boringen en waarnemingen zijn tezamen met de honderden boringen van het reguliere booronderzoek verwerkt in de Geologische kaart van Den Haag en Rijswijk 2019.¹⁷

1.3 Aanleiding

Nu we tien jaar verder zijn, meer ervaring hebben en veel onderzoek is uitgevoerd, zijn we tot een aantal conclusies en nieuwe uitgangspunten gekomen ten aanzien van de opbouw, samenstelling en doelen van de gemeentelijke onderzoeksagenda:

- Er is niet echt sprake van een eenheid in de GOA2009. De toon en de benadering voor het prehistorische deel zijn duidelijk anders dan die voor de Romeinse tijd, en ook de late middeleeuwen/nieuwe tijd had weer een andere opbouw. Dat heeft natuurlijk te maken met het feit dat er verschillende auteurs waren, maar enige stroomlijning maakt het geheel duidelijker en in het gebruik efficiënter.
- Uit de GOA2009 blijkt dat het moeilijk is een evenwicht te vinden tussen lokale, regionale en nationale thema's en vragen. Zeker in relatie tot de mogelijkheden die onderzoeken bieden om thema's en vragen te behandelen. Uitgangspunt voor de GOA2020 is dat het om een lokale onderzoeksagenda gaat met Haagse thema's en vragen om de kans te vergroten ook daadwerkelijk kennis te vergaren bij onderzoeken binnen de gemeente. De GOA2020 is bij uitstek een weergave van de kennis, de stand van archeologisch onderzoek en onderzoeksthema's op lokaal, Haags niveau. Den Haag is natuurlijk geen eiland dus spreekt het voor zich dat de GOA2020 van Den Haag aansluiting zoekt bij, en functioneert naast de provinciale en nationale onderzoeksagenda's.
- Een voortdurende worsteling bij het nadenken over en het samenstellen van onderzoeksagenda's is de variatie in archeologisch onderzoek in methodiek (boren, sleuven, opgraven) maar zeker ook in omvang. In deze GOA2020 proberen we meer onderscheid te maken in de mogelijkheden van de verschillende maten en soorten onderzoek.

1.4 Gebruik GOA

Het uitgangspunt voor gravend archeologisch onderzoek blijft natuurlijk het Programma van Eisen. De PvE's worden in Den Haag altijd door de afdeling Archeologie geschreven en hierin wordt natuurlijk ook naar deze GOA verwezen.

Wij sporen onderzoekers in Den Haag echter ook aan om, naast programma's van eisen en plannen van aanpak, altijd oog te houden voor (onverwachte) mogelijkheden die archeologische onderzoeken van elke soort en maat kunnen bieden. Lijkt het er bijvoorbeeld op dat een proefsleuvenonderzoek geen vervolg gaat krijgen, bedenk je dan nog tijdens het veldwerk

¹⁵ Begeleidingen, en tegenwoordig IVO-O's, conform Haags Protocol zijn onderzoeken bij complexe infrastructuure werken, zoals rioleringen, waarbij het reguliere vooronderzoek niet of nauwelijks is uit te voeren. Voor dergelijke onderzoeken wordt een Programma van Eisen opgesteld volgens vast stramien waarbij de onderdelen van het bureauonderzoek in het PvE zijn opgenomen.

¹⁶ Boonstra en Rieffe 2009; Kooistra en Bloo 2014; Rieffe 2018, 2011.

¹⁷ Koster en Vos 2019.

welke informatie verzameld kan worden voor het terrein wellicht definitief verlaten (en verstoord) wordt. Houd tijdens het veldwerk en zeker ook bij de evaluatie na gravend onderzoek de onderzoeksthema's en -vragen in relatie tot de resultaten goed tegen het licht. Zijn er mogelijkheden tot kenniswinst die bij samenstelling van het PvE niet gezien waren? En zijn er wellicht vragen en thema's benoemd die tijdens de evaluatie niet meer zo relevant blijken te zijn?

Als onderzoeker in Den Haag ben je medeverantwoordelijk voor het actueel houden van deze onderzoeksagenda. Met je onderzoek draag je bij aan de verschillende thema's door onderzoeksvragen te beantwoorden en nieuwe te formuleren. Zo zijn we er zeker van dat toekomstig onderzoek ook inhoudelijk relevant blijft en altijd bijdraagt aan een beter begrip van het verleden.

In elke fase van een project kan een beroep worden gedaan op de archeologen en specialisten van de afdeling Archeologie. Wij proberen aan de voorkant zoveel mogelijk van onze kennis in onderzoeken in te brengen, maar zijn altijd beschikbaar voor dialoog en discussie.

1.5 Opbouw rapport

In deze agenda wordt aandacht besteed aan alle in Den Haag aanwezige archeologische perioden. Daarnaast wordt het natuurlijke landschap apart behandeld.

De hoofdstukken van de archeologische perioden hebben allemaal dezelfde opzet. In totaal komen vier hoofdthema's aan bod, naast een inleiding zijn dat het cultuurlandschap, chronologie, lokale fenomenen en bovenlokale fenomenen. Deze hoofdthema's zijn weer onderverdeeld in periode specifieke subthema's. De subthema's worden kort toegelicht, waarna bijbehorende onderzoeksvragen volgen.

De thema's en vragen die behandeld worden zijn vaak vindplaats overschrijdend. Het is van belang dat de onderzoeker goed inventariseert welke data lokaal verzameld kunnen worden om een bijdrage te kunnen leveren aan de beantwoording van die vragen. Het is tevens zaak dat deze data zodanig uniform verzameld worden dat ze ook passen in het onderzoek naar de overkoepelende hoofdthema's van het Haagse onderzoek.

Deze gemeentelijke onderzoeksagenda kan het best gebruikt worden in combinatie met de Archeologische-Geologische Kaart 2021 Den Haag en Rijswijk die zowel analoog als [digitaal](#) beschikbaar is. Op de Archeologische-Geologische Kaart 2021 Den Haag en Rijswijk zijn de vindplaatsnummers te vinden die in de tekst tussen haakjes worden genoemd.

De nummering is zoveel mogelijk per (sub)paragraaf gedaan. Bij het meerdere keren voorkomen van dezelfde vindplaats in een (sub)paragraaf is deze eenmaal genummerd.

2 Landschap

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de geactualiseerde stand van zaken sinds 2009 rond de kennis van de Haagse geologie en het landschap besproken. Uit die stand van zaken vloeit een aantal (nieuwe) thema's voort waaraan (extra) onderzoek gedaan zou moeten worden om een beter beeld te kunnen vormen over de archeologische potentie van de oude landschappen.

De Holocene opbouw van de ondergrond van Den Haag en de Haagse regio is onder invloed van een voortdurend stijgende zeespiegel tot stand gekomen. Als gevolg hiervan komen drie fysisch-geografische regio's bij elkaar. In het oosten wordt het landschap gedomineerd door het westelijk veengebied. In het westen wordt het landschap beheerst door het duingebied en het zuiden van de regio maakt deel uit van het zuidwestelijk zeekleigebied.¹⁸ Van het oorspronkelijke westelijke veengebied is in Den Haag weinig bewaard gebleven. Veel van dit veen is in de 17de en 18de eeuw gewonnen als brandstof.

Tot in de middeleeuwen waren dit natuurlijke landschap en de natuurkrachten waaraan het onderworpen was, belangrijke factoren bij de keuze van woonplaatsen. Vanaf het moment dat de mens systematisch en op grote schaal ingrijpt in de waterhuishouding, neemt het belang van het natuurlijke landschap af. Toch blijft tot na de middeleeuwen de oriëntatie van Den

¹⁸ Berendsen 2005.

Haag op de strandwallen gericht. Dat waren van oudsher de hogere en drogere delen in het land.

Eerst worden in dit hoofdstuk de grootschalige processen beschreven die tijdens het Holoceen plaats vonden. Vervolgens worden relevante onderzoeken van de afgelopen tien jaar in Den Haag besproken die een bijdrage hebben geleverd aan onze landschappelijke en geologische kennis en worden ook de thema's uit de GOA2009 besproken. Als laatste worden de belangrijkste geologische eenheden beschreven met de bijbehorende onderzoeksthema's. De geologische eenheden zijn terug te vinden op de geologische kaart van Den Haag en Rijswijk 2019.¹⁹

De vorming van het landschap

In de laatste ijstijd, het Weichselien, die 11.700 jaar geleden eindigde, lag veel water opgeslagen in (land)ijskappen. Dit had grote gevolgen voor de wereldwijde zeespiegelstand. Voor Nederland, en andere gebieden langs de rand van grote landijskappen speelde nog een extra factor. Door de belasting van het ijs op Scandinavië was de aardkorst van dit subcontinent deels in de onderliggende mantel weggedrukt. Hierdoor werd de rand van dit gebied, waartoe ook Nederland behoort, juist opgeheven. Als direct gevolg van beide fenomenen stond de lokale zeespiegel nog aanzienlijk lager; het Noordzeebekken lag volledig droog.

Door een temperatuurstijging begon het landijs te smelten. Scandinavië werd lichter en veerde terug met als gevolg dat het omliggende land wegzakte in de onderliggende mantel. Samen met het extra aanbod van water dat uit de ijskappen afkomstig was, leidde dit tot een aanzienlijke en vooral ook zeer snelle stijging van de zeespiegel en al snel liep het Noordzeebekken onder.²⁰

Als gevolg van deze zeespiegelstijging, verslechterde de afwatering van de grote rivieren, met name die van Rijn en Maas naar zee. In de kustzone steeg de grondwaterspiegel en kwam de vorming van het basisveen op gang. De grens tussen zee en land schuift in de eerste 4 tot 5 millennia van het Holoceen snel van (noord)west naar het (zuid) oosten. In westelijk Nederland is op dit veen een pakket klastische sedimenten afgezet (Laagpakket van Wormer). In het 4de millennium v. Chr. reikt de zee voorlopig het verst landinwaarts. Daarna nam de snelheid waarmee de zeespiegel steeg af.

In samenhang met het sedimentaanbod en kuststromingen ontstonden strandwallen en lage duinen (Laagpakket van Zandvoort; Laag van Rijswijk en Laag van Voorburg). De opbouw van de strandwallen en duinen duurt 2000 tot 3000 jaar en leidt ertoe dat de kustlijn in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen aanzienlijk meer westelijk ligt dan de huidige kustlijn. In dit duinlandschap laten zich drie duidelijke fasen onderscheiden: De strandwal van Rijswijk – Voorschoten; de strandwal van Loosduinen - Den Haag – Wassenaar en de strandwal van Scheveningen. De kustbarrière werd door enkele zeegaten onderbroken. Deze zeegaten lagen op de plaats waar grote rivieren in zee uitmondde. Voor de Haagse regio zijn de belangrijkste rivieren de Maas en de Rijn. Rond deze zeegaten ontstond een waddenmilieu waarin een dynamisch evenwicht tussen nat en droog bestond. In deze “waddenzee” worden duintjes gevormd waarop in de Haagse regio voor het eerst (vrijwel) permanent werd gewoond (Laag van Ypenburg). Vanuit het zuiden werden de verschillende zeegaten grotendeels afgesloten en raakte de zee haar invloed op het achterliggende land grotendeels kwijt. Achter de duinen bleven lagergelegen gebieden achter die opslibden met klei en verzoetten. Deze klei hoort nog bij het Laagpakket van Wormer. Vanaf het moment dat de afvoer van zoet water te slecht werd, kon veenvorming plaatsvinden (Hollandveen Laagpakket binnen de Formatie van Nieuwkoop).

19 Koster en Vos 2019.

20 De Mulder 1983, p. 24.

Door inbraken vanuit zee overstromden delen van het veenpakket achter de duinen; soms was zo'n inbraak grootschalig en werd een deel van het veenpakket opgeruimd. Tot enkele jaren geleden werden deze inbraken vanuit zee gekoppeld aan transgressies waarvan verondersteld werd dat deze langs de gehele Nederlandse kust gelijktijdig optraden. Die veronderstelling is niet houdbaar gebleken. Het blijkt dat de benedenloop van met name de Rijn hierin een belangrijke rol speelde. Rond de monding van rivieren bestaat een fragiel evenwicht tussen land en zee. Een verandering in het aanbod van water via de rivier zal vrijwel zeker invloed hebben op overstromingen: meer water moet via een te nauwe afvoer of de afvoer is te groot voor het aanbod aan water. In de Maasmond deed zich tussen 500 en 250 v. Chr. een dergelijke situatie voor als gevolg van de verlegging van de Rijn via de Linge. In eerste instantie moest extra water zich een weg van land naar zee banen waardoor de Maasmond ruimer werd. Al snel nam dat aanbod water af en werd de extra ruimte die er was, opgevuld met sediment dat vooral vanuit zee wordt aangevoerd (Laagpakket van Walcheren). Voor de Haagse regio speelde vooral de Gantel toen een belangrijke rol. Eerst als systeem dat het gebied ontwaterde, daarna als geul waarlangs de zee tot ver in het achterland sediment kon aanvoeren. Naast een fragiel natuurlijk evenwicht kan menselijke invloed, die zeker vanaf de ijzertijd toe nam, het effect van met name overstromingen versterken. In het grootste deel van Den Haag is na de opbouw van de Gantelafzettingen geen natuurlijk pakket sediment meer afgezet. Uitzondering hierop vormt de westelijke kustzone. Vanaf de middeleeuwen trad kusterosie op. De strandwal van Scheveningen met de daarop gevormde duinen werd deels door erosie opgeruimd en het daarbij vrijkomende zand werd landinwaarts vervoerd. Hierbij werden reliëfrijke duinen gevormd die ook nu nog delen van het Haagse landschap vormen. Een deel van de erosie zal door wind zijn gebeurd. Diezelfde wind, en dan met name stormen, leidde er ook toe dat in de middeleeuwen vanuit (voor onze regio met name) de Maas overstromingen plaats vonden. Ook in Den Haag komen de afzettingen (Laag van Poeldijk) van deze overstromingen lokaal voor. De verbreiding ervan is hier slecht bekend en de conservering van deze laag is ronduit slecht. Het gaat vooral om klei die kort na de afzetting ervan (weer) in cultuur werd gebracht.

De ontwikkeling zoals die in de bovenstaande paragraaf is geschetst, heeft ertoe geleid dat op dit moment in Den Haag aan het maaiveld drie duidelijk verschillende landschappelijke zones naast elkaar zichtbaar zijn, waar respectievelijk zand, klei en veen domineren. Zoals nu wel duidelijk is, bestaat de Haagse ondergrond echter uit een gestapeld landschap waarbij locaties die korter of langer geleden bewoonbaar waren nu onder jongere afzettingen begraven liggen. Daarom bestaat de geologische kaart van Den Haag (en Rijswijk) uit een profieltypenkaart, waarbij in ieder geval de verschillende sedimentaire eenheden die op elkaar liggen als eenheid herkenbaar zijn.

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

De afgelopen tien jaar zijn bijna 500 archeologische onderzoeken uitgevoerd in de gemeente Den Haag (zie Hoofdstuk 1 Inleiding). Heel veel geologische data van boringen en waarnemingen, verworven tijdens booronderzoeken en (riool)begeleidingen, zijn verwerkt in de nieuwe versie van de geologische kaart van Den Haag en Rijswijk.²¹ Het gaat hierbij om duizenden boringen met een schat aan informatie over geologische eenheden, bodemniveaus (met archeologische potentie), bodemverstoringen en in bepaalde gevallen ook archeologische indicatoren. Deze geologische gegevens vormen een aanvaardbare basis voor het abiotische landschap, maar de vele kleine booronderzoeken en rioolbegeleidingen leverden geen bijdrage aan het biotische landschap.

²¹ Koster en Vos 2019.

Grote, gravende onderzoeken en grootschalige rioolprojecten bieden wel ruimte om onderzoek in de vorm van archeobotanie, archeozoölogie en verschillende methodes van daterend onderzoek uit te voeren. Deze grote onderzoeken bieden gedetailleerde inzicht in de opbouw en ontwikkeling van het gestapelde landschap op lokaal niveau. Voorbeelden hiervan zijn het onderzoek in het Wateringse Veld²² waarvoor Kooistra de ontwikkeling van het landschap heeft beschreven. Dit onderzoek is uitgebreid met de analyse van organische resten van de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182)²³ die zich voornamelijk richtte op het laat-neolithicum in de Laag van Voorburg. Op het ESDO-terrein (vindplaats 185)²⁴ is meer inzicht gekregen in de opbouw van de Gantel Laag. Datzelfde geldt voor het grootschalige onderzoek aan de Uithofslaan (vindplaats 146).²⁵ Dit onderzoek heeft inzicht gegeven in de ontwikkeling van het Gantelsysteem vanaf de ijzertijd. Helaas is het nog niet goed mogelijk gebleken de afzettingen van het Gantelsysteem zelf betrouwbaar te dateren, maar daarmee is bij het onderzoek voor de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195) een begin gemaakt.²⁶ Al deze onderzoeken laten duidelijk zien dat de opbouw van zowel de Gantel Laag als de Laag van Voorburg niet een éénmalige gebeurtenis was, maar een proces dat zich over meerdere eeuwen uitstreckte en waarbij sedimentatie en erosie elkaar afwisselden.

Richting de kust lenen de bestaande bebouwing en de aanwezigheid van natuurgebieden zich minder voor grootschalig, aaneengesloten onderzoek. Uitzondering hierop vormt de archeologische begeleiding van het vervangen van rioleringen in de stedelijke omgeving. Goede voorbeelden hiervan zijn de Vogelwijk²⁷ en de Bloemenbuurt.²⁸ Onderzoek in beide wijken heeft informatie opgeleverd over de botanische ontwikkeling van het Haagse landschap en toont een duidelijk verschil in landschap tussen de Vogelwijk en de Bloemenbuurt.

De vele kleine en grote booronderzoeken in het westelijke deel van Den Haag hebben ook een forse bijdrage geleverd aan het lokaliseren van veen in dit deel van het Haagse strandwallen gebied. De duidelijk gedefinieerde strandwal van Scheveningen is aanzienlijk minder scherp door Hollandveen begrensd dan tot voor kort werd aangenomen.²⁹

De afgelopen jaren is geprobeerd meer vat te krijgen op de bewoningsmogelijkheden en de archeologische resten op het Hollandveen buiten de oude stadskern. Bewoning op of gebruik van het (verdroogde) Hollandveen is moeilijk te traceren en een duidelijk hiaat in onze kennis van het landschap. In dit verband moet het onderzoek aan de Dedemsvaartweg (vindplaats 25) hier zeker genoemd worden. Hoewel moeilijk te interpreteren hebben het proefsleuvenonderzoek en een opgraving resten uit de ijzertijd op het veen opgeleverd.³⁰

Dit is ook de juiste plaats om kort in te gaan op de ontwikkelingen omtrent de thema's uit de GOA2009:

- *In wat voor geologisch milieu liggen de duintjes waarop nederzettingen zoals Wateringen-4, Schipluiden en Ypenburg zijn aangetroffen?*

In de afgelopen tien jaar kon hier in Den Haag vrijwel geen onderzoek naar worden gedaan. In de Vlietzone is slechts één geïsoleerd duintje (vindplaats 180) herkend.³¹ Vanuit Haags perspectief liggen deze duintjes achter een min of meer gesloten strandwal, maar de invloed van de zee manifesteert zich in die periode vooral vanuit het zuiden (de Maasmond).

22 Siemons en Bulten 2014.

23 Stokkel en Bulten 2017.

24 Stokkel en Van der Mijle Meijer 2014.

25 Pavlović 2011a, 2018.

26 Publicatie in voorbereiding.

27 Boonstra en Rieffe 2009; Kooistra en Bloo 2014; Rieffe 2018, 2011.

28 Lehmann 2020a; Rieffe 2020a.

29 Koster en Vos 2019.

30 Lenoir 2021.

31 Van der Mijle Meijer e.a. 2010.

Vanuit die richting liggen deze duintjes vrij open in het landschap. Mogelijk dat Ypenburg nog invloed direct vanuit de Noordzee ondervond, want kort daarvoor liep hier immers de Rijswijk – Zoetermeergeul. Deze geul is op de geologische kaart nog altijd herkenbaar, als de diepte van het voorkomen van duinzand in de ondergrond wordt meegenomen. Stagnerende (zoet)water afvoer kan waarschijnlijk grotendeels verklaard worden door de dan nog goed merkbare stijging van de zeespiegel (omstreeks 20 cm per eeuw).

De (vroeg) neolithische duintjes zoals die op Ypenburg en in de Harnaschpolder zijn herkend, zijn in de afgelopen tien jaar niet meer onderzocht en ze liggen grotendeels buiten het Haagse grondgebied.

- *Pollenspectra in het Hollandveen met hieraan gekoppeld een betrouwbare en absolute chronologie.*

Met name tijdens de begeleiding van de rioolvervanging in de Vogelwijk is op uitgebreide schaal onderzoek gedaan aan pollenspectra en dateringen. In het Wateringse Veld is bij “regulier” archeologisch onderzoek fors ingezet op de datering van strandvlakteveen en de biotische component van het (duin) landschap. Deze onderzoeken bevestigen dat de opbouw van het veen niet één doorgaand proces is, maar onderbroken wordt door perioden van verdroging, of extreme vernatting. Met name de publicatie naar aanleiding van het AWZI-project geeft een overzicht van de ontwikkeling van het Hollandveen ten opzichte van de verschillende strandwallen.³² Wel kent dit rapport de beperking dat het “slechts” één profiel door de stad betreft. Vooral in het “Jong Duin” gebied en de dicht bebouwde gebieden van Den Haag ontbreekt nog altijd informatie. De in de GOA2009 impliciet gestelde vraag “waar zit bewoning (in de midden[?] ijzertijd) op het veen?” is met dit onderzoek niet beantwoord. Bewoningsmogelijkheden op veen zijn namelijk niet zo zeer te herkennen aan stuifmeel, maar wel aan een verdroogd (of droog genoeg) veenoppervlak. Voor prospectie van het veen is het nu van belang om te bepalen hoe omvangrijk vindplaatsen zijn en hoeveel prospecteerbaar materiaal deze opleveren. Daarvoor is het van belang (individuele) boorbeschrijvingen te evalueren op de aanwezigheid van een intacte top van het veen (al dan niet door oxidatie – veraarding aangetast) en eventueel aanwezige houtskool of andere archeologische indicatoren, en deze te vergelijken met de bekende vindplaatsen op het veen.

- *Geogenetische ontwikkeling en datering van het prehistorische Gantelsysteem.*

Voor het onderzoek van de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195) is één van de geulen van het Gantelsysteem met behulp van schelpdoubletten gedateerd. Dit onderzoek moet nog verder worden gerapporteerd en aan de datering van schelpmateriaal kleven beperkingen door (met name) het reservoir effect (¹⁴C in zeewater loopt achter bij het atmosferische ¹⁴C). Concreet is de datering, zonder correctie voor (zee)water, rond 600 v. Chr. Op de locatie “ESDO” (vindplaats 185) is een overstromingsfase van de Gantel in de Romeinse tijd gedateerd. Of dit een grote overstroming is, of dat het een relatief klein fenomeen betreft, is uit één waarneming moeilijk af te leiden, maar duidelijk is wel dat ook op andere vindplaatsen een dergelijke overstroming een deel van de aangetroffen fenomenen zou kunnen verklaren (Uithofslaan, vindplaats 146).

- *Pollenonderzoek aan bodems en vondstlagen kan inzicht verschaffen in de verschillen tussen het biotische landschap in en direct om nederzettingsterreinen en de verderaf gelegen gebieden.*

Over het algemeen worden in de rapportages van pollenonderzoek duidelijk de beperkingen van het onderzoek met betrekking tot lokale herkomst en wijdere omgeving besproken. Helaas zijn er weinig mogelijkheden om pollenonderzoek te doen buiten nederzettingsterreinen om een volledig natuurlijk pollensignaal te genereren: veen waarin pollen vooral

³² Flamman en Besselsen 2008.

goed bewaard blijft, is niet altijd aanwezig en als het aanwezig is, is het niet altijd in een profiel te beschrijven. Daarmee is de mogelijkheid om het te bemonsteren klein. Vaak is dan ook de chronologische relatie tussen het nog aanwezige veen en de vindplaats moeilijk te leggen.

2.2 Paleolithicum – mesolithicum

De bovenkant van het pleistocene landschap (Formatie van Kreftenheye³³) ligt op een diepte van 23 tot 17 m – NAP.³⁴ Dit is het oppervlak dat tijdens de laatste ijstijd (het Weichselien) het maaiveld vormde. De Noordzee lag droog en mens en dier konden zich vrij bewegen tussen de Britse eilanden en continentaal Europa.

De kans dat op dit niveau archeologische resten kunnen worden aangetroffen is aanwezig.³⁵ De overgang pleistoceen – holoceen ligt in Den Haag echter diep, zo diep dat bodemingrepen op dit moment slechts in uitzonderlijke gevallen invloed hebben. Mogelijk zal dat in de toekomst veranderen, te denken valt hierbij aan tunnels maar ook boringen voor warmte-koude opslagsystemen. Deze boringen gaan veelal dieper dan 16 tot 18 m - NAP en bieden, vanwege de standaard beschrijvingen die van boringen worden gemaakt, de kans om het oppervlak uit die periode verder in kaart te brengen.

Het huidige hoogtemodel zoals dat in GeoTOP (DINO-loket) beschikbaar is, wijst op de aanwezigheid van een geulsysteem in de Haagse regio. Onder met name Leidschenveen en Mariahoeve lijkt nog een terrestrisch landschap te liggen. Onder de rest van Den Haag mag een rivierensysteem verwacht worden.

Dit leidt tot de volgende aandachtsgebieden voor onderzoek in de komende jaren:

- Op welke diepte t.o.v. NAP ligt de overgang pleistoceen – holoceen?
- Bestaat deze overgang uit een humeuze bodem op het pleistocene maaiveld met daarop jongere afzettingen of is het een erosieve grens?
- Op welke wijze en bij welke bodemingrepen kan archeologisch onderzoek in de gemeente Den Haag een bijdrage leveren aan de bestudering van het pleistocene landschap en de archeologische resten daarin?

2.3 Laag van Ypenburg en Laag van Voorburg

De vorming van strandwalafzettingen (Laag van Rijswijk) is van groot belang geweest voor de bewoningsmogelijkheden in de Haagse regio. In eerste instantie zorgde de opbouw van de oudste strandwal voor een relatief afgeschermd wadden milieu waarin, op wad afzettingen, geïsoleerde duintjes ontstonden (Laag van Ypenburg). Op de strandwallen zelf ontstonden al snel meer aaneengesloten duinen (Laag van Voorburg). De strandwalafzettingen bestaan voornamelijk uit schelprijke, matig fijne tot matig grove zanden. De duinen erop zijn opgebouwd uit matig fijn zand dat, zeker aan de top, grotendeels is ontkalkt.³⁶ De oudste gesloten strandwal van Rijswijk-Voorschoten werd rond 4000 v. Chr. gevormd. Het proces herhaalde zich meerdere keren. De meest westelijke en jongste strandwal bij Scheveningen wordt rond 2200 v. Chr. gedateerd.³⁷

³³ Weerts en Busschers 2003.

³⁴ Kaartbijlage bij De Mulder 1983.

³⁵ Raczynski-Henk 2014.

³⁶ De Mulder 1983, p. 29.

³⁷ De Mulder 1983, p. 33.

Doordat de duinen tot boven de toenmalige zeespiegel reikten, boden ze gunstige mogelijkheden voor bewoning. Op de geïsoleerde duintjes achter de oudste strandwal van Rijswijk-Voorschoten is bewoning uit het (laat) midden neolithicum (Hazendonkgroep) aangetroffen.³⁸ Op de duintjes op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten zelf gaat het om bewoning vanaf het laat-neolithicum (Vlaardingen cultuur).³⁹ Op de jongere strandwallen van Den Haag en Scheveningen is bewoning vanaf de bronstijd aangetroffen.

De opbouw van de verschillende strandwallen en duinen, dat geen éénmalige gebeurtenis was, zorgde voor een sterk verslechterde afwatering van het achterland waardoor veenvorming op gang kwam en zeker de oudste duinen grotendeels (Laag van Voorburg) of geheel (Laag van Ypenburg) met veen afgedekt raakten. In dit veenmoeras was bewoning onmogelijk.

Dit leidt tot de volgende aandachtsgebieden voor onderzoek in de komende jaren:

- Om goed een archeologische verwachting voor de verschillende duinen te kunnen bepalen kunnen nooit voldoende dateringen van veen en voldoende gegevens over het natuurlijke landschap in bepaalde perioden beschikbaar zijn; om te komen tot betrouwbare paleogeografische reconstructies en bijbehorende archeologische verwachtingen zijn nu eenmaal veel data nodig. De mogelijkheden (zowel inhoudelijk als financieel) zullen per project moeten worden afgewogen en terug moeten komen in PvE's, PvA's en evaluatie- en uitwerkingsrapporten.
- Hoe krijgen we (meer) inzicht in de gefaseerde opbouw van individuele duinen, ook als goed herkenbare humeuze bodems niet meer aanwezig zijn?
- Specifiek voor het neolithicum: hoe ziet het natuurlijke landschap eruit en hoe zien we dat terug in de exploitatie en welke verandering is daarbij zichtbaar van "Hazendonk" via "Vlaardingen" naar "Klokbeker"?
- Laag van Voorburg: de hoogte van het voorkomen van bodems en archeologische resten in en op de Laag van Voorburg is een belangrijk onderwerp. Op basis van de database van de afdeling Archeologie bestaat een globaal beeld hiervan van west (strandwal van Scheveningen) naar oost (strandwal van Rijswijk-Voorschoten). Aanvulling, gebruik en analyse van de gegevens in deze database ten behoeve van de gespecificeerde verwachting en landschapsreconstructies is en blijft een belangrijk thema.
- Laag van Ypenburg: hoewel veel minder gegevens beschikbaar zijn, geldt bovenstaande ook voor de Laag van Ypenburg in het uiterste oosten (Wateringse Veld en Ypenburg) van Den Haag. De overgangszone van de Laag van Ypenburg naar de Laag van Voorburg verdient hierbij speciale aandacht.

2.4 Hollandveen

Terwijl de strandwallen en de daarop opgestoven duinen bewoning mogelijk maken, is levend veen juist ongeschikt voor bewoning; het is een spons waarin je verdrinkt. Dat heeft wel tot gevolg dat organisch materiaal, met name zaden, pollen en hout, goed bewaard zijn gebleven en ons iets over het toenmalige landschap kunnen vertellen. Uit het veen zijn in de afgelopen tien jaar veel pollenmonsters verzameld en deze zijn onderzocht en gedateerd. Op die manier is langzaam maar zeker een goed beeld ontstaan over met name de flora op de nabijgelegen strandwallen.

Ook de nog altijd enigszins enigmatische "ijzertijd vindplaatsen op het veen" hebben de afgelopen tien jaar zeker aandacht gekregen, helaas zonder dat een doorbraak is bereikt in de kennis van de aard, de verspreiding of precieze ouderdom van deze vindplaatsen. Recent

38 O.a. Koot 2001.

39 Stokkel en Bulten 2017.

onderzoek aan de Maartensdijklaan toonde veraard veen aan, maar het niveau waarop dat werd vastgesteld kwam overeen met historisch vastgestelde grondwaterstanden.⁴⁰ De komende jaren wordt het dus van belang om ook vast te stellen wat de oorzaak van veraarding is.

Dit leidt tot de volgende aandachtsgebieden voor onderzoek in de komende jaren:

- Wat is de oorzaak van veraarding van het veen? Is die opgetreden voor, tijdens of (ver) na de opbouw van jongere afzettingen?
- Wat is de aard, ouderdom, kwaliteit en verspreiding van vindplaatsen op het veen?
- Het verzamelen van goed dateerbaar botanisch materiaal blijft belangrijk voor de reconstructie van oude landschappen.
- In de database van de afdeling Archeologie bevinden zich natuurlijk veel minder gegevens over de mogelijke hoogteligging van archeologische resten op het veen dan die voor de Laag van Voorburg, maar ze lijken hetzelfde patroon te volgen. Aanvulling, gebruik en analyse van de gegevens in deze database ten behoeve van de gespecificeerde verwachting en landschapsreconstructies is en blijft een belangrijk thema.

2.5 Gantel Laag; Laagpakket van Walcheren en Laag van Poeldijk

In een natuurlijk landschap bestaat bij voortduring een labiel evenwicht tussen de opbouw van veen en overstromingen. Vos heeft in een serie paleogeografische reconstructies van de ijzertijd inzichtelijk gemaakt dat een relatief kleine verandering in de bovenstroom van de Rijn grote gevolgen had voor de Maasmond.⁴¹ De Haagse regio merkte dat in de vorm van het actief worden van een geulensysteem dat in eerste instantie het gebied ontwaterde, maar waar al snel ook juist sediment vanuit werd afgezet: de Gantel Laag. De Gantel Laag is op Haagse schaal goed herkenbaar zodra daarop ijzertijd vindplaatsen of vindplaatsen uit de Romeinse tijd liggen. De laag is onderdeel van het Laagpakket van Walcheren.

De ligging van de grootste geulen van dit systeem lijkt voldoende nauwkeurig bekend te zijn. Met enige regelmaat worden langs of op deze geulen vindplaatsen uit de Romeinse tijd en de late middeleeuwen herkend. Af en toe, en voorlopig lijkt de verspreiding daarvan niet goed te voorspellen, ligt op of in dit pakket ook weleens een vindplaats uit de ijzertijd. Soms blijkt het dan te gaan om de uitloper van een vindplaats op een duintje (Laag van Voorburg), maar aan de Uithofslaan (vindplaats 146)⁴² en op het Hoge Veld (vindplaats 136)⁴³ in het Wateringse Veld ging het om vindplaatsen die geheel in de klei lagen, in de buurt van een dan actieve (open) geul. Deze vindplaatsen liggen vrijwel zeker op een kwelder zoals die in eerste instantie ontstond bij de opbouw van de Gantel Laag. Beide voorbeelden zijn gevonden bij onderzoek aan Romeinse vindplaatsen. Of bewoonbare kwelders zich beperken tot de brede geulen is voorlopig onbekend: buiten de verbreiding van de geulen wordt slechts incidenteel onderzoek uitgevoerd aan de Gantel Laag.

Het lijkt aannemelijk dat tijdens de opbouw van het pakket klei, in een marien milieu, planten met een hoge zouttolerantie de hoofdrol spelen. In de Romeinse tijd ontstaat al een wat diverser beeld. Zo is op de locatie Hertenerade (vindplaats 168) aangetoond dat in en om de Romeinse vindplaats daar het landschap in eerste instantie nog bomen bevatte, maar dat het

40 Rieffe 2020b.

41 <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/paleografische-kaarten>

42 Pavlović 2011.

43 Siemons en Lanzing 2009.

aandeel daarvan in de loop van de tijd af nam.⁴⁴ Pollenspectra van de locatie Loevesteinlaan (vindplaats 169) laten zien dat daar in de Romeinse tijd sprake was van een in grote mate door de mens ingericht landschap, hier zijn veel graanpollen aangetroffen.⁴⁵

Dit leidt tot de volgende aandachtsgebieden voor onderzoek in de komende jaren:

- Het is nog steeds onduidelijk wanneer de Gantel precies ontstond. Op basis van archeologische vondsten en ¹⁴C-dateringen van schelpmateriaal verwachten we dit in de late bronstijd of vroege ijzertijd (circa 1000 v. Chr.). We moeten ook onderzoeken wanneer welke delen van het Gantelsysteem actief waren. Hierbij moet meer aandacht komen voor lokale variatie ruimtelijk en in de tijd vanaf het ontstaan tot in de middeleeuwen.⁴⁶ Dan ontstaat zicht op de fasering in dit systeem en kan wellicht zelfs de relatie tussen de prehistorische Gantel, verantwoordelijk voor de Gantel Laag en de historische Gantel, verantwoordelijk voor de (in Den Haag zeer fragmentarisch aanwezige) Laag van Poeldijk worden gelegd.
- Juist voor een laag die in de Romeinse tijd zo intensief bewoond werd, is het boeiend om het botanische landschap verder in kaart te brengen. Kan met behulp van pollen en macro-resten onderzoek en wellicht ook zoölogisch onderzoek worden aangetoond dat het gehele kleigebied in cultuur was gebracht, of waren grote delen ook op dat moment nog “gewoon” woest en ledig? Met goede dateringen van de pollenprofielen kan ook de ontwikkeling van het biotische landschap op de Gantel Laag worden gereconstrueerd.
- De hoogte van het voorkomen van bodems en archeologische resten in en op de Gantel Laag is een belangrijk onderwerp. Op basis van de database van de afdeling Archeologie bestaat een globaal beeld hiervan. Aanvulling, gebruik en analyse van de gegevens in deze database ten behoeve van de gespecificeerde verwachting en landschapsreconstructies blijft een belangrijk thema.

2.6 Laag van Den Haag

In de late middeleeuwen vindt opnieuw duinvorming plaats. Door de hernieuwde activiteit van de zee werd een groot deel van de jongste strandwal weggeslagen. Het vrijkomende zand werd door de zee weer op het land teruggebracht, waarna de wind het verder landinwaarts transporteerde. Het gevolg was dat de kustlijn in zuidoostelijke richting verschoof en het oude landschap met een dik pakket zand overdekt raakte. De reliëfrijke en kalkhoudend afdekkende zandlaag wordt Laag van Den Haag genoemd, in het spraakgebruik ook vaak “Jonge Duinen”.⁴⁷ Dit proces vond plaats over een periode van meerdere eeuwen en heeft zijn stempel gedrukt op de mogelijkheden van bestaan in de kuststrook. Net als bij de opbouw van de strandwallen (zie paragraaf 2.3) is vooral het eindresultaat goed herkenbaar. Een eventueel aanwezige fasering in de opbouw van deze laag is veel lastiger te herkennen. Zeer recent heeft Van der Valk een nieuwe analyse van de beschikbare gegevens over de opbouw van het Jong Duin gepubliceerd.⁴⁸

De Jonge Duinen dekken het westelijke deel van de Oude Duinen af. Tijdens de vorming van het Jong Duin zijn de mogelijkheden voor bewoning slecht. Akkers werden overstoven en er bestaat dan ook veelal een bewoningshiaat in het duingebied vanaf de 11de tot in de 15de eeuw. Alleen aan de binnenduintrand, waar de Jonge Duinen slechts een geringe dikte berei-

44 Van Haaster 2007.

45 Kooistra 2008, p. 67.

46 Op de Erasmushove (voormalig ESDO terrein) is bijvoorbeeld een Romeinse overstromingsfase aangetoond, Stokkel en Van der Mijle Meijer 2014.

47 Van Veen en Waasdorp 2000; Vos e.a. 2007.

48 Van der Valk 2019, p. 39–40.

ken, is sporadisch sprake van bewoning in deze periode. Vanaf de 17de eeuw begon de mens de duinstrook weer in bezit te nemen en kwam de ontginning op gang.

- Hoe betrouwbaar kan de grens tussen de Laag van Voorburg en de Laag van Den Haag worden bepaald? Waar is het oude landschap door erosie aangetast en tot welke diepte is dat dan het geval?
- Zijn er archeologische niveaus aanwezig in de Laag van Den Haag (buiten de historisch bekende kernen) en wat is de aard, verspreiding, omvang, datering en conservering van deze fenomenen?

3 Neolithicum

3.1 Inleiding

Aan het begin van het 4de millennium v. Chr. vestigen de eerste bewoners zich in de omgeving van Den Haag. Vrijwel niets in het huidige landschap herinnert aan die periode of het moeten de iets hoger liggende dorpskernen van Rijswijk, Voorburg en Leidschendam op de oudste strandwal zijn. Deze dorpskernen markeren grofweg de toenmalige kustlijn. De strandwal waarop later Den Haag tot bloei zou komen bestond nog niet. De eerste bewoners die we rekenen tot de midden-neolithische Hazendonkcultuur, bouwden kleine huisjes en begroeven hun doden op lage duintjes te midden van de kwelders achter de oudste strandwal. Ze waren daar beschermd tegen invloeden van de zee en woonden in een uiterst voedselrijke omgeving die hen in staat stelde te profiteren van het beste van twee werelden. Enerzijds kon men teren op de oude tradities van jacht, verzamelen en visvangst, maar ook kon men de nieuwerwetse ideeën van akkerbouw en veeteelt in de praktijk brengen. Louwe Kooijmans beschrijft dit als een 'breedspectrum economie'.⁴⁹

Rond 3300 v. Chr. verandert de leefomgeving van deze bewoners drastisch. De strandwal die hen beschermt tegen de zee zorgt er ook voor dat het neerslagoverschot in het achterland niet kan worden afgevoerd. Het gevolg is een stijgende grondwaterspiegel en een uitbreiding van het grote veenmoeras dat in het oosten ligt. De duintjes verdrinken langzaam en wor-

49 Louwe Kooijmans 2006, p. 485-516

den uiteindelijk afgedekt met veen. Cultureel vindt in deze tijd ook een verandering plaats; althans het veelal emmervormige Hazendonkaardewerk wordt vervangen door potten met een S-profiel die we kennen als Vlaardingenaardewerk. De bewoners van de duintjes worden gedwongen te vertrekken, maar vestigen zich niet op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten; blijkbaar had de zee nog teveel invloed en was het niet veilig genoeg. Mogelijk trokken ze naar de kwelders en rivierduinen langs de Maas en hoewel de vorm en versiering van het aardewerk veranderde, bleef hun bestaanseconomie dezelfde.

Vanaf ongeveer 2900 v. Chr. zien we dat de strandwal Rijswijk-Voorschoten voorzichtig wordt geëxploiteerd. Een voorbeeld is de vindplaats Wateringse Binnentuinen (WBT120, vindplaats 182) waar de resten van een jachtkampje zijn blootgelegd.⁵⁰ Het duurt niet lang of de gehele strandwal van Den Haag tot en met Voorschoten lijkt bezaaid met nederzettingen. Daarbij moeten we ons wel bedenken dat we praten over een periode van bijna zevenhonderd jaar en dat deze nederzettingen niet allemaal tegelijk bewoond waren. Opmerkelijk is dat de eerste bewoners hier braken met de lange traditie van de breedspectrumeconomie en zich vrijwel volledig toelegden op landbouw. Het proces van neolithisatie lijkt hiermee voltooid. In de laatste fase van het neolithicum lijkt de Vlaardingencultuur vervangen te worden door de Enkelgrafcultuur. Op diverse vindplaatsen wordt standvoetbeker- en klokbekeraardewerk aangetroffen. In hoeverre hier sprake is van een overname of assimilatie is niet geheel duidelijk. Beckerman betoogt dat in de neolithische nederzettingen in Noord-Holland potvormen voorkomen die prima passen binnen de vormtypologie van het Vlaardingenaardewerk.⁵¹ Ondertussen ging de vernatting van het achterland onafgebroken verder en uiteindelijk breidde het veenmoeras zich zover uit dat de strandwal niet langer permanent bewoonbaar was. De bewoners verhuisden naar de volgende strandwal, de strandwal van Den Haag. Inmiddels zijn we dan aangekomen in de bronstijd.

De laatste tien jaar is veel onderzoek naar neolithische vindplaatsen gedaan. Vindplaatsen van voor 3000 v. Chr. blijken erg zeldzaam te zijn. De laatste tijd zijn echter veel vindplaatsen aangetroffen van na 3000 v. Chr. Daarnaast zijn in het kader van het Odyssee-project enkele belangrijke neolithische nederzettingen van de Enkelgrafcultuur in Noord-Holland uitgewerkt. Hierdoor is de kennis van de laatste fase van het neolithicum enorm gegroeid.

De vroegste archeologische resten in Den Haag dateren uit het midden-neolithicum (4200-2850 v. Chr.).⁵² Dat is een periode van grote veranderingen. In Noordoost-Nederland wordt vanaf ongeveer 3500 v. Chr. de Swifterbantcultuur opgevolgd door de Trechterbekercultuur die we vooral kennen als bouwers van de hunebedden. In Midden-Nederland, langs de grote rivieren tot aan de kust, zien we vanaf ongeveer 3800 v. Chr. de Hazendonkcultuur verschijnen die eigenlijk een continue ontwikkeling laat zien vanuit de Swifterbantcultuur en lange tijd ook niet als afzonderlijk werd onderscheiden.⁵³ Vanaf 3500 v. Chr. gaat deze Hazendonkcultuur over in de Vlaardingencultuur die gelijktijdig met de Trechterbekercultuur bestaat. In Zuid-Nederland gaat rond datzelfde moment de Michelsbergcultuur over in de Steingroep die zeer veel overeenkomsten vertoont met de Vlaardingencultuur en door velen inmiddels als één worden gezien. Opmerkelijk is dat binnen deze Vlaardingencultuur alleen het aardewerk een gemeenschappelijke factor lijkt te zijn. De bestaanseconomie verschilt van locatie tot locatie waarbij langs de kust en op de zandgronden landbouw volledig lijkt te zijn doorgevoerd, terwijl op de oeverwallen en rivierduinen juist de mesolithische traditie volop in ere wordt gehouden. In de eerste helft van het 3de millennium v. Chr. zien we in geheel

50 Stokkel en Bulten 2017.

51 Beckerman 2015; Kleijne e.a. 2013; Theunissen 2014.

52 In theorie kunnen oudere resten worden aangetroffen, maar deze bevinden zich op het pleistocene oppervlak, ongeveer 15 tot 20 meter onder het huidige maaiveld. De kans dat dergelijke oude vondsten worden gedaan is bijzonder klein.

53 Raemaekers 2005.

Nederland de Enkelgrafcultuur opduiken, wat ook wel gezien wordt als het begin van het laat-neolithicum. Opvallend is dat in de gebieden waar de Vlaardingencultuur zich gevestigd heeft deze overgang pas later optreedt. De Enkelgrafcultuur (EGK) onderscheidt zich van haar voorgangers door, zoals de naam al doet vermoeden, individuele begravingen en door nieuwe aardewerkvormen. De vroegste aardewerkvormen betreffen de zogenaamde standvoetbekers, gevolgd door All Over Ornamented (AOO) aardewerk en nog later de maritieme klokbeke en de Veluwe klokbeke. In Den Haag kennen we alleen resten van (late) standvoetbekers, AOO aardewerk en maritieme klokbeke, altijd als onderdeel van een Vlaardingencontext. Lange tijd is gedacht dat de ontwikkeling van standvoetbeke naar klokbeke er een van geleidelijke overgangen was met Nederland als epicentrum.⁵⁴ Inmiddels begint de invasie-theorie van steppevolken uit het huidige Rusland en Oekraïne, die vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog populair was, opnieuw in de belangstelling te staan.⁵⁵ Dankzij DNA-onderzoek is een mannelijke afstammingslijn herkenbaar die terug te voeren is op de Yamnaya-cultuur die vanaf rond 5000 v. Chr. te vinden is in de steppen van Rusland en Oekraïne. Deze Yamnaya worden ook gezien als sprekers van het proto-Indo-Europees en hebben vermoedelijk als eerste het paard gedomesticeerd en mogelijk ook het wiel geïntroduceerd. Vermoedelijk is sprake van geleidelijkheid en is het niet zo dat deze nieuwkomers plunderend door het land trokken, maar daar is niet iedereen het mee eens. Toch lijkt het erop dat deze immigranten lange tijd in harmonie met hun Vlaardingenburen hebben samengeleefd.

Den Haag

Midden-neolithicum (4200-2850 v. Chr.)

De oudste vondst van Den Haag en van de regio betreft het randfragment van een grote pot die gevonden is op een duintje ten zuidoosten van de Westvlietweg (vindplaats 180).⁵⁶ De scherf heeft zeer kenmerkende druppelvormige versiering onder de rand en kan daardoor worden toegewezen aan de Swifterbantcultuur die voorafgaat aan de Hazendonkculuur. De vindplaats wordt daarmee gedateerd aan het begin van het 4de millennium v. Chr. Deze locatie heeft nog een aantal andere scherven, waaronder Hazendonkaardewerk, en een aantal bijlfragmenten van zuidelijke vuursteen opgeleverd, en een opvallende rituele plaatsing van een Vlaardingenpot onderaan het duin en in het veen, waarover later meer. Onze kennis met betrekking tot de midden-neolithische Hazendonkculuur in onze regio is vooral afkomstig van drie bijzondere vindplaatsen: Ypenburg (vindplaats 159),⁵⁷ Schipluiden⁵⁸ en Wateringen-4.⁵⁹ Alle drie de vindplaatsen dateren tussen ongeveer 3800 en 3300 v. Chr. Ze liggen alle op lage duintjes omgeven door hoge kwelders achter de oudste strandwal van Rijswijk-Voorschoten, waar ze beschermd waren tegen invloeden van de zee. Aan de oostzijde lag een groot veenmoeras.

Voor hun bestaan exploiteerden de bewoners de gehele regio. Op de strandwal werd gejaagd en werden vruchten, noten, bessen, wortels en knollen verzameld. Op de kwelders werd het vee geweid en rondom de nederzettingen lagen kleine akkertjes. Langs de kust en in beekjes en veenstroompjes werd gevisd. De tweebeukige huizen waren niet bijzonder groot en lijken verspreid over het duin te liggen, althans op Ypenburg. Op de flanken van het duin lagen water- en drenkkuilen die dienden voor de zoetwatervoorziening.

Op zowel Ypenburg als Schipluiden zijn grafvelden aangetroffen. Dat van Ypenburg telt 42 inhumaties in 31 graven, waarbij opvalt dat het bij alle meervoudige begravingen gaat om

⁵⁴ Lanting en Van der Waals 1976.

⁵⁵ Quiles 2017; Houkes en Bruning 2008. Hendrik Spiering, NRC van 29 november 2019, De steppe-invasie in de bronstijd.

⁵⁶ Van der Mijle Meijer e.a. 2010.

⁵⁷ Koot e.a. 2008.

⁵⁸ Louwe Kooijmans en Jongste 2006.

⁵⁹ Raemaekers e.a. 1997.

zorgvuldig geplaatste nabijzettingen. Hieruit is af te leiden dat de positie van de oorspronkelijke graven bekend was en dus waarschijnlijk voorzien van een markering; een soort grafsteen bij wijze van spreken. In het grafveld waren zowel volwassen mannen en vrouwen als kinderen begraven. Op Schipluiden zijn zes begravingen gevonden, hoofdzakelijk oudere mannen, maar ook een paar kinderen.⁶⁰ Daarnaast zijn in de vondstlaag zowel op Ypenburg als op Schipluiden nog eens 36 menselijke resten van ten minste 8 andere individuen gevonden. Bij alle begravingen gaat het om zogenaamde hurkgraven.

Het einde van de bewoning ligt volgens de onderzoekers rond 3300 v. Chr. Dit wordt verklaard door de toenemende vernatting van het landschap. De meest voor de hand liggende locatie om nieuwe nederzettingen te stichten, lijkt de strandwal die iets naar het westen ligt (strandwal van Rijswijk-Voorschoten). Dat gebeurt echter niet. Weliswaar was op dat moment een tweede strandwal in wording (strandwal van Den Haag), maar blijkbaar was die nog niet gesloten en bood als barrière nog te weinig bescherming tegen invloeden van de zee op de eerste strandwal. De mensen vertrekken naar elders; mogelijk naar de oeverwallen en rivierduinen langs de Rijn en Maas.

Laat-neolithicum (2850-2000 v. Chr.)

De bekendste Haagse Vlaardingen-vindplaats uit het laat-neolithicum is de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182).⁶¹ Hier is een jachtkamp aangetroffen dat gedateerd is rond 2900 v. Chr. en vlak daarnaast een nederzetting met meerdere gelijktijdige huizen die gedateerd worden tussen 2850 en 2550 v. Chr. Een tweede belangrijke vindplaats is Steynhof (vindplaats 191).⁶² Deze ligt enkele honderden meters naar het westen en heeft een vergelijkbare datering. Hier zijn ook huizen aangetroffen en een brandplek met verbrand menselijk skeletmateriaal.

De derde belangrijke laat-neolithische vindplaats in Den Haag is Rhijenhof (vindplaats 132).⁶³ Hier is een grote paalzetting aangetroffen met daaromheen een greppel en kuilen. Hoewel de sporen van de paalzetting geen vondsten hebben opgeleverd, zijn wel neolithische vondsten uit de omliggende sporen verzameld. Deze betreffen naast Vlaardingen-aardewerk ook standvoetbeker-, AOO- en maritieme klokbeker scherven. Een 14C-datering plaatst de vindplaats rond 2450 v. Chr. die daarmee een stuk jonger is dan de andere twee. Hoe de paalzetting geïnterpreteerd moet worden is lastig, maar de meest aannemelijke interpretatie is een structuur die als landmark diende.⁶⁴

Elders in Den Haag zijn ook neolithische vondsten gedaan. In hartje Den Haag bij het voormalige Hotel Central (vindplaats 6) aan de Lange Poten is bij een renovatie in 1912 een grote Burenbijl gevonden. Burenbijlen hebben een zeer kenmerkende ovale doorsnede met rechte zijden, zijn volledig gepolijst en worden geassocieerd met de Vlaardingencultuur. Bij een onderzoek naar de Stenen Kamer van Madestein (vindplaats 54) kwamen onverwacht Vlaardingen aardewerk en een vuursteenkern tevoorschijn.⁶⁵ Een andere bijzondere vondst die haar oorsprong in het neolithicum heeft, is de grote rechthoekige slijpsteen die is gevonden bij de bouw van het Congresgebouw (vindplaats 44) in 1964. Deze slijpsteen is onmiskenbaar gebruikt om stenen bijlen te polijsten en te slijpen. Op de steen zijn echter ook krassen te zien die het gevolg zijn van het slijpen van bronzen bijlen. Dat maakt duidelijk dat dit artefact een tweede leven heeft gehad in de bronstijd. Andere vondsten ter plaatse wijzen eveneens op activiteiten in de brons- en ijzertijd. Wellicht het belangrijkste argument om deze vondst later

⁶⁰ Smits en Louwe Kooijmans 2006, p. 91–112.

⁶¹ Stokkel en Bulten 2017.

⁶² Stokkel 2012b; Van Zoolingen en Bulten 2021.

⁶³ De vindplaats Rhijenhof bestaat uit drie onderzoeken met de projectcodes RHY00 (Rhijenhof), GSC00 (Groot Scholten) en JON00 (De Jong). Zie Siemons en Bulten 2014.

⁶⁴ Jongste 2014, p. 179.

⁶⁵ Van Veen en Waasdorp 2000.

te dateren, is het gegeven dat de strandwal waarop hij is gevonden nog niet bestond in het neolithicum.⁶⁶ Zeer recentelijk zijn neolithische resten aangetroffen in de wijk Vroondaal bij de Madepolderweg (vindplaats 181), niet ver van Madestein.⁶⁷ Buiten Den Haag zijn op de oudste strandwal van Rijswijk-Voorschoten eveneens vele neolithische vindplaatsen aangetroffen. Andere vindplaatsen zijn Leidschendam-Prinsenhof,⁶⁸ Leidschendam-Leidschenhage/ Berberis en Voorschoten-Boschgeest en Den Donk.⁶⁹ Bij de bouw van het Rijswijkse zwembad 'de Schilp'⁷⁰ (vindplaats R48) is een vindplaats uit deze periode aangetroffen die tijdens de aanleg van een van de leidingen voor de AWZI eveneens is aangesneden.⁷¹ Net buiten het Haagse grondgebied zijn bij Monster "Het Geestje" resten van de Klokbeercultuur aangetroffen.⁷²

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

In de afgelopen tien jaar hebben twee onderzoeken in het Wateringse Veld onze kijk op het neolithicum in Den Haag aanzienlijk gewijzigd. Allereerst is dat in 2011 en 2012 het onderzoek op de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182),⁷³ een Vlaardingennederzetting met huisplat-tegronden van eenbeukige huizen (type Den Haag) die tot dat moment niet bekend waren. Een aantal huizen bleek bovendien gelijktijdig in gebruik, een constatering die afweek van de gangbare gedachte dat neolithische huishoudens vooral een solitaire aangelegenheid waren. Bovendien bleek voorafgaand aan de permanente nederzetting een jachtkamp aanwezig dat vermoedelijk gebruikt werd als basis om de exploitatiemogelijkheden van de strandwal te onderzoeken.

In 2017 is de Steynhof (vindplaats 191) opgegraven.⁷⁴ Deze vindplaats ligt op enkele honderden meters van de Wateringse Binnentuinen en betreft eveneens een nederzetting met enkele huizen. Wat de Steynhof heel bijzonder maakt, is de vondst van een brandplaats waarin menselijke crematieresten werden aangetroffen. De vindplaats verschaft daardoor nieuwe inzichten in het dodenritueel van de Vlaardingenneders.

3.2 Cultuurlandschap

Landbouw

De bestaanseconomie van de Vlaardingenneders van Den Haag is heel duidelijke georiënteerd op veeteelt en dan voornamelijk op het houden van runderen. In een publicatie van Dusseldorp en Amkreutz uit 2020 wordt betoogd dat de nadruk op veeteelt en de afwezigheid van jacht op de Vlaardingennederzettingen langs de kust niet juist is.⁷⁵ Zij stellen dat de aanwezigheid van jachtwild in de fauna-assemblage, ongeacht het aandeel daarvan in de totale assemblage, wijst op het grote belang van jacht tot aan het begin van de brons-tijd. Een uitzondering op deze stelling wordt gevormd door de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182) waar het belang van jacht achterblijft in vergelijking met andere late steen-tijd-vindplaatsen. Opmerkelijk is dat de fauna-assemblage van de Steynhof (vindplaats 191)

66 Bulten 2010, p. 93.

67 Van Zoolingen 2018.

68 Hamburg 2006.

69 Van Regteren Altena e.a. 1962.

70 Koot 2001.

71 Rieffe e.a. 2006.

72 Van Heeringen 1983, p. 104.

73 Stokkel en Bulten 2017.

74 Van Zoolingen en Bulten 2021.

75 Dusseldorp en Amkreutz 2020.

een zelfde beeld laat zien als dat van de Wateringse Binnentuinen en dat van een uitzondering derhalve geen sprake lijkt te zijn.

De runderen van de Binnentuinen werden geweid op de kwelders ten westen van de strandwal. In drenkkuilen direct naast de nederzetting van de Wateringse Binnentuinen zijn mestschimmels aangetroffen in combinatie met resten van zoutminnende vegetatie. Schrabbers zijn oververtegenwoordigd in de vuursteenassemblage, net als op de Steynhof. Het is daarom aannemelijk dat in dit gebied voornamelijk huiden en vlees geproduceerd werden.

Aanwijzingen voor akkerbouw zijn schaarser (verkoolde graankorrels, sikkelfragmenten en maalstenen met gebruikssporen). Ook weten we van latere perioden dat landbouw op het duin heel erg lastig is. Daadwerkelijke akkers (te herkennen door eergetouwkrassen) zijn uit deze periode niet onomstotelijk aangetroffen.⁷⁶

- Welke rol speelde akkerbouw in de bestaanseconomie van de Vlaardingenbewoners.
- Is de correlatie tussen veel vee en veel schrabbers inderdaad een aanwijzing voor een primaire focus op vlees/huidenproductie? Of kan dit ook anders geïnterpreteerd worden? Hoe verhouden deze vondstcategorieën zich op andere neolithische vindplaatsen?

3.3 Chronologie

Dateringen

De Hazendonk-vindplaatsen in de Haagse regio dateren grofweg tussen 3860 en 3380 v. Chr.⁷⁷ Ypenburg (vindplaats 159) lijkt het langst bewoond te zijn met dateringen tussen 3860 en 3435 v. Chr.⁷⁸ Wat daarbij opvalt, is dat alle vier de huisplaatsen ogenschijnlijk een gebruiksduur hebben van enkele honderden jaren.⁷⁹ Dat lijkt uiterst onwaarschijnlijk als we aannemen dat een gemiddeld prehistorisch huis hooguit enkele tientallen jaren meegaat. Een groot deel van de dateringen bleek bovendien onbruikbaar als gevolg van inspoeling met humuszuren of 'oud hout' effect.⁸⁰ Het is daarom verstandig deze dateringen met enige voorzichtigheid te gebruiken. De vindplaats Westvlietweg (vindplaats 159) is niet radiometrisch gedateerd, maar op basis van het voorkomen van Swifterbant aardewerk lijkt een datering vóór 3800 v. Chr. niet onmogelijk. Louwe Kooijmans ziet een overlap in Swifterbant en Hazendonk en is van mening dat de Westvlietweg dezelfde datering heeft als de overige vindplaatsen.⁸¹

De chronologie in het laat-neolithicum is problematisch, dit heeft twee oorzaken. De belangrijkste daarvan is een zogenaamd ¹⁴C-plateau in de kalibratiecurve in het laat-neolithicum. De meeste archeologische resten worden daarom gedateerd aan de hand van het aardewerk. Voor het Vlaardingenaardewerk is meerdere malen getracht een typologie op te stellen.⁸² Glasbergen deed onderzoek op de vindplaats Voorschoten-Boschgeest en maakte op stratigrafische gronden een indeling in VL1 (klassieke fase) en VL2 (ontwikkelde fase), waarbij VL2 nog weer in 2 subfasen was onder te verdelen; VL2a zonder EGK en VL2b met EGK-aardewerk.⁸³ Daarbij moet nog worden opgemerkt dat er geen verschil is in het Vlaardingenaardewerk van beide subfasen. Beckerman en Raemaekers en later Wasmus hebben geprobeerd op basis van metrische kenmerken van het aardewerk tot een typonchronologie te komen. Het

⁷⁶ Op de Binnentuinen is een aantal mogelijke eergetouwkrassen gezien onder de neolithische bodem.

⁷⁷ Koot e.a. 2008, p. 456.

⁷⁸ Houkes en Bruning 2008.

⁷⁹ Idem, p. 46. Figuur 3.8.

⁸⁰ 17 van de 48 ¹⁴C-dateringen van Ypenburg zijn vanwege deze verontreinigingen niet meegenomen bij de datering van de vindplaats. De jongste dateringen van het skeletmateriaal bijvoorbeeld (GRA13950 en GRA13958) dateren tussen 2400 en 2200 v. Chr. Dorenbos in Houkes en Bruning 2008, p. 44-47.

⁸¹ Louwe Kooijmans, persoonlijke mededeling.

⁸² Beckerman en Raemaekers 2009; Bloo 2017; Glasbergen e.a. 1967; Lanting en Van der Plicht 2002; Wasmus 2011.

⁸³ Lanting en Van der Plicht 2002, p. 33.

onderzoek van Bloo aan het aardewerk van de Haagse vindplaatsen Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182) toont aan dat handgevormd aardewerk als dat van de Vlaardingencultuur niet op basis van metrische verschillen is in te delen.⁸⁴ Het lijkt erop dat de Vlaardingebewoners weinig behoefte hadden hun aardewerktechnologie en hun potvormen te veranderen en dat de magering van het aardewerk over gaat van graniet naar potgruis.

- De duintjes achter de strandwal van Rijswijk-Voorschoten lijken rond 3300 v Chr. te zijn verlaten. Er zijn echter ook problemen met het verkrijgen van goede dateringen. Is het mogelijk om dit hiaat nauwkeuriger te dateren? Welke rol speelt de zeespiegelstijging hierin, zijn de duinen vanwege hun lage ligging inderdaad niet meer bereikbaar?
- Aangenomen wordt dat er op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten na het laat-neolithicum een (bewonings-)hiaat is waarbij vindplaatsen uit de vroege bronstijd ontbreken. Aangenomen wordt dat de bewoners verhuizen naar de strandwal van Den Haag. Toch zien we op een aantal plekken dat op de Vlaardingebewoning ook bronstijdsporen worden aangetroffen. Is het veronderstelde hiaat reëel of zijn onze waarnemingen en dateringen te beperkt? Hoe zijn de bronstijdactiviteiten op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten te verklaren en te dateren?
- Welke methodiek of combinatie van methodieken kan leiden tot meer betrouwbare dateringen voor het neolithicum? Een manier om toch grip te krijgen op relatieve dateringen is om opnieuw naar de vondstcomplexen te kijken om te zien of er assemblages zijn die wellicht daterende kenmerken hebben. Wanneer vondstcomplexen stratigrafisch gescheiden zijn dan moet hier veel aandacht aan besteed worden.

3.4 Lokale fenomenen

Huizenbouw

Op zowel Ypenburg (vindplaats 159) als Wateringen 4 zijn plattegronden gevonden van eenvoudige tweebeukige structuren die onderling weinig overeenkomsten hebben.⁸⁵ Op Ypenburg variëren de afmetingen van 4,5 bij 9 meter (huis 1) tot 3,7 bij 8,1 meter (huis 3). Huis 1 heeft aan beide uiteinden een halfronde afsluiting waar de overige huizen rechthoekig lijken te zijn. Op de vindplaats P14 in de Noordoostpolder zijn uit dezelfde periode vier tweebeukige huizen gevonden met afmetingen van ongeveer 6 bij 12 meter.⁸⁶ Vooralsnog lijkt er weinig uniformiteit te zijn in de huizen in deze fase.

Op de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182) is het huistype “Den Haag” onderscheiden. Dit zijn sigaarvormige, éénbeukige structuren. Ze zijn relatief smal, circa 3 m, en ongeveer 15 m lang. De constructie bestaat uit wandstijlpalen met daartussen minder diepe wandpalen.⁸⁷ Typerend zijn de ingangen die aangetroffen worden in een van de lange zijden. Deze plattegronden zijn inmiddels ook op de vindplaats Steynhof (vindplaats 191) aangetroffen. Er zijn aanwijzingen dat deze huizen soms een indeling hadden doordat binnenwanden waren geplaatst waarmee kamertjes werden gevormd.⁸⁸ Huis 8 van Wateringse Binnentuinen wijkt af van het gewone huistype Den Haag.⁸⁹ Dit huis komt overeen met de huizen die zijn aangetroffen bij Veldhoven-Habraken, Boxmeer en Oerle-Zuid.⁹⁰ Op de Wateringse Binnentuinen is daarbij nog aannemelijk gemaakt dat er meerdere huizen gelijktijdig naast elkaar bestaan hebben. De erven waren ook verdeeld in verschillende activiteitzones.

⁸⁴ Bloo 2017.

⁸⁵ Enderman 2008, p. 111–117.

⁸⁶ Anscher 2012.

⁸⁷ Drenth e.a. 2014, p. 75; Stokkel en Bulten 2017, p. 58.

⁸⁸ Stokkel en Bulten 2017, p. 60.

⁸⁹ Idem, p. 75.

⁹⁰ Blom en Van der Velde 2015; Hissel 2012; Van Kampen en Van den Brink 2013.

- De huisplattegronden uit het neolithicum vormen een bijzondere dataset. Door het opstellen van een typonomie kunnen zij een bijdrage leveren aan de onduidelijke chronologie van de periode. Het is daarom van belang om de gebouwplattegronden uniform te onderzoeken en te publiceren.
- Op de Wateringse Binnentuinen zijn twee ronde structuren gevonden die als hut kunnen worden geïnterpreteerd. De algemeen aanvaarde gedachte in de Nederlandse archeologie is dat ronde structuren hier niet voorkomen. Kunnen wij deze discussie nieuw leven inblazen?
- Hoe zien neolithische nederzettingen eruit? Zijn individuele huisplaatsen de norm, of is sprake van meerdere gelijktijdige huizen zoals op de Wateringse Binnentuinen?
- In hoeverre zijn parallellen te trekken met de huizen van de gelijktijdige nederzettingen van de Trechterbeker en Enkelgrafcultuur?
- In het laat-neolithicum lijkt de oudste strandwal bezaaid met nederzettingen. We weten echter niet hoe deze woonplaatsen zich tot elkaar verhielden. Volgen ze elkaar op in de tijd of waren meerdere nederzettingen gelijktijdig?

Bestaanseconomie

Zoals in de inleiding is beschreven, kunnen we de bestaanswijze van de Hazendonkmensen omschrijven als breedspectrumeconomie. In de paragraaf landschap is uiteengezet welke voedselbronnen beschikbaar waren. Wat opvalt is dat de Vlaardingse mensen in ons gebied zich primair richtten op landbouw.

Over de bestaanswijze van de Vlaardingencultuur is veel geschreven.⁹¹ Wanneer je tussen je oogvallen door naar de data kijkt dan lijkt een beeld te ontstaan waarbij de bewoners van de nederzettingen langs de kust en op de zandgronden meer van akkerbouw en veeteelt afhankelijk waren dan hun tijdgenoten op de oeverwallen en rivierduinen langs de grote rivieren. Of dit daadwerkelijk het geval is, verdient verdere studie.⁹² Een deel van de verschillen lijkt namelijk voort te komen uit de verzamelwijze van het ecologische materiaal; niet op alle opgravingen is gezeefd wat vooral van invloed is op de aanwezigheid van botanische resten en de visresten. Daarnaast lijken taphonomische processen een rol te spelen; het aantal botfragmenten op de zandgronden en langs de kust is vele malen kleiner dan op de andere locaties.

- De heersende gedachte is dat de Vlaardingse mensen op de strandwal voornamelijk gericht zijn op landbouw. In hoeverre klopt dat beeld?
- Wat is de rol van de veeteelt? Worden de runderen gefokt voor hun huiden, hun vlees of melk?
- Wat is het aandeel schrabbers op andere neolithische vindplaatsen? Wat zegt dit over de verschillen in bestaanswijze?
- Welk wild wordt gejaagd? Is dat een afspiegeling van de wildpopulatie in de verschillende landschappelijke zones?
- Visresten zijn schaars op de Vlaardingenvindplaatsen op de strandwal. Is dat het gevolg van de methode van opgraven of zijn andere oorzaken aan te geven?
- Welke gewassen worden verbouwd? Beperkt zich dat tot granen?
- Welke wilde planten worden verzameld? Is dat een afspiegeling van de flora in de verschillende landschappelijke zones?

Grafitueel

Op zowel Ypenburg (vindplaats 159) als op Schipluiden zijn grafvelden aangetroffen. Het grafveld van Ypenburg bevat 42 inhumaties in 31 graven.⁹³ Dat betekent dat sommige graven twee of zelfs drie individuen bevatten. Het gaat daarbij om nabijzettingen. Dat is te zien

⁹¹ Dusseldorp en Amkreutz 2020; Amkreutz 2010, p. 12–25; Brinkkemper e.a. 2010, p. 26–51; Raemaekers 2005, p. 261–282.

⁹² Dusseldorp en Amkreutz 2020.

⁹³ Baetsen 2008, p. 119–149.

aan de manier waarop de beenderen van het primaire individu voorzichtig terzijde zijn geschoven om plaats te maken voor de volgende dode. Dat impliceert ook dat men wist wie waar begraven was en dat doet vermoeden dat de graven waren voorzien van een markering, een soort monument(je). Zowel mannen, als vrouwen en (jonge) kinderen zijn bijgezet. De doden werden vooral in hurkhouding begraven waarbij de benen zeer strak tegen het lichaam waren getrokken. Het lijkt bijna alsof de benen zijn vastgebonden. Er is geen uitgesproken voorkeur voor de oriëntatie van de graven en ook of een individu op de linker- of rechterzijde is begraven, is niet gekoppeld aan geslacht en/of leeftijd. De graven zijn verder erg eenvoudig. Sommige bevatten één of enkele kralen van giet of barnsteen en in een kindergraf is een benen ringetje gevonden.

Op Schipluiden zijn op de flank van het duin zes graven met zeven individuen aangetroffen.⁹⁴ Het betreft vijf volwassenen, meest oudere mannen en twee kinderen. Ook hier betreft het inhumaties waarbij de doden in hurkhouding zijn begraven en waarbij de benen strak tegen het lichaam zijn aangetrokken. Sommige individuen lijken meer op hun rug te liggen dan op hun zijde. En net als op Ypenburg lijkt er geen voorkeur in oriëntatie te zijn. In één graf zijn ter hoogte van het gezicht van de dode drie vuurslagen, een geretoucheerde afslag en een brokje pyriet aangetroffen.

Niet alle doden werden in een graf bijgezet. Behalve de inhumatiegraven zijn verspreid over beide vindplaatsen menselijke resten gevonden in de vondstlaag. Op Schipluiden gaat het zelfs om 36 fragmenten van tenminste acht individuen. Dat wijst op een ander ritueel, mogelijk excarnatie dat deze spreiding zou kunnen verklaren.

Door het onderzoek op deze twee grafvelden is veel informatie verzameld over het dodenritueel van de Hazendonkcultuur. Het wijkt af van het ritueel van de Swifterbantcultuur waar de doden gestrekt in het graf werden bijgezet. De hurkhouding vinden we later terug bij de Enkelgrafcultuur, maar minder 'geforceerd' en er ontstaat een oostwest-voorkeursoriëntatie voor de begravingen. Bovendien zien we een nieuw fenomeen verschijnen, de grafheuvel.

Van het grafritueel van de Vlaardingencultuur weten we heel weinig af. In 1963 is bij Stein in Limburg een grafkelder met een stenen vloertje ontdekt met daarin de resten van 42 gecremeerde individuen, maar het wordt niet uitgesloten dat ook inhumaties hebben plaatsgevonden.⁹⁵ Daarnaast zijn aardewerk, waaronder een kraaghalsflesje, ruim honderd trans-versaalspitsen en diverse benen spitsen/harpoenen aangetroffen. Cultureel wordt de kelder geassocieerd met de Steingroep die grote overeenkomsten heeft met de Vlaardingencultuur in West-Nederland. Voor de kelder zelf wordt vooral gekeken naar de Seine Oise Marnecultuur in het Parijse bekken waar soortgelijke kelders zijn gevonden. Het kraaghalsflesje legt een relatie met de Trechterbekercultuur in Noordoost-Nederland en Duitsland. De datering van de kelder ligt tussen 3400 en 3100 v. Chr. en is daarmee iets ouder dan de Vlaardingenvindplaatsen in onze regio. In het verspreidingsgebied van de Vlaardingencultuur zijn geen parallellen aan te wijzen van een dergelijke kelder.

In Vlaardingen zijn in drie werkputten crematieresten aangetroffen.⁹⁶ In Hekelingen zijn twee crematiegraven en een mogelijk excarnatieplatform gevonden in Vlaardingentext.⁹⁷ Dat is ongeveer de stand van zaken met betrekking tot onze kennis van het grafritueel van de Vlaardingencultuur. Sinds 2017 is daar verandering in gekomen door de vondst van een brandplaats met crematieresten op de Steynhof (vindplaats 191).⁹⁸ De brandplaats is gerelateerd aan een huis dat op dezelfde locatie heeft gestaan. Centraal in de brandplaats werd een kuil aangetroffen met daarin de verbrande resten van vermoedelijk een man van 20-30 jaar oud. Daarmee

94 Smits en Louwe Kooijmans 2006, p. 91–109.

95 Verhart en Amkreutz 2017.

96 Van Beek 1990.

97 Louwe Kooijmans 1986.

98 Van Zoolingen en Bulten 2021.

lijkt het een parallel te vormen met het graf dat gevonden is op de EGK-nederzetting Mienaker bij Hoogwoud waar een jonge man is bijgezet in een structuur die als huis is geïnterpreteerd.⁹⁹ Op grond van 14C-dateringen dateren de crematieresten uit de periode 2891-2676 v. Chr. en de brandlaag uit 2559-2340 v. Chr. De gebouwplattegrond is gedateerd tussen 2835 en 2350 v. Chr. en daarmee zijn de crematieresten niet alleen ouder dan de brandlaag waarin ze werden aangetroffen, maar met grote waarschijnlijkheid ook ouder dan de onderliggende huisplattegrond. Dit maakt het meest aannemelijk dat we te maken hebben met een depositie of bijzetting van de (oude) crematieresten. De gedachte is dat men daarbij het verlaten en (deels) verbrande gebouw als een dodenhuis zag.

Een ander grafritueel is aangetroffen bij het jachtkampje op de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182).¹⁰⁰ Daar zijn 51 botsplinters aangetroffen van een menselijk schedeldak. Deze lijken niet het restant van een inhumatie te zijn, maar gezien de locatie, waarover later meer, worden ze toch als uiting van een exarnatie- of exhumatieritueel gezien.

- In het midden-neolithicum lijken inhوماتies in de Haagse regio duidelijk de overhand te hebben. De weinige menselijke resten die zijn opgegraven uit het laat-neolithicum laten zien dat het grafritueel verandert en dat crematies gemeengoed worden. De traditie van exhumatie en exarnatie daarentegen blijft bestaan. De hurkgraven, maar dan onder grafheuvels, keren terug met de Enkelgrafcultuur. Mogen we stellen dat het grafritueel van de Vlaardingencultuur een lokale ontwikkeling is terwijl het grafritueel van de Hazendonk-cultuur en de latere Enkelgrafcultuur wijst op beïnvloeding van buitenaf? Bijvoorbeeld door migratie?

Rituelen

Op de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182) zijn de resten van een jachtkamp gevonden. We denken dat de mensen die hier bivakkeerden in een halfopen shelter er tijdelijk verbleven om de omgeving te verkennen. De latere bewoners van de grotere permanente nederzetting lijken op deze plek rituele handelingen te hebben verricht. Hierboven was al sprake van de menselijke schedelresten, maar ter plaatse zijn ook drie grote, nog bruikbare maalsteenfragmenten gevonden die in een kuiltje waren achtergelaten.

Sommige tradities hebben een lange geschiedenis. Zo zijn zowel op Ypenburg (vindplaats 159) als op de Wateringse Binnentuinen gebroken sikkelfragmenten gevonden.¹⁰¹ De werkranden waren bewust onbruikbaar gemaakt en het exemplaar van Ypenburg was met rode oker ingesmeerd. Ook op Schipluiden zijn soortgelijke voorwerpen gevonden. De afgedankte sikkels alsmede de hierboven genoemde maalstenen hebben een relatie met akkerbouw, maar het blijft vooralsnog onduidelijk wat die relatie is.

Verder zijn diverse vondsten gedaan op de Wateringse Binnentuinen die als verlatingsoffer worden geïnterpreteerd zoals een gebroken benen, verbrande priem, een kapotgeslagen, natuurstenen bijl en in een van de paalgaten van de heining een duimpotje.

Op de Rhijenhof (vindplaats 132) is een paalstelling aangetroffen die de nodige vraagtekens oproept.¹⁰² Parallellen van een dergelijke structuur kennen we niet. Mogelijke functies variëren van veekraal tot huis met spieker, maar ook wordt gedacht aan een speciaal monument dat het uiteinde van de strandwal markeert. Dat de langgerekte plattegrond van paalstelling doet denken aan die van een huis, sterkt de interpretatie. Veel 'rituele' structuren en praktijken richten zich in het laat-neolithicum op het huis. De depositie van gebroken sikkels met oker in een huis op de Wateringse Binnentuinen, of van grote scherven bij de ingangen van andere huizen op deze vindplaats maken zoveel al duidelijk, maar natuurlijk ook de brandplaats van Steynhof die binnen de contouren van een ouder huis is ingericht.

99 Nobles 2013, p. 234–240.

100 Bulten en Stokkel 2017, p. 293.

101 Bulten en Stokkel 2017, p. 293.

102 Siemons en Bulten 2014.

Op de vindplaats Westvlietweg (vindplaats 180) is een grote Vlaardingenpot gevonden die gedeponerd is in het veen onderaan het duintje waarop zo'n duizend jaar eerder mensen hebben gewoond. Op het duin werd Swifterbant en Hazendonkaardewerk gevonden alsmede grote, vuurstenen bijlfragmenten. Het is mogelijk dat de latere bezoekers hebben gezien dat ter plaatse eerder mensen hebben gewoond en dat zij als eerbetoon de pot in het veen hebben achtergelaten.

- Op de Wateringse Binnentuinen is aangetoond dat er clusters relatief grote scherven bij de ingangen van de huizen lagen. Komt dit op andere neolithische vindplaatsen ook voor? Kunnen dit resten zijn van een verlatingsritueel of moet een dergelijke clustering anders geïnterpreteerd worden?
- Er zijn aanwijzingen dat gedurende het hele neolithicum oude woonplaatsen (of zelfs een jachtkamp) decennia lang opnieuw bezocht worden en dat op die plekken deposities worden gedaan. Is dit daadwerkelijk een trend of moeten deze vondsten anders geïnterpreteerd worden?
- Het huis speelt op de Wateringse Binnentuinen en de Steynhof (vindplaats 191) duidelijk een grote rol bij diverse rituele handelingen. Bijvoorbeeld bij het verlaten van de nederzetting, maar ook als onderdeel van het grafritueel. Ook op de EGK-nederzetting Mienakker in Noord-Holland speelt het huis een rol in het grafritueel. Is de sacrale betekenis van het huis ook terug te vinden op andere (neolithische) nederzettingen?

3.5 Bovenlokale fenomenen

Gemeenschap

De Hazendonkmensen lijken nog met hun voeten in de mesolithische tradities van de Swifterbantcultuur te staan die we vooral in Noord-Nederland vinden. Lange tijd is Hazendonk ook als afsluiting gezien van de Swifterbantcultuur.¹⁰³ Wanneer we naar de grondstoffen kijken die door de Hazendonkmensen zijn gebruikt, valt op dat zij vooral in zuidelijke richting hun contacten hadden met vertegenwoordigers van de Michelsbergcultuur.¹⁰⁴ Vooral de Maas lijkt daarbij een belangrijke doorvoeroute te zijn geweest voor de uitwisseling van goederen en ideeën.

Wanneer we naar het verspreidingsgebied van de jongere Vlaardingencultuur kijken dan zien we een grote overlap met hun voorgangers. Ook daar ligt de nadruk op contacten in het zuiden. Voor het gemak beschouwen we de Steingroep daarbij als een lokale variant. Wat opvalt is dat de Vlaardingencultuur zich lang handhaaft terwijl in de omringende gebieden de Enkelgrafcultuur haar intrede doet. Waar decennia lang gedacht werd dat de ontwikkeling van standvoetbeker naar uiteindelijk klokbeker een lokaal fenomeen was, beginnen de ideeën over migratie, die voor en na de Tweede Wereldoorlog populair waren, opnieuw in de belangstelling te staan.¹⁰⁵ Voor de Vlaardingencultuur geldt dat pas in een laat stadium AOO en Klokbeeraardewerk hun intrede doen. Toch lijkt sprake te zijn van uitwisseling van ideeën en goederen. Beckerman wijst erop dat in de Noord-Hollandse EGK-nederzettingen aardewerkvormen voorkomen die prima zijn in te passen in een Vlaardingencontext.¹⁰⁶ En op verschillende Vlaardingen vindplaatsen (waaronder Steynhof, vindplaats 191) komt aardewerk voor met granietvershraling, wat een kenmerk is van de Westgroep van de Trechterbekercultuur.

- Waarin verschillen de neolithische bewoners van Den Haag van hun culturele burens? Wat komt juist overeen met deze vindplaatsen?
- Vormt de Rijn een (culturele) barrière?

¹⁰³ Raemaekers 2005.

¹⁰⁴ Koot e.a. 2008, p. 454; Louwe Kooijmans 2006, p. 494.

¹⁰⁵ Quiles 2017.

¹⁰⁶ Beckerman 2015. Beckerman, mondelinge mededeling.

- Wat betekenen de scherven beker-aardewerk op onze Vlaardingenvindplaatsen? Zijn deze potten meegekomen met de daarin verpakte handelsgoederen of werden ze zelf als object verhandeld? Of zijn ze lokaal vervaardigd?
- Hoe dynamisch was de toenmalige samenleving? Hoe verlopen de contacten binnen, maar ook buiten de samenleving? (Ancient) DNA- en isotopenonderzoek op skeletmateriaal (zowel dierlijk als menselijk) kunnen licht werpen op de herkomst van het vee en de bewoners van Den Haag.

4 Bronstijd

4.1 Inleiding

De bronstijd is de periode na het neolithicum en duurt (in Nederland) van 2000 tot 800 v. Chr. De bronstijd in Nederland is onderverdeeld in de vroege (2000-1800 v. Chr.), de midden- (1800-1100 v. Chr.) en de late bronstijd (1100-800 v. Chr.). De midden-bronstijd wordt vaak onderverdeeld in midden A (1800 - 1500 v. Chr.) en midden B (1500 - 1100 v. Chr.). De drie hoofdfasen corresponderen grofweg met de aanwezigheid van drie archeologische culturen in Nederland. De vroegste bronstijdcultuur in Nederland is de wikkeldraadbekercultuur die een uitloper is van de klokbekercultuur. Deze cultuur is voornamelijk te herkennen aan de kenmerkende wikkeldraad versierde bekers. Vanaf 1800 verspreidt de door Glasbergen gedefinieerde Hilversumcultuur zich over de zuidelijke helft van Nederland. Deze cultuur typeert zich door specifieke grafmonumenten (en grafrituelen) en materiële cultuur zoals aardewerk versierd met touwindrukken en stafbanden en wordt geassocieerd met de Britse Wessexcultuur.¹⁰⁷ In Noord-Nederland treffen we in deze periode de Elp-cultuur aan met haar grove aardewerk (Kümmerkeramik) en grafheuvels die verwantschappen tonen met de Noord-Duitse en Scandinavische bronstijdculturen. De late bronstijd, vanaf 1100, wordt getypeerd door de urnenveldencultuur.

¹⁰⁷ Theunissen 1999.

In Den Haag was brons een zeldzame grondstof. Daarom blijft vuursteen de belangrijkste basis voor werktuigen gedurende de hele bronstijd.

Den Haag

Een van de belangrijkste bronstijdvindplaatsen van de regio is Bronovo (vindplaats 85). Deze locatie met vooral midden-bronstijdaardewerk is begin jaren negentig opgegraven en werd toen al in een adem genoemd met het onderzoek op Vogelenzang,¹⁰⁸ de andere grote ‘Hilversum’-opgraving. Het zou echter tot 2013 duren voordat Bronovo werd gepubliceerd.¹⁰⁹ Op basis van het aardewerk, wikkeldraadaardewerk ontbreekt, zou Bronovo iets jonger zijn dan Vogelenzang, maar nog steeds in de midden-bronstijd A dateren.¹¹⁰ Bloo wijst erop dat de typochronologie van het Hilversumaardewerk niet eenduidig is. Volgens haar is alleen de aan- of afwezigheid van wikkeldraadaardewerk een tijdsbepalend element.¹¹¹ Op Bronovo ontbreekt wikkeldraadaardewerk, maar hoefijzervormige appliques, die een vroeg element zouden zijn, komen wel voor op Bronovo, maar niet in Vogelenzang. De vindplaats kon niet vlakdekkend worden onderzocht, maar uit onderzoeken in de directe omgeving blijkt dat de bronstijdsporen ook buiten het opgegraven deel zijn te volgen.¹¹² De eerste bewoners van Bronovo hebben een huis gebouwd aan de rand van een strandvlakte. Op dit hoger gelegen duin zijn akkers aangelegd terwijl in de vlakte het vee kon worden geweid. Het huis heeft een onregelmatige driebeukige constructie waarvan de begrenzing niet kon worden bepaald. De breedte bedraagt ongeveer 4,5 m en de afstand tussen de binnenstijlen varieert tussen de 2,1 en 2,3 m. In het huis ligt een haard en er zijn twee kuilen gevuld met kookstenen. Op geringe afstand van het huis zijn eergetouwkrassen opgetekend. Opvallende vondsten zijn enkele druppels brons en aardewerk met brons resten die wijzen op brons productie of verwerking ter plaatse.¹¹³ Een andere opmerkelijke vondst is een faiencekraal die parallellen kent in het kralensnoer van Exloo.¹¹⁴ Zowel de brons vondsten, die overigens een zeer hoog gehalte aan tin bevatten, als de genoemde kraal wijzen op contacten aan de overzijde van de Noordzee.

Behalve de vindplaats Bronovo zijn er andere vindplaatsen waar Hilversumaardewerk is aangetroffen. Vooral aan het westelijk einde van de Laan van Meerdervoort zijn verschillende locaties met dit type aardewerk aangetroffen.¹¹⁵ In 2010 is het Wijndaelerplantsoen (vindplaats 34) onderzocht.¹¹⁶ In het aardewerk spectrum zijn ook twee wikkeldraadscherven aangetroffen in combinatie met Hilversumscherven waarmee de vindplaats vroeg dateert in de midden-bronstijd A. Net als bij Bronovo is ook hier een ijzertijdcomponent aanwezig. Hetzelfde beeld komt naar voren ter hoogte van de ‘Chinese muur’ (vindplaats 34) waar door het IPP eveneens twee perioden werden aangetroffen. Tussen 2017 en 2019 zijn aan de Ockenburghstraat (vindplaats 201) resten onderzocht van deze zelfde vindplaats. Vooral de vondst van een waterput is bijzonder. Iets ten noorden van die vindplaats zijn door Hoog, een amateurarcheoloog aan het begin van de jaren veertig, in de Kievitsbloemlaan enkele kringgreppels waargenomen die mogelijk als resten van grafheuvels geïnterpreteerd kunnen

108 Ten Anscher 1990.

109 Bulten en Boonstra 2013.

110 Bloo 2013.

111 Idem, p. 77

112 Boonstra 2007; Bulten en Boonstra 2013, p. 151.

113 Arnoldussen 2013.

114 Haveman en Sheridan 2006; Sheridan 2003.

115 Groenman-van Waateringe 1961; Lehmann 2020b; Pabon 1934.

116 Stokkel 2012a.

worden.¹¹⁷ Volgens Stokkel is sprake van een begraven landschap waarbinnen huizen, akkers, infrastructuur en graven liggen.¹¹⁸

In 2004 is bij de aanleg van de Hubertustunnel (vindplaats 149) een klein crematiegrafveld opgegraven.¹¹⁹ Afgezien van een bronzen naald bevatten de crematies geen bijgiffen. De graven lagen gegroepeerd rondom een kringgreppel, maar een centrale bijzetting kon niet worden vastgesteld. Bij de uitwerking is dit grafveld in de late ijzertijd gedateerd op basis van het aardewerk dat in de afdekkende vondstlaag aanwezig was. De bronzen naald werd daarbij als anomalie beschouwd, maar had bellen moeten doen afgaan. Lanting, werkzaam bij het GIA nam contact op en bood aan om drie graven radiometrisch te dateren. Deze dateringen geven een geheel ander beeld en dateren het grafveld in de vroege urnenveldentijd op de overgang van Reinecke D naar Hallstatt A1.¹²⁰ De bronzen naald is daar ook typologisch prima onder te brengen.

Twee vondsten die voorheen respectievelijk een neolithische en een vroege-bronstijddatering hebben gekregen moeten opnieuw geïnterpreteerd worden. Het betreft de slijpsteen die in 1964 bij de bouw van het Congresgebouw (vindplaats 44) gevonden is en de bijl van dioriet die in 1885 is gevonden bij de Nieuwe Parklaan (vindplaats 57) onder een circa 1 m dikke veenlaag onder 6 tot 8 m Jong Duin.¹²¹

De slijpsteen van het Congresgebouw kent haar oorsprong onmiskenbaar in het neolithicum. Het zandstenen object dat aan vier zijden slijpvlakken bevat, is gebruikt om stenen bijlen te polijsten en te slijpen. Op de steen zijn echter ook diepe krassen zichtbaar die wijzen op een gebruik in de bronstijd. De krassen zijn het resultaat van het slijpen van bronzen bijlen.¹²² Deze bronstijddatering past vele malen beter bij de locatie die in het neolithicum weinig bewoningsmogelijkheden bood. Daarnaast is al in 1964 aardewerk uit de late bronstijd en ijzertijd aangetroffen. In 2006 is op dezelfde locatie een huisplaats uit de midden-bronstijd opgegraven.¹²³

De bijl van dioriet is lastiger te dateren. Volgens Glasbergen die vermoedelijk eind jaren vijftig de bijl gezien heeft, is deze zonder probleem te plaatsen in het Chasseën, een Franse midden-neolithische cultuur.¹²⁴ Dat kan echter niet de datering van de vindplaats zijn want de locatie lag toen nog midden in zee. De Wit oppert als enige verklaring dat de bijl uit een kano moet zijn gevallen.¹²⁵ Van Heeringen geeft als datering 'mogelijk bronstijd'.¹²⁶ Van Ginkel en Magendans dateren de bijl in de vroege bronstijd.¹²⁷ Dat lijkt onwaarschijnlijk omdat een jaar eerder, in 1884, uit dezelfde laag een bronzen kokerbijl is aangetroffen. Het lijkt daarom meer voor de hand te liggen om de vindplaats van de van oorsprong neolithische bijl, te dateren in de late bronstijd/vroege ijzertijd.

117 De Hingh en Van Ginkel 2009, p. 41.

118 Stokkel 2012a, p. 147.

119 Bulten 2007.

120 Lanting e.a. 2015, p. 183.

121 Van Heeringen 1983.

122 Fokkens en Schinkel 1990, p. 39–52.

123 Meurkens en Hamburg 2007.

124 De Wit 1960.

125 Idem.

126 Van Heeringen 1983, p. 115.

127 Van Ginkel en Magendans 1991, p. 23.

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

Ontwikkelingen sinds 2009 landelijk

In de afgelopen tien jaar heeft vooral het grafheuvelonderzoek van de universiteit Leiden op de Veluwe een hoge vlucht genomen.¹²⁸ Verder is het bronstijdonderzoek in West-Friesland van belang. De opgravingen die plaatsvonden in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zijn onderwerp van studie geweest in een ander groot project van de universiteit van Leiden 'Farmers of the coast'. In het kader hiervan verscheen in 2017 het proefschrift van Zijverden over het landschap.¹²⁹ In 2018 verscheen het proefschrift van Roessingh over de bronstijnderzettingen bij Hoogkarspel, Grootebroek en Andijk.¹³⁰ Opvallend is de grote gelijkenis van de huizen gedurende honderden jaren en het bijna honkvaste woongedrag van de bewoners. Wat verder opmerkelijk is, is dat ook hier huizen uit de midden-bronstijd A ontbreken. De gehele benadering is nogal grofstoffelijk (niet verbazingwekkend gezien de enorm omvangrijke opgravingen) en Roessingh pleit ook voor meer gedetailleerd onderzoek naar het gebruik van de huizen en omliggende erven. Een ander onderbelicht aspect is het aardewerk waar niet veel studie van is gemaakt.

Ontwikkelingen sinds 2009 in Den Haag

Sinds de vorige GOA zijn in Den Haag twee grotere publicaties verschenen waarin brons-tijdonderzoek centraal stond. De eerste betreft een opgraving in het Wijndaelerplantsoen (vindplaats 34) die in 2010 is uitgevoerd en waar behalve aardewerk uit de midden-bronstijd A (Hilversumaardewerk) ook grondsporen van mogelijke structuren zijn aangetroffen.¹³¹ Het tweede onderzoek vond veel eerder plaats, in 1990 en 1991 voorafgaand aan de bouw van het Bronovo-ziekenhuis (vindplaats 85).¹³² Ook daar is veel Hilversumaardewerk gevonden in combinatie met de grondsporen van een klein, onregelmatig gevormd, driebeukig huis. Een derde publicatie die gevolgen heeft voor de bronstijd in Den Haag is een artikel van Lanting over het crematiegrafveld aan de Oude Waalsdorperweg (vindplaats 149) dat in 2004 is opgegraven.¹³³ In de oorspronkelijke publicatie was het grafveld op basis van schervenmateriaal in de vondstlaag in de ijzertijd gedateerd.¹³⁴ Dankzij Lanting konden drie crematies radiometrisch gedateerd worden waaruit bleek dat het grafveld aan het begin van de urnenveldentijd (late bronstijd) moeten worden geplaatst.¹³⁵

4.2 Cultuurlandschap

Locatiekeuze

Aan het einde van het neolithicum lijkt de oudste strandwal als gevolg van stagnatie in de afvoer van oppervlaktewater langzaam te verdrinken en ondergaat daarmee hetzelfde lot als de kleine duintjes met Hazendonkbewoning op de kwelders zo'n duizend jaar eerder. Het gevolg is dat de bronstijdbewoners een strandwal opschuiven en zich vestigen op de strandwal van Den Haag. Dat is althans het beeld dat zich vormt wanneer globaal naar de vindplaatsenkaart van de regio kijkt. Toch is dat beeld niet helemaal correct want ook op de oudste strandwal zijn vondsten uit zowel de vroege, de midden- als de late bronstijd gedaan.¹³⁶ Ook

128 Bourgeois 2013.

129 Zijverden 2016.

130 Roessingh 2018.

131 Stokkel 2012a.

132 Bulten en Boonstra 2013.

133 Lanting e.a. 2015, p. 180–183.

134 Bulten 2007.

135 Lanting e.a. 2015.

136 Bloo 2014; Siemons en Bulten 2014; Stokkel en Bulten 2017.

elders op deze strandwal zijn bronstijdvondsten gedaan zoals bij park Leeuwensteijn maar ook bij Forum Hadriani in Voorburg.¹³⁷ Het is marginaal, maar toch opvallend als je bedenkt dat de strandwal veranderd is in een zompige bedoening en grotendeels is afgedekt met veen.

- Hoe wordt het landschap in de bronstijd benut? Zijn er verschillen in (land)gebruik tussen de verschillende strandwallen?
- Omdat bronstijdresteren zeldzaam zijn in Den Haag is nog weinig bekend over de voedsel-economie. Wat waren de middelen van bestaan in Den Haag en hoe verhouden zich deze met bronstijdnederzettingen buiten Den Haag?

4.3 Chronologie

Dateringen

Vindplaatsen uit de bronstijd zijn in Den Haag primair gedateerd op basis van aardewerk. Opvallend is dat de vroege bronstijd vrijwel volledig afwezig is, op een gering aantal wikkel-draadscherven na. De jongste steentijdvondsten afkomstig van het onderzoek op de Rhijenhof (vindplaats 132) kunnen worden getypeerd als (maritieme) klokbeker en worden gedateerd vóór 2500 v. Chr. De oudste bronstijdvondsten worden gedateerd na 1800 v. Chr. We weten van onderzoek buiten Den Haag, maar wel in het kustgebied, dat de regio in dit interval wel bewoond is. Vondsten bij Monster 'Het Geestje', het groepsgraf bij Wassenaar en het onderzoek bij Noordwijkerhout-Bronsgesest wijzen daarop.¹³⁸

- Wanneer een bronstijdvindplaats wordt onderzocht moet ingestoken worden op radiometrische dateringen.

Overgang neolithicum bronstijd

Op een aantal neolithische vindplaatsen op de strandwal worden ook resten uit de bronstijd aangetroffen.

- Hoe is dit te verklaren? Is er sprake van continuïteit of zijn duidelijke hiaten aan te wijzen?
- Indien sprake is van een hiaat, was de locatiekeuze dan identiek aan die van de neolithische bewoners van dat gebied?

Overgang bronstijd ijzertijd

Op een aantal bronstijdvindplaatsen worden ook ijzertijdresteren gevonden. Vaak gescheiden door een laag stuifzand.

- Hoe is dit te verklaren? Is sprake van continuïteit of zijn duidelijke hiaten aan te wijzen?
- Indien sprake is van een hiaat, was de locatiekeuze dan identiek aan die van de ijzertijd bewoners van dat gebied?

4.4 Lokale fenomenen

Huizenbouw

Archeologische resten uit de bronstijd zijn zeldzaam in Den Haag. De meeste onderzoeken zijn bovendien beperkt in omvang. Bij de iets grotere onderzoeken zoals bij Bronovo (vindplaats 85), het Wijndaelerplantsoen (vindplaats 34) en onder de Statenhal bij het World Forum (vindplaats 44) zijn plattegronden van huizen aangetroffen.¹³⁹ De plattegrond van Bronovo is van een onregelmatig gevormde driebeukige structuur en is gedateerd aan het begin van de midden-bronstijd A. De plattegrond van het Wijndaelerplantsoen is uiterst twijfelachtig

¹³⁷ De Jonge e.a. 2006.

¹³⁸ Van Heeringen 1983; Van Heeringen e.a. 1998; Louwe Kooijmans 1993.

¹³⁹ Bulten en Boonstra 2013; Meurkens en Hamburg 2007; Stokkel 2012a.

en over de indeling is niets te zeggen. De plattegrond bij het World Forum dateert uit de late midden-bronstijd en is de enige die typologisch past binnen de huizen traditie uit die periode.¹⁴⁰

Vroege-bronstijdsplattegronden zijn zeldzaam in Nederland; de enige algemeen aanvaarde structuur is afkomstig uit Noordwijkerhout-Bronsegeest.¹⁴¹ Deze tweebeukige plattegrond werd lange tijd gezien als een voortzetting van een bouwtraditie uit het neolithicum, maar sinds het onderzoek op de Wateringse Binnentuinen (vindplaats 182) weten we dat in die periode ook eenbeukige structuren werden gebouwd. Voor de late bronstijd geldt dat we in Den Haag geen enkel voorbeeld hebben.

- Hoe zien de bronstijdnederzettingen eruit? Zijn individuele huisplaatsen de norm, of is sprake van meerdere gelijktijdige huizen?

Rituelen

Met uitzondering van het crematiegrafveldje bij de Hubertustunnel (vindplaats 57) hebben we geen vondsten die inzicht geven in de wijze waarop men aankeek tegen het bovennatuurlijke. Een uitzondering wordt mogelijk gevormd door de losse bijlvondsten, zowel brons als steen. Het is moeilijk voor te stellen dat dergelijke kostbare objecten zijn verloren. Helaas is weinig tot niets bekend over de vondstomstandigheden van deze bijlen; de meeste zijn ruim honderd jaar geleden gevonden. Een kokerbijl, en niet ver daarvandaan een bijl van dioriet zijn gevonden in respectievelijk 1884 en 1885 onder een veenlaag bij de Nieuwe Parklaan (vindplaats 57).¹⁴² Het is mogelijk dat dit bewuste deposities zijn geweest zoals we die elders in Nederland veel tegenkomen in beekdalen en bij rivieren.¹⁴³

Het grafveld bij de Hubertustunnel past in de traditie van de urnenvelden, hoewel de crematieresten op deze locatie niet in een urn, maar vermoedelijk in een doek zijn gewikkeld voordat ze werden begraven.¹⁴⁴ Aan het einde van de Laan van Meerdervoort zijn door de lokale amateurarcheoloog Hoog begin jaren veertig cirkelvormige sporen waargenomen die mogelijk resten zijn van kringgreppels rondom grafheuvels. Helaas konden deze niet worden onderzocht en blijft daardoor onduidelijk wat hier precies gevonden is.

- Rituele deposities worden buiten de nederzettingen gevonden. Het lijkt erop dat men een voorkeur had voor locaties als rivieren, beekjes en moerassen (veen). Bij (voor)onderzoek en vondstmeldingen moeten we bedacht zijn op dergelijke contexten.

4.5 Bovenlokale fenomenen

De gemeenschap

Op de overgang van het neolithicum naar de bronstijd zien we aardewerk verschijnen dat is voorzien van een wikkeldraadversiering. Dit type aardewerk wordt gezien als de directe opvolger van het Klokbeeraardewerk, is kenmerkend voor de vroege bronstijd en komt in vrijwel geheel Nederland voor. Aan het begin van de midden-bronstijd A vinden we in Zuid-Nederland de Hilversumcultuur met haar kenmerkende aardewerk dat is voorzien van touwversiering en stafbanden. Het aardewerk doet sterk denken aan het aardewerk van de Britse Wessexcultuur. Koper en tin, de bestanddelen van brons, komen in Nederland niet voor, maar wel in Wales en Cornwall. Mogelijk hebben de contacten die ontstonden bij het verkrijgen van deze grondstoffen ertoe geleid dat ook culturele uitingen werden overgenomen waardoor het fenomeen Hilversumcultuur zich uitstreckte van Noord-Frankrijk en België tot in Zuid-Nederland. In

¹⁴⁰ Roessingh 2018.

¹⁴¹ Van Heeringen e.a. 1998.

¹⁴² Van Heeringen 1983, p. 115.

¹⁴³ Fontijn 2003.

¹⁴⁴ Bulten 2007.

Noord-Nederland lijkt het wikkeldraadaardewerk langer in gebruik gebleven en zien we in de midden-bronstijd een overgang naar de Elpcultuur die veel meer gericht is op Noord-Duitsland en Scandinavië. Waar de tweedeling vandaan komt is niet geheel duidelijk, maar deze lijkt al aanwezig in het laat-neolithicum. In de late bronstijd lijkt, in ieder geval in het grafritueel van de urnenveldencultuur, een einde te komen in deze tweedeling.

- In het kustgebied buiten Den Haag is veel onderzoek naar bronstijdnederzettingen uitgevoerd. De materiële cultuur (bijvoorbeeld huizenbouw en aardewerk) komt overeen met bronstijdnederzettingen buiten Den Haag. Hoe past de Haagse bronstijd binnen de culturele tradities van het westelijk kustgebied?

5 IJzertijd

5.1 Inleiding

De ijzertijd volgt de bronstijd op en deze overgang geeft aan wanneer het gebruikelijk wordt om ijzeren in plaats van bronzen werktuigen te gebruiken. In Midden-Europa worden de eerste ijzeren voorwerpen vanaf circa 800 v. Chr. gevonden. Deze bestaan voornamelijk uit ijzeren paardentuig en wagenonderdelen uit rijke graven van de Hallstattcultuur, fase C/D.¹⁴⁵ In Nederland komen al deze elementen, zij het in geringere mate en iets later, ook voor. Denk bijvoorbeeld aan het vorstengraf van Oss dat gedateerd wordt in 700 v. Chr. waarin behalve de crematieresten van een jonge man, ook een bronzen emmer, een gekromd ijzeren zwaard en delen van paardentuig werden aangetroffen. In Europa en dus ook in Den Haag laten we daarom de ijzertijd in 800 v. Chr. beginnen. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de vroegste ijzeren voorwerpen in Den Haag in de Romeinse tijd dateren; ijzer vergaat en blijft minder goed bewaard dan brons.

De ijzertijd wordt opgevolgd door de Romeinse tijd. In 19 v. Chr.¹⁴⁶ wordt voor het eerst Romeinse aanwezigheid in Nederland vastgesteld. Het duurde echter nog decennia voordat de Romeinen zich in de omgeving van Den Haag manifesteren. Desalniettemin wordt voor het einde van de prehistorie in de Haagse GOA 19 v. Chr. aangehouden.

¹⁴⁵ NOaA 2.0.

¹⁴⁶ Zie GOA Hoofdstuk Romeinse tijd.

De ijzertijd wordt in Noordwest-Europa in drie fasen onderverdeeld, vroeg, midden en laat. De vroege fase eindigt samen met de urnenveldentijd rond 500 v. Chr., de midden-ijzertijd eindigt in 250 v. Chr. en de late ijzertijd eindigt met de komst van de Romeinen in Nederland.

De ijzertijd wordt in Europa geassocieerd met een sterk hiërarchische krijgerscultuur met vorstengraven of indrukwekkende *hillforts* of *oppida*. In het verleden is gepoogd om in Nederland verschillende archeologische culturen in de ijzertijd aan te duiden met de Rijn als grens. Dit bleek echter moeilijk te onderbouwen met archeologische gegevens.¹⁴⁷

Toch kunnen we wel iets zeggen over de lokale identiteit van de ijzertijdbewoners van het Nederlandse kustgebied. Van Heeringen heeft in 1992 een aantal aardewerk stijlgroepen gedefinieerd.¹⁴⁸ Deze stijlgroepen hebben een beperkt verspreidingsgebied wat mogelijk duidt op een eigen kustidentiteit. Deze stijlgroepen worden nog steeds gebruikt om het ijzertijdaardewerk te dateren.

Den Haag

Er is veel onderzoek gedaan naar resten uit de ijzertijd in Den Haag, veruit het meeste in het hele Hollandse kustgebied.¹⁴⁹ De database van de afdeling Archeologie levert meer dan honderd locaties op met resten (sporen, vondsten, bodems) uit de ijzertijd. Daarvan liggen er twaalf op klei van de Gantelafzettingen, tien op Hollandveen en de overige op duinzand van de Laag van Voorburg. Helaas zijn deze resten vaak moeilijk te interpreteren. Er zijn circa dertig vindplaatsen geïnterpreteerd als ‘nederzetting, onbepaald’ of ‘huisplaats, onverhoogd’, maar overtuigende huisplattegronden zijn schaars. Vaker lijkt het erop dat de locaties met huisplattegronden vanwege de hoge ligging in het landschap zijn verstoord of is een goede plattegrond nauwelijks te ontwaren in de veelheid aan sporen. Talrijk zijn ook de locaties die in de database staan vermeld als ‘Akker/moestuin’ of ‘Landbouw’. Meestal gaat het om ploegsporen of eergetouwkrassen of om zones met greppeltjes waarbinnen akkercomplexen verondersteld worden. Naast de (combinatie van) nederzittings- en akkercomplexen moeten ook enkele bijzondere contexten genoemd worden. Uit verschillende onderzoeken is duidelijk geworden dat in de vroege en midden-ijzertijd zout werd geproduceerd. Deze zoutproductie lijkt samen te hangen met de inbraak van het (zoute) Gantelsysteem. Schaars, maar opvallend, zijn de locaties met infrastructurele constructies zoals paden, dammen en oeverversterkingen. Ook bij deze contexten kan de relatie met het Gantelsysteem zich manifesteren. Als laatste in de opsomming moet een grafheuvel bij Ockenburgh (vindplaats 12) vermeld worden. Ondanks het intensieve onderzoek blijft veel onduidelijk over de ijzertijdcultuur in Den Haag en daarmee het gehele Hollandse kustgebied.

De archeologische resten uit deze periode zijn in Den Haag bijzonder uniform. Van een sterk hiërarchische samenleving, zoals in Centraal-Europa, lijkt in dit gebied geen sprake. IJzertijdresten worden op de verschillende landschappelijke eenheden (Laag van Voorburg, Hollandveen en Gantel Laag) van Den Haag aangetroffen. Hieronder wordt per landschappelijke eenheid dieper ingegaan op enkele bekende locaties.

Vindplaatsen op de Laag van Voorburg

De meeste ijzertijdvindplaatsen liggen op de Laag van Voorburg. Helaas zijn ze meestal moeilijk te interpreteren. De vindplaatsen manifesteren zich meestal op de grens van het grondwater en als tijdens een opgraving geen bronbemaling is toegepast, is de leesbaarheid van het vlak heel slecht. De al dan niet vondstrijke bodems zijn vaak stratigrafisch gescheiden, maar komen net zo vaak ook weer samen in één niveau en dat alles in een zeer glooiend landschap. Wanneer een goed vlak is aangelegd, wemelt het vaak van de sporen.

¹⁴⁷ Van den Broeke 2005a, p. 481.

¹⁴⁸ Van Heeringen 1992.

¹⁴⁹ Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 34.

Eén van de weinige plekken met een duidelijke opeenvolging in landgebruik vanaf de bronstijd tot en met de late ijzertijd, is de vindplaats Wijndaelerplantsoen (vindplaats 34).¹⁵⁰ Hier zijn uit een palenzwerm naast spiekers ook drie gebouwplattegronden gedestilleerd. Daarnaast is hier ook sprake geweest van zoutraffinage.¹⁵¹ Over en onder de gebouwplattegronden zijn verder nog resten van akkers aangetroffen.

Een andere belangrijke vindplaats betreft de Lozerlaan (vindplaats 98). Hier is een wandgreppel huisje van 3 bij 6 m aangetroffen. Uit de bijbehorende bodem is één ¹⁴C-datering afkomstig met een datering van 2310+/-60 BP.¹⁵² Gekalibreerd komt deze datering uit in bijna de hele ijzertijd, tussen 728 en 201 v. Chr.¹⁵³

In het Watingse Veld ligt een van de belangrijkste ijzertijdvindplaatsen van Den Haag (vindplaats 144).¹⁵⁴ Een van de meest opmerkelijke vondsten is een enorme hoeveelheid briquetage-aardewerk dat aangeeft dat hier intensieve zoutproductie heeft plaatsgevonden. Het briquetage-aardewerk bevond zich in vondstlagen en kuilen op de zuidelijke flank van de strandwal van Rijswijk-Voorschoten. Deze zoutproductie wordt gekenmerkt door zogenaamde 'staafjes' en 'gootjes' die in de vroege ijzertijd en het begin van de midden ijzertijd worden gedateerd.¹⁵⁵ Op het duin zijn veel paalsporen aangetroffen waarin spiekers en een mogelijk huis zijn herkend.¹⁵⁶ Uit de vele onderzoeken met resten uit de ijzertijd blijkt dat de strandwal van Rijswijk-Voorschoten in de ijzertijd intensief bewoond en gebruikt werd. Meest overtuigend is een gebouwplattegrond aan de Noordweg (vindplaats 191), waarvan de sporen zowel aardewerk uit de vroege ijzertijd opleverden, als bijpassende ¹⁴C-dateringen van 2410+/-30 BP en 2470+/-35 BP, wat gekalibreerd neerkomt op 743-399 v. Chr. en 754-520 v. Chr.¹⁵⁷ Nog een opmerkelijke vondst in het Watingse Veld is een dam of oversteekplaats (vindplaats 144) over een Gantelkreek die met houten palen en plaggen is versterkt en die het lage duin met het achterliggende veengebied verbond. Hoefindrukken in het veen tonen aan dat het vee van de strandwal naar het weidegebied werd geleid. De dam wordt op basis van aardewerk en een ¹⁴C-datering aan het begin van de late ijzertijd gedateerd.¹⁵⁸

Bij onderzoek aan de Monsterseweg 29-37 (vindplaats 93) is een ijzertijdpalenzwerm aangetroffen waarin meerdere kleine structuren zijn herkend.¹⁵⁹ Eén van die structuren is iets groter en daarom als mogelijk huis geïnterpreteerd. Deze plattegrond is een vierkante structuur van ongeveer 5,5 bij 5,5 m.¹⁶⁰ Ook recent onderzoek aan de Monsterseweg 27 leverde sporen en vondsten uit de late ijzertijd op.¹⁶¹ Ruim een kilometer zuidelijker, ter hoogte van de Madepolderweg (vindplaats 181), zijn recent ook ijzertijdresten aangetroffen op diverse locaties op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten.¹⁶²

¹⁵⁰ Stokkel 2012.

¹⁵¹ Raffinage is het laatste stadium in de zoutproductie waarbij de verontreinigingen worden verwijderd.

¹⁵² Wijsenbeek 1997, p. 45.

¹⁵³ 2 sigma, in tegenstelling tot de datering in Wijsenbeek 1997 van 375-200 v. Chr.

¹⁵⁴ Boezemland en Noordhof, Siemons en Bulten 2014.

¹⁵⁵ Siemons en Bulten 2014, p. 240-242.

¹⁵⁶ Meurkens 2014; Siemons en Bulten 2014.

¹⁵⁷ Publicatie in voorbereiding. ¹⁴C-monsters Poz-137288 en Poz-137304, gekalibreerd bij 2 sigma.

¹⁵⁸ Siemons en Bulten 2014.

¹⁵⁹ Houkes e.a. 2008.

¹⁶⁰ Mogelijk was deze plattegrond groter en ligt de rest buiten de putrand.

¹⁶¹ Rapport in voorbereiding.

¹⁶² Van Zoolingen 2018b. Rapporten in voorbereiding.

In de Vogelwijk (vindplaats 184, 186 en 188) is een geheel ijzertijdcultuurlandschap onderzocht door middel van rioolbegeleidingen aangevuld met kleine opgravingen. In de rioolsleuven zijn aanwijzingen dat twee keer een huisplaats (in de vorm van een vondstrijke bodem met veel paalsporen) werd doorkruist en in een vennetje zijn restanten van een takkenpad aangetroffen.¹⁶³ Met kleine opgravingen binnen de Vogelwijk zijn duidelijke akker- en nederzettingssporen aangetroffen, maar huisplattegronden konden niet worden herkend.¹⁶⁴ Recent onderzoek in de Sportlaan (vindplaats 45), aan de zuidkant van de Vogelwijk, bevestigt het beeld van een intensief bewoond en gebruikt landschap in de ijzertijd. Resten van een akkercomplex uit de late ijzertijd zijn in 2016 opgegraven aan de Badhuisweg (vindplaats 57).¹⁶⁵

Tenslotte kan hier ook de vindplaats Juliana Kinderziekenhuis (vindplaats 130) genoemd worden.¹⁶⁶ In dit onderzoek, dat rond de eeuwwisseling is uitgevoerd maar pas onlangs uitgebreid is gerapporteerd in een scriptie, is een uitgebreid akkerareaal onderzocht en daarnaast is in een palenzwerm een gebouwplattegrond herkend.

De vindplaats Ockenburgh (vindplaats 12) is voor de Romeinse archeologie bijzonder belangrijk, maar onder de Romeinse resten lag ook een ijzertijdvindplaats die minder aandacht heeft gekregen. Tussen de sporen zijn bijvoorbeeld meerdere kringgreppels aangetroffen die kunnen wijzen op de aanwezigheid van een grafveld.¹⁶⁷

Vindplaatsen op de Gantel Laag

De belangrijkste vindplaatsen op Gantelafzettingen betreffen Hogevel (vindplaats 136)¹⁶⁸ en Uithofslaan (vindplaats 146)¹⁶⁹, daterend in de late ijzertijd. Op beide plekken is een gebouwplattegrond opgegraven. Deze vindplaatsen zijn ook allebei afgedekt door Gantelklei waarop later, in de Romeinse tijd, opnieuw is gewoond.

De plattegrond van Uithofslaan is een van de duidelijkste ijzertijdplattegronden in Den Haag.¹⁷⁰ De structuur wordt voornamelijk op basis van stratigrafie gedateerd in de ijzertijd. Hoewel de datering van deze plattegrond allerm minst zeker is, maken vondsten in de omgeving van de plattegrond een late-ijzertijddatering het meest aannemelijk.

Op het Hogevel is een klein wandgreppelhuis aangetroffen, al zijn ook palen in deze greppel gezien. Dit gebouw was 8,00 m lang en circa 4,30 m breed. Hoewel speculatief is het verleidelijk een relatie te leggen met de oversteekplaats die iets noordelijker bij Boezemland is aangetroffen en in dezelfde periode dateert.¹⁷¹ De plattegrond van het Hogevel lijkt sterk op het wandgreppelhuisje dat op een duintje aan de Lozerlaan (vindplaats 98) is aangetroffen.¹⁷²

Vindplaatsen op het Hollandveen

De database van de afdeling Archeologie levert tien vindplaatsen op het veen op. De vindplaatsen op het Hollandveen zijn vaak moeilijk te interpreteren en hoewel buiten Den Haag bewoning op het veen allerm minst zeldzaam is, is dat binnen de gemeentegrenzen nog niet

163 Kooistra en Bloo 2014; Rieffe 2018, 2011; Kooistra en Bloo 2014; Rieffe 2018, 2011; Kooistra en Bloo 2014; Rieffe 2011, 2018; Rieffe 2018, 2011; Rieffe e.a. 2014.

164 Van der Mijle Meijer 2012a, 2012b; Pavlović 2013; Stokkel 2010a, 2010b.

165 Van As en Leijnse 2019.

166 Lenoir 2014.

167 Waasdorp 1998.

168 Siemons en Bulten 2014.

169 Pavlović 2011.

170 Pavlović 2011, p. 46.

171 Siemons en Bulten 2014.

172 Wijsenbeek 1997.

aangetoond. Bij acht van de tien vindplaatsen werd bij complextype ‘onbekend’ ingevoerd. Het gaat veelal om lagen met vondsten en een enkel grondspoor. Hoewel er wel vondstmateriaal wordt aangetroffen op het veen, is het moeilijk om dit te interpreteren: is het afval behorend bij een erf op het veen of is het afval behorend bij een nederzetting op een nabijgelegen duin.

In enkele gevallen konden resten worden geïnterpreteerd als beschoeiingen, paden of oversteekplaatsen. In de Vogelwijk ging het om het hierboven genoemde takkenpad in een ven. Aan de Dedemsvaartweg (vindplaats 25) zijn gestapelde plaggen aangetroffen die mogelijk ook met een Gantelgeul te maken hebben.¹⁷³ Deze context lijkt op de ook eerder besproken dam of oversteekplaats in Boezemland (vindplaats 144). De meest recent aangetroffen menselijke activiteiten in het veen liggen aan de Madepolderweg (vindplaats 181).¹⁷⁴ Het is vooralsnog onduidelijk hoe de laag plaggen in de top van het veen moet worden geïnterpreteerd.

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

Lange tijd waren uit de ijzertijd slechts enkele losse vondsten bekend afkomstig van de vindplaats Witte Brug, zoals een bronzen zwaardpuntbeschermer en een eikenhouten schopje.¹⁷⁵ In de GOA2009 is een beknopt overzicht gegeven van de toen bekende grote vindplaatsen in een grof chronologisch kader. Hierin werd gesuggereerd dat in de vroege ijzertijd bewoning uitsluitend op het zand van de strandwallen heeft plaatsgevonden. Inmiddels zijn op ruim honderd plekken in Den Haag resten uit de ijzertijd aangetroffen op de klei, het veen en het zand. Hierboven zijn de belangrijkste Haagse ijzertijdvindplaatsen behandeld en duidelijk is dat, hoewel we veel kenniswinst hebben geboekt de afgelopen tien jaar, de ijzertijd nog steeds een moeilijk te duiden periode is in de bewoningsgeschiedenis van Den Haag.

5.2 Cultuurlandschap

De actieve Gantel

In de loop van de bronstijd raakt een groot gedeelte van Den Haag waaronder de oudste strandwal afgedekt met veen. Vanaf het einde van de bronstijd neemt de invloed van de zee toe en ontstaat een getijdesysteem dat meestal wordt aangeduid als De Gantel. Het achterland ontwatert daardoor beter en grote delen van het veen oxideren waardoor de oudste strandwal opnieuw toegankelijk wordt. De bewoningsmogelijkheden nemen daardoor toe. Anderzijds voert het systeem ook water en sediment aan waardoor grote delen in Zuidwest-Den Haag worden afgedekt met klei. De geulen die deze sedimenten aanvoeren, verlanden uiteindelijk en raken opgevuld met zandige afzettingen. Door verschillende oorzaken, onder andere reliëfinversie, komen deze afzettingen uiteindelijk hoger te liggen dan de omliggende komgronden. Doordat ze ook nog eens beter ontwateren, zijn dit gewilde woonplaatsen. Het duurt echter tot aan het einde van de ijzertijd voordat de situatie geschikt is om op deze zogenaamde stroomruggen te wonen. Deze bewoning is slechts van korte duur want rond 250 v. Chr. vinden opnieuw grote overstromingen plaats en het duurt enkele eeuwen totdat in de Romeinse tijd de situatie rustiger wordt en het gebied opnieuw bewoonbaar is. Incidenteel vinden ook dan nog overstromingen plaats zoals is aangetoond op de locatie Erasmushove (vindplaats 185).

- Het is daarom noodzakelijk om ijzertijdvindplaatsen die zijn afgedekt door Gantelklei, goed te dateren en te vergelijken met andere ijzertijd vindplaatsen op en in Gantelafzettingen. Zo kan een beeld gevormd worden van de mate van activiteit van de Gantel gedurende deze (en opvolgende) perioden.

¹⁷³ Publicatie in voorbereiding

¹⁷⁴ Van Zoolingen 2019.

¹⁷⁵ Van Veen en Waasdorp 2000, p. 11–12.

- Op basis van schelpen is het mogelijk om geulvullingen van de Gantel te dateren. Wanneer geulen goed worden aangesneden en er goed schelpmateriaal aanwezig is, kan dit vaker worden toegepast. Zo kunnen de geulen afzonderlijk gedateerd worden en kan een diachroon beeld gevormd worden van het systeem. Voorwaarde is wel dat alleen schelpen die in leefstand worden aangetroffen, worden gedateerd. Zelfs dan nog is de kans op te oude dateringen aanwezig.
- Kunnen dammetjes, zoals die in het Watingse Veld zijn aangetroffen, niet alleen gezien worden als oversteekplaats maar ook als prehistorisch watermanagement? Wat kan er überhaupt over prehistorische waterwegen/prehistorisch watermanagement worden gezegd en wat was de rol van transport over water?

Locatiekeuze

IJzertijdresten zijn niet zeldzaam in Den Haag. Op alle strandwallen zijn op meerdere locaties resten van ijzertijdbodems aangetroffen met de daar bijhorende sporen en vondsten. In de kleigebieden en op het Hollandveen zijn de ijzertijdvindplaatsen echter een stuk schaarser en er bestaan verschillen tussen de vindplaatsen in de verschillende landschappelijke eenheden. Op de Laag van Voorburg vinden we bijvoorbeeld het hele spectrum; akkers, nederzettingen en ambachtelijke activiteiten (zoals zoutwinning). Dat de ijzertijdmensen juist in de duinen woonden, is veelzeggend. De duingronden zijn in eerste instantie vrij vruchtbaar maar ook snel uitgeput. Daarnaast gaat het duinzand direct stuiven als de begroeiing wordt weggehaald. Toch is in het duingebied zeer intensief akkerbouw bedreven. De traditionele verklaring is dat het overige land te nat was voor het aanleggen van akkers.

Op de klei zijn echter ook nederzettingen aangetroffen maar deze manifesteren zich niet zoals op het duin als palenzwermen, maar als individuele, kleine huisplaatsen. In Den Haag zijn op enkele plaatsen vondsten gedaan die wijzen op ijzertijdbewoning op het veen. Het betreft hoofdzakelijk vondsten uit de periferie van eventuele nederzettingen zoals paden en andere *offsite* structuren. In de veengebieden van het Nederlandse kustgebied zijn huisplaatsen op het veen echter wel aangetroffen. Wat kenmerkend is voor de Haagse vindplaatsen is dat deze dateren in de periode dat het veenlandschap verdroogt door de afvoer van water via het Gantelsysteem.

- Op alle landschappelijke eenheden worden ijzertijdresten aangetroffen. De focus lijkt te liggen op de strandwallen. Is dit beeld terecht? Wanneer was het veen- en kleigebied beschikbaar voor de ijzertijdmens en hoe werden deze vrijgekomen gronden gebruikt?
- De afwezigheid van goed bouwhout in de duinen wordt gezien als de verklaring voor de slechte kwaliteit van de huis/gebouwplattegronden, klopt dat?

Exploitatie van het landschap

De veestapel in de ijzertijd bestaat voornamelijk uit runderen (het laagste percentage runderbot in Watingse Veld: 65%, het hoogste percentage op Wijndaelerplantsoen: >90%). Verder worden er schapen/geiten en varkens gehouden. In de botassemblages worden ook wild- en visresten aangetroffen. Ook wordt er akkerbouw bedreven. De akkercomplexen zien er op het duin vrij uniform uit. We vinden eergetouwkrassen (en soms keerploegkrassen) en meestal zijn de akkers doorgraven door meerdere heel smalle greppels. De huidige hypothese is dat de greppels gebruikt zijn om walletjes op te werpen en/of om windbestendige beplanting op de akker aan te brengen om het verstuiwen van het land tegen te gaan.¹⁷⁶

- Wanneer een akker wordt aangetroffen, moet deze hypothese getoetst worden. Dit kan bijvoorbeeld door de greppels intensief te bemonsteren en te onderzoeken op resten van bijvoorbeeld duindoorn of jeneverbes.

¹⁷⁶ Stokkel 2012a.

- Ook kunnen de greppels bemonsterd worden voor slijpplaatonderzoek. Wellicht kunnen we er zo achter komen of de greppels lang of kort open hebben gelegen of dat er wellicht struiken in stonden.
- Verder moet er meer aandacht besteed worden aan profielen op de akkers om te onderzoeken of er inderdaad sprake was van walletjes.
- De ijzertijdbewoners hadden een gemengd bedrijf. Wat was de verhouding tussen akkerbouw en veeteelt in hun bestaanswijze? Welke rol had visserij en jacht hierin? Hoe ontwikkelt dit zich in de tijd en zijn ook landschappelijke verschillen aan te wijzen?

5.3 Chronologie

Dateringen

De chronologie in de ijzertijd is problematisch. Dat heeft een aantal oorzaken. De belangrijkste daarvan is het zogenaamde Hallstattplateau in de ^{14}C -calibratiecurve. Door grote koolstofschommelingen in de atmosfeer tussen 800 en 400 v. Chr. komen vrijwel alle dateringen tussen 2550 en 2400 BP in deze 400 jaar durende periode uit.

Daarnaast was het in oude onderzoeken gebruikelijk om de vindplaats te dateren met Duinkerke-transgressiefasen. Als op een vindplaats D1-klei gevonden werd, moest de vindplaats daarom wel midden-ijzertijd zijn. Inmiddels is bekend dat deze transgressies niet gelijktijdig plaatsvonden en dat ze helemaal niet als dateringsmethode gebruikt kunnen worden.

De meeste archeologische resten worden daarom gedateerd aan de hand van het aardewerk. In Den Haag is de typologie, opgesteld door Van Heeringen in 1992, nog steeds leidend.¹⁷⁷

Er is inmiddels veel meer materiaal opgegraven dan de dataset waarop Van Heeringen zijn typologie heeft gebaseerd. Het is daarom mogelijk en noodzakelijk om een nieuwe typologie op te stellen. Hiervoor moet dan idealiter niet alleen naar het aardewerk gekeken worden maar naar gehele vondstcomplexen.

- Welke vondsten zijn karakteriserend voor vindplaatsen uit de vroege, midden- en late ijzertijd?

Zoals in de inleiding al is gesteld, is de datering van de ijzertijd voor Den Haag redelijk hypothetisch. In locatiekeuze lijkt er weinig verschil te zijn tussen de bronstijdnederzettingen en de ijzertijdnederzettingen met dien verstande dat het areaal waar men zich in de ijzertijd kon vestigen steeds groter werd door verdroging van het veenlandschap en de stroomruggen die door de Gantel werden gevormd.

- Zijn er duidelijke verschillen in materiële cultuur aan te wijzen in de overgangperiode bronstijd-ijzertijd?

De huidige hypothese is dat het gebied rondom Den Haag dun bevolkt was toen de Romeinen hier arriveerden. We zien echter dat Romeinse vindplaatsen vaak een ijzertijdvoorganger hebben.

- De gebruikte dateringen voor dit hiaat zijn voornamelijk gebaseerd op aardewerk. Kloppen deze dateringen wel? Is er wellicht helemaal geen sprake van een bewoningshiaat?

5.4 Lokale fenomenen

Bewoning

Het aantal ijzertijdvindplaatsen dat in Den Haag is onderzocht, is hoog in vergelijking met de rest van Nederland. Toch weten we nog erg weinig over de mensen die hier woonden. Dit

¹⁷⁷ Van Heeringen 1992.

heeft een aantal oorzaken, de belangrijkste is dat bij de meeste ijzertijdonderzoeken slechts kleine delen van nederzettingen blootgelegd worden. Daarnaast is ijzertijdarcheologie als bijvangst bij onderzoek naar andere perioden aangetroffen en heeft niet de aandacht gehad die het wellicht verdiende. Ook manifesteren de meeste prehistorische nederzettingen zich als palenzwermen en zijn huisplattegronden zeldzaam en vaak twijfelachtig.

- Toekomstig nederzettingsonderzoek moet een verklaring gaan geven voor het ontstaan van dergelijke zwermen.
- Daarbij moet veel data verzameld en gecombineerd worden om plattegronden uit deze zwermen te halen, denk aan paaldieptes, vullingkleur en coupevorm. Luchtfotografie kan hierbij een hele belangrijke rol spelen.
- In welke mate heeft het landschap effect op de vorming van kenmerken van de (materiële) cultuur (pottenbakken/huizenbouw)?

Voedsel

Over de voedsel economie in de ijzertijd is bekend dat men zowel van de akkerbouw als de veeteelt leefde. Zowel rund, schaap/geit als varken werden gehouden en vermoedelijk dus ook gegeten. Rund maakt daarbij het grootste deel uit van de veestapel.¹⁷⁸

De leeftijdsopbouw van de runderen laat zien dat dieren in alle leeftijdsgroepen zijn geslacht. Dit is een indicatie dat de runderen voor alle doeleinden zijn gehouden. Naast dieren die vooral voor het vlees zijn gehouden, zijn er oude(re) dieren die melk, nageslacht en trekkracht leveren. De aanwezigheid van kalveren tot een half jaar oud, is een indicatie dat de runderen ter plekke zijn gehouden. Daarnaast is mest waarschijnlijk een belangrijk product geweest om het duingebied vruchtbaar te houden voor akkerbouw.

Uit het paleobotanische onderzoek dat op het Wijndaelerplantsoen (vindplaats 34) gedaan is, blijken (tweerijige) gerst en emmertarwe verbouwd te zijn, wat zeer gebruikelijk is in de ijzertijd.¹⁷⁹ Er wordt echter ook nog steeds, hoewel sporadisch, gejaagd en verzameld. Op meerdere plekken in het kustgebied worden hertenbotten gevonden en in de paleoecologische resten worden ook uit de kwelder verzamelde wilde planten teruggevonden.

- Sluit de voedselvoorziening in het kustgebied aan bij de voedselvoorziening in de rest van Nederland? Wat zijn de verschillen en hoe zijn deze te verklaren?
- Visresten blijven slecht bewaard in het duinzand en zijn bovendien moeilijk te vinden middels conventioneel archeologisch onderzoek. Hoewel, gezien de aanwezigheid van genoeg visgronden, verondersteld wordt dat vis ook een groot deel uitmaakt van het voedsel is dit nooit vastgesteld.

Grafritueel

Over het grafritueel in de ijzertijd is in Den Haag vrijwel niets bekend. Tijdens de opgravingen bij Ockenburgh (vindplaats 12) zijn kringgreppels gevonden die zijn geïnterpreteerd als grafmonumenten uit de ijzertijd, maar de bijbehorende graven zijn niet gevonden.¹⁸⁰ Op Boezemland (vindplaats 144) is een menselijk schedelfragment gevonden, maar of dat onderdeel is van een grafritueel is onduidelijk.¹⁸¹

Rituelen

Voor de vindplaats Wijndaelerplantsoen (vindplaats 34) wordt verondersteld dat er op de akker geofferd werd. In kuilen werden potten al dan niet met wat verkoolde granen of bijzondere objecten zoals een spinklosje erin, aangetroffen.

¹⁷⁸ Stokkel 2012, p. 135.

¹⁷⁹ Van Wijngaarden-Bakker en Brinkkemper 2005, p. 510.

¹⁸⁰ Siemons en Bulten 2014; Waasdorp 1998.

¹⁸¹ Siemons en Bulten 2014.

- Wordt dit ook op andere vindplaatsen zo aangetroffen? En zo ja zijn er parallellen met andere ijzertijdvindplaatsen in Europa?

Zoutproductie

In de vroege ijzertijd, vermoedelijk tot 500 v. Chr. lag in het Wateringse Veld een belangrijk zoutproductiecentrum (vindplaats 144).¹⁸² Op de vindplaats Wijndaelerplantsoen zijn briquetageresten gevonden die duiden op zouttraffinage.¹⁸³ Van den Broeke stelde in 2005 dat de schaal van de zoutproductie zo klein was, dat het niet de basis vormde voor grootschalige handel, maar dat het geruimd werd om elementaire importen te verkrijgen (zoals maalstenen van tefriet).¹⁸⁴ Omdat in het Wateringse Veld wel een groot pakket briquetage gevonden is, is het echter aannemelijk dat het in Den Haag wel een grote rol gespeeld heeft.

- Hoe was deze zoutproductie georganiseerd en hoe belangrijk was dit voor de ijzertijdbewoners van Den Haag?
- Welke brandstof werd gebruikt voor de zoutwinning?
- Is de zoutwinning alleen belangrijk in de vroege ijzertijd en waarom houdt dat dan op? Komt dat door concurrentie met bijvoorbeeld zoutmijnen of zijn er ook lokale oorzaken aan te wijzen?
- Hoe ging dit procedé precies in zijn werk, welke locaties waren geschikt voor welke stappen in het productieproces?

5.5 Bovenlokale fenomenen

Gemeenschap/samenleving

De ijzertijd in Europa is een spectaculaire tijd. Er worden grote fortificaties aangelegd en de grafcultuur in de rest van Nederland en Europa laten een sterk hiërarchische samenleving zien. Het is moeilijk om de Haagse archeologische resten in deze beelden in te passen.

- Onttrokken de kustbewoners zich wellicht aan deze internationale trend en bleven ze autonome, zelfvoorzienende boeren in een marginaal landschap? Of misschien speelden de kustbewoners een veel grotere rol in de wereld. Denk bijvoorbeeld aan de zoutproductie die hier in de ijzertijd intensief plaatsvindt en waarvan de exportproducten tot ver in het binnenland worden teruggevonden.
- Zijn er wellicht ook aanwijzingen voor een hiërarchische samenleving binnen de grenzen van Den Haag?

¹⁸² Siemons en Bulten 2014.

¹⁸³ Stokkel 2012.

¹⁸⁴ Van den Broeke 2005b, p. 516.

6 Romeinse tijd

6.1 Inleiding

De Romeinse tijd valt uiteen in drie perioden, te weten: de vroeg-Romeinse tijd van 19 v. Chr. tot 70 na Chr., de midden-Romeinse tijd van 70 na Chr. tot 270 na Chr. en de laat-Romeinse tijd van 270 na Chr. tot 450 na Chr.¹⁸⁵ Het is belangrijk om te beseffen dat deze jaartallen gebaseerd zijn op verschillende bronnen. Zo start de Romeinse tijd in het jaar waarin bij Nijmegen een legioenskamp wordt gebouwd en waarvan het hout in 19 v. Chr. is gedateerd. De andere jaartallen zijn dan weer afgeleid van een historische gebeurtenis, zoals de Bataafse opstand die eindigt in 70, of invallen van Barbaren die leidden tot de val van het Romeinse rijk in de 5de eeuw. Het verdient echter de voorkeur om zoveel als mogelijk te werken met archeologische bronnen, bij voorkeur absolute dateringen van vondstmateriaal uit goed ontsloten contexten.

Den Haag

Den Haag is rijk aan Romeinse vindplaatsen. Ze komen vooral voor in het zuidwestelijke kleigebied van de stad, maar ook in de duinen. De belangrijkste vindplaatsen in het kleigebied zijn het Wateringse Veld¹⁸⁶ (met name de locatie Hoge Veld ,vindplaats 136¹⁸⁷), de Uithofslaan

¹⁸⁵ Alle jaartallen in dit hoofdstuk zijn na Christus, tenzij anders of expliciet vermeld.

¹⁸⁶ Siemons en Bulten 2014, hoofdstuk 5.

¹⁸⁷ Siemons en Lanzing 2009.

(vindplaats 146)¹⁸⁸ en de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195).¹⁸⁹ Het gaat voornamelijk om nederzettingsterreinen. In het kleigebied zijn ook vindplaatsen van de Romeinse weg en het kanaal van Corbulo (vindplaats 123, 135 en 139) onderzocht.¹⁹⁰ In het duingebied zijn de belangrijkste vindplaatsen die van Ockenburgh (vindplaats 12)¹⁹¹ en Scheveningseweg (niveau 2, vindplaats 76).¹⁹² In beide gevallen gaat het om Romeins civiel-militaire nederzettingen, zogeheten *vici*. Bij Ockenburgh zijn daarnaast ook Romeins militaire versterkingen bekend. Het duingebied is niet uitsluitend door militairen in gebruik geweest. Vindplaatsen als Scheveningseweg (niveau 1),¹⁹³ Jan Willem Frisolaan (vindplaats 104)¹⁹⁴ en Han Stijkelplein (vindplaats 103)¹⁹⁵ leverden sporen op van rurale nederzettingen.

In de vroeg-Romeinse tijd arriveren de Romeinse legioenen in ons land. Aanvankelijk wordt het gebied tot aan de Elbe veroverd, maar van een permanente bezetting is in de eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. nog geen sprake. Dat verandert wanneer onder het bewind van Caligula (37-41) en diens opvolger Claudius (41-54) de verovering van *Britannia* een doel wordt. De Rijn vormt in die nieuwe strategie een belangrijke aanvoerlijn en een verdedigings- en communicatiesysteem dat bekend staat als de *limes*. De zuidoever van de rivier wordt uitgerust met permanente legerbases en wachttorens. De vroegste *castella* in Zuid-Holland zijn Valkenburg en Alphen aan den Rijn, die dateren vanaf 39/41. Rond dezelfde tijd wordt ook begonnen aan een kanaal tussen Rijn en Maas, beter bekend als het kanaal van Corbulo. Restanten van dit kanaal zijn inmiddels op veel plaatsen aangetroffen en de aanleg kan tussen 47 en 50 worden gedateerd.

In de Haagse regio zijn sporen uit de vroeg-Romeinse tijd schaars. Vooralsnog gaat het om weinig vondsten die duidelijk maken dat de regio nog niet intensief bewoond werd. De Bruin zegt zelfs dat pas vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. de eerste rurale nederzettingen in het gebied worden gesticht.¹⁹⁶

In de jaren 69/70 is de Haagse regio getuige van de Bataafse opstand. Met het neerslaan van de rebellie en daarop volgende veranderingen in het bestuurlijk apparaat, begint de midden-Romeinse tijd. De veranderingen houden onder meer in dat de Haagse regio in 85 deel gaat uitmaken van de provincie *Germania inferior*.¹⁹⁷ Er breekt een periode van relatieve rust en welvaart aan. In rap tempo raakt het platteland in de Haagse regio bewoond. We treffen de rurale nederzettingen vooral aan op kreekruggen en oeverwallen van het Gantelsysteem, maar ook in de duinen. Bij Voorburg ontstaat aan het begin van de 2de eeuw een kleine rurale nederzetting die in de loop van de 2de eeuw zal uitgroeien tot de districtshoofdstad *Forum Hadriani*.

Rond het midden van de 2de eeuw treden nieuwe veranderingen op in het gebied. De marktplaats Forum Hadriani krijgt een officiële stadsstatus en draagt vanaf dan de naam *Municipium Aelium Cananefat(i)um* (MAC).¹⁹⁸ Grootschalige verkaveling in het rurale gebied wijst op

188 Pavlović 2011a, 2018.

189 Stokkel 2016, 2015.

190 Siemons 2014 p. 338–346; Waasdorp 2003.

191 Waasdorp 2012; Waasdorp en Van Zoolingen 2015.

192 Waasdorp 1999.

193 Jackson 2005.

194 Kersing e.a. 1995 p. 227; Kersing en Magendans 1993, p. 286; Vos en Van Zoolingen 2019a.

195 Kersing en Magendans 1993, p. 285.

196 De Bruin 2017, p. 289–290.

197 Raepsaet en Raepsaet-Charlier 2013, p. 218.

198 Waasdorp 2003, p. 57–59.

belastingheffingen.¹⁹⁹ De mijlpaal van Antoninus Pius uit 151, gevonden in het Wateringse Veld (vindplaats 123),²⁰⁰ en de dateringen van de kadewerken in de haven van Voorburg rond 160²⁰¹ maken duidelijk dat ook aan de infrastructuur van het gebied werd gewerkt.

Uit deze periode werd op Ockenburgh ook een klein fort opgegraven waarvan de bezetting vermoedelijk uit een ruitereenheid bestond die in het duingebied patrouilleerde. Langs de Scheveningseweg bevond zich een vicus waarbij vondsten van militaria duidelijk maken dat ook hier soldaten gelegerd waren. Hoewel de vindplaatsen ogenschijnlijk op elkaar lijken en als onderdelen van één systeem worden gezien, komen de dateringen niet overeen. Het ruitervest van Ockenburgh is gebouwd rond 150 en heeft niet langer dan tot 180 gefunctioneerd, terwijl de activiteiten aan de Scheveningseweg pas een decennium later aanvangen.²⁰² Plaatsen we echter de vondsten van Scheveningseweg naast die van de vicus van Ockenburgh (en dus niet naast de vondsten uit het fortje), dan is er wel degelijk sprake van gelijktijdigheid.

²⁰³

Naast een verdeling van het land in belastbare percelen, zorgde de verkaveling, die vanaf het midden van de 2de eeuw in het kleigebied is uitgerold, er ook voor dat het gebied ontwaterde. Als gevolg daarvan daalde de bodem. Het water kon vervolgens niet meer weg en een deel van het landschap verdronk. Mede hierdoor hield een deel van de rurale nederzettingen vanaf de 3de eeuw op te bestaan, met name in de regio rond Schiedam en Midden-Delfland.²⁰⁴ In de Haagse regio bleef de rurale bewoning doorgaan in de 3de en misschien de 4de eeuw.

Wanneer de Romeinse vindplaatsen in Den Haag precies ophouden met bestaan, is discutabel omdat de datering van het 3de-eeuwse vondstmateriaal de laatste jaren sterk ter discussie is komen te staan.²⁰⁵ Het einde van de Romeinse tijd is daarom een belangrijk onderzoeksthema.

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

In het afgelopen decennium is het onderzoek van de Romeinse tijd van Den Haag op twee manieren verrijkt: enerzijds zijn nieuwe vindplaatsen ontdekt en nieuwe onderzoeken gestart, en daarnaast zijn oude opgravingen uit voorgaande jaren uitgewerkt en gepubliceerd. Zonder twijfel de belangrijkste nieuwe vindplaats van Den Haag is de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195), die vanaf 2014 gedurende verschillende veldwerkcampagnes is opgegraven. Het onderzoek loopt nog, maar tot de meest opvallende vondsten behoren een zilverschat en de restanten van een (deels) stenen gebouw. Ander nieuw onderzoek, op een reeds bekende vindplaats, is de Madepolderweg (vindplaats 181), waar resten van een groot pakhuis langs een kleine kade werden aangetroffen.²⁰⁶ Ook dit onderzoek is nog niet afgerond. Een eerste publicatie van een oud onderzoek betreft de uitwerking van de cultusplaats bij de Lozerlaan (vindplaats 31) uit 2010.²⁰⁷ Verder is in het kader van het NWO-programma Odyssee in 2012 de publicatie verschenen van het onderzoek naar het Romeinse fortje van Ockenburgh (vindplaats 12).²⁰⁸ Diezelfde vindplaats stond in de laatste jaren nog enkele malen in de belangstelling. Zo vond in 2014 een kleine opgraving plaats die de sporen opleverde van een Romeins

¹⁹⁹ Siemons 2009, p. 369.

²⁰⁰ Waasdorp 2003, p. 20–24.

²⁰¹ Driessen en Besselsen 2014, p. 152.

²⁰² Waasdorp 2012, p. 142.

²⁰³ Waasdorp 2012, p. 142–143; Van Zoolingen 2019.

²⁰⁴ De Bruin 2017, p. 282–283.

²⁰⁵ Geerts en Reigersman-Van Lidth de Jeude 2019.

²⁰⁶ Van Zoolingen 2019c.

²⁰⁷ Van Zoolingen 2010.

²⁰⁸ Waasdorp 2012.

kamp²⁰⁹ en in 2015 werd de uitwerking van de oude opgravingen uit de jaren negentig van de vorige eeuw afgerond met een volgende publicatie over Ockenburgh.²¹⁰

Als laatste mag nog genoemd worden dat Den Haag twee symposia over de Romeinse tijd heeft georganiseerd, naar aanleiding waarvan twee publicaties zijn uitgebracht²¹¹ In 2017 verscheen het proefschrift van De Bruin,²¹² waarin Den Haag een prominente rol speelt.

6.2 Cultuurlandschap

Bewoning op de klei

Bewoning uit de Romeinse tijd treffen we in heel Den Haag aan. In het kleigebied liggen de nederzettingen veelal op de hoger gelegen oeverwallen en stroomruggen van het Gantelgetijdesysteem. Het globale beeld is dat het hier voornamelijk gaat om uiteenlopende (boeren)bedrijven, variërend van veedrijvers tot akkerbouwers, en ambachtslieden tot fokkers). De nederzettingen bestaan veelal uit meerdere aaneengeschakelde erven. De erven zijn omgreppeld en kunnen zowel gelijktijdig als opeenvolgend zijn. Kavels die niet in gebruik waren als erf, dienden als akker of weiland, of voor de inrichting als bijzondere (sacrale) plaats. Daarnaast zijn grafvelden en verschillende infrastructurele werken in het gebied onderzocht. Ondanks deze algemene indruk, zijn nederzettingen op opgravingsniveau zeer gevarieerd. Vindplaatsen als Hoge Veld (vindplaats 136), Uithofslaan (vindplaats 146) en Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195) leveren misschien vergelijkbare gebouwplattegronden op, de inrichting van nederzettingen is juist heel verschillend.

- Welke invloed hadden Romeinse centra (steden, versterkingen, vici) op hun omgeving?
- Wat is de functie van de nederzetting (complextype) en haar individuele componenten (huizen, gebouwen, kavels) en zijn activiteitszones (bewoning, ambacht, akker, etc.) aan te wijzen?
- Waar bevonden zich militaire structuren in het Gantelgebied en hoe zagen deze er uit?
- Welke rol speelde het Romeins gezag bij de locatiekeuze?
- Onderzoek naar de huiserven van Rotterdamsebaan geeft aanleiding om kritisch te kijken naar de manier waarop Romeinse vindplaatsen worden gefaseerd en geïnterpreteerd. Zijn er alternatieve fasering/interpretatie mogelijkheden?

Bewoning op het zand

In het duingebied kennen we tot nu toe slechts enkele rurale nederzettingen, de vici van Ockenburgh (vindplaats 12) en Scheveningseweg (vindplaats 76) en de daarbij gelegen militaire steunpunten. Omdat van Ockenburgh naar verhouding het grootste deel is opgegraven, is hierover ook de meeste informatie beschikbaar. Het gaat om een terrein waar lokale en niet-lokale bewoners samenleefden, als soldaat, boer, handelaar, enz. De bebouwing bestond uit een ruitfort, langgerekte vicushuizen en enkele huizen gebouwd volgens lokale tradities. De vicus, het fortje en vermoedelijk ook lokale nederzettingen in de omgeving zijn vermoedelijk met elkaar verbonden door een weg die slingerend de contouren van een duin en de rug van een strandwal volgt. Niet ver van de vicus, op een hoger punt in het landschap, lag langs deze weg nog een klein grafveld.

- In hoeverre beperken erosie van de Laag van Voorburg of afdekking van de Oude Duinen door de Laag van Den Haag onze kennis van de (rurale) bewoning in het duingebied? Is hier sprake van beperkte archeologische zichtbaarheid of kenmerkt de Romeinse bewoning van het duingebied zich daadwerkelijk door kleinschaligheid?

209 Van Zoolingen 2014.

210 Waasdorp en Van Zoolingen 2015.

211 Van Zoolingen 2019a; Van Zoolingen en Lenoir 2018.

212 De Bruin 2017.

- Is het duingebied vergelijkbaar met het kleigebied verkaveld geweest?
- Over de verschillen tussen bewoning op de klei en het zand is nog weinig bekend. Bij gebrek aan goed ontsloten vindplaatsen van rurale bewoning in het duingebied, is veel gebaseerd op aannames. Het loont dus nog steeds om deze discrepantie in balans te brengen. Dat kan door de uitwerking van nog niet gerapporteerde oude onderzoeken alsnog op te pakken, wellicht in combinatie met toekomstig onderzoek. Vindplaatsen als Jan Willem Frisolaan (vindplaats 104), Han Stijkelplein (vindplaats 103) en Ockenburgh-camping vormen hiervoor een goed startpunt.

Exploitatie van het landschap

Over de exploitatie van het landschap in de Romeinse tijd is nog niet veel bekend. Is er naast akkerbouw en veeteelt bijvoorbeeld ook sprake van bosbouw, veenwinning of moertering? Het doelgericht inzetten van pollen- en micromorfologiemonsters zal ons hierin voor een deel van antwoorden moeten voorzien. Het verdient bovendien aanbeveling om ook in de toekomst meer hout en houtskool in opgravingen te laten onderzoeken.²¹³

- Welke locaties lenen zich voor akkerbouw, veeteelt, bosbouw, jacht en visserij? Wat is het potentieel van deze locaties? Was men in staat een surplus te produceren?
- Hoe werd het veengebied benut in de Romeinse tijd en wat kan er gezegd worden over de relatie tussen de verkavelingssystemen en het veen?
- Waren er nederzettingen in de kweldergebieden of op het veen, en zo ja, wat zijn de voorwaarden, waar kunnen we deze nederzettingen verwachten en hoe kunnen we deze prospecteren?²¹⁴

6.3 Chronologie

Dateringen

Het Haagse gebied is bijzonder rijk aan daterend vondstmateriaal, zowel metaal als aardewerk, maar ook glas of organische materialen zijn beschikbaar. Dit biedt de gelegenheid om middels het systematisch opzetten van materiaalcatalogi en het bestuderen van materiaal uit gesloten contexten een scherper beeld te krijgen van lokale (typo)chronologieën. Die chronologie valt voor de Romeinse tijd uiteen in drie perioden (vroeg, midden en laat) die ieder worden gevat in jaartallen. Maar waar het ene jaartal is gekoppeld aan archeologisch vondstmateriaal, is een ander gekoppeld aan een historische gebeurtenis of zelfs aan een theorie die daarvan is afgeleid. Het is van belang om deze jaartallen te blijven toetsen. Gezien de recente ontwikkelingen rond de theorie van de *Limesfall* (het einde van de midden-Romeinse tijd), doen we er bijvoorbeeld goed aan voorzichtig om te gaan met dateringen van 3de-eeuws vondstmateriaal. Dat geldt niet alleen voor toekomstige determinaties, maar ook voor het gebruik van dateringen uit 'oude' opgravingsverslagen.

- Is hout voorhanden waarmee dendrochronologisch onderzoek mogelijk is?
- Welke dateringen kunnen we afleiden aan muntreeksen?
- Laten vondstlagen zich absoluut dateren (aan de hand van ¹⁴C of dendrochronologie)? Toont zich daarin een stratigrafie?
- Kunnen gesloten contexten met veel vondstmateriaal aan de hand van dendrochronologie of ¹⁴C nauwkeurig gedateerd worden om gebruikt te kunnen worden in een lokale typochronologie?
- Kunnen we een nieuwe typochronologie opstellen van de verschillende materiaalcategorieën?

²¹³ Kooistra e.a. 2019, p. 58.

²¹⁴ Van der Feijst 2019.

- Kan dit onderzoek bijdragen aan een referentiecollectie van handgevormd aardewerk op bakselniveau?
- Gebruik de metaaldetector consequent bij het aanleggen van het vlak (inclusief de bouwvoor) en bij het couperen/afwerken.

Begin van de Romeinse tijd

Hoewel niet is uitgesloten dat een kleine groep lokale bewoners (al vanaf de prehistorie) in Den Haag aanwezig was op het moment dat de eerste Romeinen arriveerden, lijkt er toch een hiaat te zijn tussen de ijzertijd en de Romeinse tijd. Een goede verklaring voor de nieuwkomers is recentelijk door De Bruin voorgesteld; omdat er geen aanwijzingen zijn voor continuïteit in bewoning tussen de late ijzertijd en de periode rond 50, lijkt de regio opnieuw bewoond te worden door immigranten, met een achtergrond in het West-Nederlandse kustgebied.²¹⁵ Deze mensen brengen net als de Romeinen een eigen culturele identiteit met zich mee die met de tijd evolueert.

- Welke vondsten zouden karakteriserend kunnen zijn voor vindplaatsen uit de late ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd in de regio?
- Hoe moeten wij ons het begin van de bewoning in de Romeinse tijd voorstellen? Is er inderdaad een bewoningshiaat tussen grofweg het midden van de 1ste eeuw v. Chr. en het midden van de 1ste eeuw na Chr.?
- Waar in de 1ste eeuw beginnen Cananefaatse nederzettingen en is daar een patroon in te ontdekken?
- Is er sprake van een chronologisch verschil tussen vroege bewoning in het klei- en duinlandschap?

Den Haag in de 4de en 5de eeuw

De meeste rurale nederzettingen lijken in ons huidige onderzoek te eindigen rond of na het midden van de 3de eeuw. Op het Hoge Veld (vindplaats 136) is dat al het geval na 220, maar bijvoorbeeld vindplaats 1 aan de Uithofslaan (vindplaats 146) eindigt pas tussen 255-270 uitgaande van de vondst van een zogeheten Trierse spreukbeker.²¹⁶ In dit specifieke geval gaat het om een tamelijk recente determinatie uit 2018, en dat is van belang omdat de datering van het 3de-eeuwse vondstmateriaal de laatste jaren sterk ter discussie is komen te staan.²¹⁷ Waar de midden-Romeinse tijd traditioneel eindigt bij historisch bekende invallen van Barbaarse stammen vanaf het midden van de 3de eeuw,²¹⁸ de zogeheten *Limesfall*, wordt de periode 260-275 ook vaak gekoppeld aan dateringen van vindplaatsen en vondstmateriaal. Heeren heeft echter overtuigend betoogd dat de theorie van de *Limesfall* voor de Nederrijnse *limes* niet opgaat.²¹⁹ Zo wijst hij erop dat muntreeksen kunnen eindigen rond 270/275, maar dat dit niet impliceert dat de bewoning ook stopt. Officiële munten uit het laatste kwart van de 3de eeuw en begin van de 4de eeuw zijn immers nauwelijks in de noordelijke provincies van het Rijk terecht gekomen.

Een vergelijkbaar hiaat is ook waarneembaar in het Haagse muntbeeld. De muntreeksen lopen hier zeker door tot in het derde kwart van de 3de eeuw, met voornamelijk *antoniniani* uit de periode 250-275. Een deel hiervan is afkomstig uit het Gallische rijk, een afsplitsing van het keizerrijk die te midden van de zogenaamde militaire anarchie van de jaren 230 tot 280 werd opgericht door Postumus (259-269). Het omvatte de Germaanse en Gallische provincies, *Britannia*, en wellicht ook *Hispania*. Jongere munten uit het laatste kwart van de 3de eeuw zijn

²¹⁵ De Bruin 2017, p. 4.

²¹⁶ Geerts 2018.

²¹⁷ Geerts en Reigersman-Van Lidth de Jeude 2019.

²¹⁸ Van Es 1981, p. 47–48.

²¹⁹ Heeren 2016.

weinig tot niet bekend, maar conform Heeren²²⁰ wijst deze absentie niet op een hiaat of zelfs einde van bewoning in Den Haag in het laatste kwart van de 3de eeuw. En hoewel schaars, er zijn zelfs vondsten die het tegendeel bewijzen: van Ockenburgh (vindplaats 12) kennen we glasvormen uit de late 3de en 4de eeuw²²¹ en van de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195)²²² komen twee 4de-eeuwse munten²²³ en een ring die op basis van epigrafie gedateerd kan worden in 300-355.²²⁴ We moeten ons dan ook niet blindstaren op munten en meer aandacht hebben voor betere dateringen van aardewerk en ander laat vondstmateriaal.

- Hoe manifesteren de late 3de, 4de en 5de eeuw zich in het vondstmateriaal?
- Wat leveren vondstlagen en bouwvoren op? Gaat hierin de jongste fase van bewoning schuil?
- Wat zijn in de regio de kenmerkende typen van lokale en geïmporteerde keramieksoorten in de laat Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen?
- Is er sprake van continuïteit in de bewoning of verkaveling vanaf de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen en later, waar trad die op en hoe is die in stand gebleven?

6.4 Lokale fenomenen

Woonstalhuizen

Huisplattegronden uit de Romeinse tijd worden overal in Den Haag aangetroffen. Alle plattegronden lijken op het eerste gezicht identiek, twee wandgreppels met daarbinnen grote rechthoekige paalkuilen voor de binnenstijlen. Toch zijn op detailniveau verschillende typen te onderscheiden.²²⁵ Er zijn één-, twee- en driebeukige huizen die qua constructiewijze in duidelijke groepen zijn te verdelen,²²⁶ maar die heterogeen van uiterlijk zijn. Daarnaast zijn er ook huizen met een volledige A-constructie (schuin geplaatste binnenstijlen)²²⁷ en de zogeheten *wall-ditch* huizen.²²⁸ In alle typen gebouwen kunnen binnenwanden voorkomen die de structuur opdelen in verschillende ruimtes (niet in de laatste plaats een woon- en staldeel). Ook komen er regelmatig ingangspartijen voor. Sommige gebouwen lijken te zijn uitgerust met een *porticus* (een luifel); een voorbeeld van zo'n 'veteranenboerderij' is afkomstig van de vindplaats Hoge Veld (vindplaats 136).²²⁹

- Zijn er behalve de gangbare gebouwtypen ook afwijkende (of zelfs onbekende) typen?
- Zijn alle rurale gebouwen wel woonstalhuizen?
- Is er sprake van veteranenboerderijen en zo ja vanaf wanneer, hoeveel en wat zegt dat?

Houtbouw naar vakwerkbouw

Het woonstalhuis lijkt in de 3de eeuw grotendeels te verdwijnen en maakt plaats voor nieuwe gebouwtypen. Voor de constructie van de nieuwe gebouwen is gebruik gemaakt van vakwerkbouw en muren die opgetrokken zijn uit aangestampte leem. De voor de 3de eeuw zo kenmerkende kuilenclusters, die bijvoorbeeld op vindplaats 3 aan de Uithofslaan (vindplaats 146) zijn aangetroffen, kunnen een aanwijzing zijn dat men klei heeft gewonnen op het erf voor

220 Heeren en Van der Feijst 2019.

221 Vanderhoeven 2015, p. 217.

222 Stokkel 2016, 2015; Stokkel 2016, 2015.

223 Determinatie door Paul Beliën, NUMIS nummers 1130640 en 1130641.

224 Steures 2019.

225 Kodde 2007.

226 Zie Kodde 2007 voor een typologische indeling.

227 Siemons en Laan 2009, p. 66–67; Van Zoolingen 2011a, p. 72–74.

228 Van Zoolingen 2011a, p. 72–74, 2011a, p. 92–93.

229 Siemons en Laan 2009, p. 60–63.

het gebruik ervan in de wanden van de huizen.²³⁰ In een aantal nederzettingen verrijzen rond dezelfde tijd gebouwen met een deels stenen constructie, zoals funderingen in Rijswijk-De Bult en Naaldwijk-Mars laten zien, of de uitzonderlijk grote hoeveelheid Romeinse dakpannen in het tracé van de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195).

- Houden woonstalhuizen na de 3de eeuw op met bestaan?
- Is er een verband tussen het grote aantal (klei?) kuilen en 'steenbouw' in de latere periode?
- Kan op basis van een gebouwplattegrond, eventueel in combinatie met andere sporen en vondstmateriaal, een uitspraak worden gedaan over de functie en/of gebruik ervan?

Infrastructuur

Dwars door het Wateringse Veld liep in de Romeinse tijd een Romeinse hoofdweg. De vondst van vier Romeinse mijlpalen langs het Oosteinde (vindplaats 123) maakt duidelijk dat de weg een officiële status had. De 'officiële' weg werd aangelegd in het midden van de 2de eeuw en volgt in grote lijnen het tracé van het circa honderd jaar oudere kanaal van Corbulo, maar vermoedelijk was er eerder al een eenvoudiger weg die het gebied ontsloot.

Alle nederzettingen zijn bereikbaar geweest via paden of (water)wegen. De hoofdtakken van de Romeinse infrastructuur, het van opgravingen bekende kanaal van Corbulo en de naastgelegen Romeinse hoofdweg, vinden we in grote lijnen langs het tracé van het Oosteinde. Maar er worden ook belangrijke routes door het duingebied verondersteld.²³¹ Duikers in de bermgreppels van de hoofdweg zorgden ervoor dat de nederzettingen in het achterland via zijpaden bereikbaar waren. Eveneens langs de weg treffen we kleine grafvelden aan, bestaande uit enkele crematiegraven al dan niet afgedekt met grafheuvels.

- Kent de Romeinse hoofdweg in het Wateringse Veld een vroege voorloper? Zo ja, wat zijn hiervan de uiterlijke kenmerken en wat is de datering?
- Hoe zien (secundaire) wegen en paden eruit?
- Welke waterlopen kunnen zijn gebruikt als bevaarbare route? En, wat was daarvan de diepte en breedte, zijn ze beschoeid en zijn er wellicht aanlegplekken aan te wijzen?
- Zijn er kades en overslagplaatsen?
- Zijn er sporen die duiden op watermanagement in de zin van duikers, dammen of andere structuren?

2de-eeuwse verkaveling

In de 2de eeuw worden op grote schaal greppelsystemen gegraven die het gebied verkavelen. Uit verschillende studies is gebleken dat bij de uitleg van deze verkaveling Romeinse maatvoering is toegepast.²³² De greppelsystemen vervulden een rol in de waterhuishouding en deden dienst als vaarroutes, daarnaast hebben de kavels mogelijk een juridische functie gehad.

- Wat is de relatie van de boerenerven met het verkavelingssysteem en de dynamiek van deze landinrichting? Zijn er verschillen zichtbaar in de ontwikkelingen dicht bij het kerngebied (Romeinse wegen) en het achterland?
- In de 2de eeuw worden op grote schaal greppelsystemen gegraven: wat zijn de hydrologische gevolgen van deze greppelsystemen?
- Zijn de greppels uit dit greppelsysteem ook als vaarweg gebruikt?

Economie

De voedselproductie van de Haagse regio in de Romeinse tijd wordt gedomineerd door gemengde bedrijven in het rurale gebied. Veeteelt lijkt de overhand te hebben, maar ook aan akkerbouw is gedaan. Aan de hand van zoölogische resten weten we dat rund de veestapel domineerde, maar ook schaap/geit, paard en varken komen regelmatig voor. De archeo-

²³⁰ De Bruin 2017, p. 281.

²³¹ Vos en Van Zoolingen 2019a; Waasdorp 2003 p. 53–55.

²³² Van Londen 2006.

botanische resten laten ons zien dat akkers kleinschalig moeten zijn geweest, zowel in het kleigebied als in de duinen. Zelfs grootschalige onderzoeken zoals Hoge Veld (vindplaats 136) en Uithofslaan (vindplaats 146) hebben nauwelijks graanresten opgeleverd. Bij de akkers moeten we ons daarom eerder moestuinen voorstellen, bestaande uit meerdere parallel aan elkaar gelegen smalle greppels. Voorbeelden zijn afkomstig van de Uithofslaan, Nikkelwerf (vindplaats 43), Erasmushove (vindplaats 185) en de Zevenwoudenlaan (vindplaats 144).²³³ De voornaamste gewassen die in de tuinen werden verbouwd zijn gerst en de duivenboon. Aanwijzingen voor jacht en visserij zijn beperkt. Eerstgenoemde had een beperkt aandeel in de rurale economie; in Den Haag zijn slechts enkele resten van wilde dieren gevonden. Dat weinig over visserij bekend is, komt wellicht door de onderzoeksstrategie. Visbotten zijn klein en worden vooral verzameld wanneer tijdens een opgraving gezeefd wordt. Op de kleigronden is dit vanwege de grondsoort moeizaam en in de zandgronden staat de slechte conservering van organische resten een goed resultaat in de weg. Het zijn dan ook vooral de resten van grotere vissoorten, zoals steur en snoek, en van schelpdieren die tot nu toe bekend zijn uit de Romeinse vindplaatsen van Den Haag.

Nijverheden en ambachten zijn eveneens nog weinig bestudeerd. Aan de Uithofslaan is een klein gebouw (wall-ditch structuur) opgegraven waarvan wordt aangenomen dat het een werkplaats is geweest. Bij het ambacht dat hier plaatsvond, kunnen we denken aan de verwerking van metaal of glas. Dergelijke grondstoffen zijn ook in de Romeinse tijd vaak hergebruikt. De producten van de gemengde boerenbedrijven vonden hun weg naar lokale markten, zoals Forum Hadriani of in een vicus als Ockenburgh (vindplaats 12), maar het is ook goed voor te stellen dat men werkte met marskramers of vaste afnemers, zoals het Romeinse leger. De grote opslagcapaciteit van een horreum aan de Uithofslaan²³⁴ geeft een indruk van georganiseerde handelsstromen op het lokale niveau.²³⁵

- Is op nederzettings- en/of erfniveau sprake van functionele verschillen en specialisatie?
- Als er geen visresten worden aangetroffen, zijn er dan andere vondstgroepen die wijzen op de rol van visserij? Denk bijvoorbeeld aan netverzwaringen.
- Zijn er aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten zoals bijvoorbeeld het bewerken van metaal of het winnen van zout?

Grafitueel

Graven zijn in de Haagse regio niet veel aangetroffen, zeker niet wanneer we het aantal vergelijken met de veronderstelde bevolkingsaantallen. Grote grafvelden zoals bij de vicus van Valkenburg zijn onderzocht, zijn vooralsnog niet bekend uit Den Haag. De verwachting dat de stad Forum Hadriani enkele grotere grafvelden buiten de stadspoorten had die we misschien moeten zoeken op Haagse grondgebied, is vooralsnog niet uit archeologisch onderzoek gebleken.²³⁶ Het relatief kleine aantal graven dat we wel kennen uit de regio bestaat uit (delen van) kleine grafvelden of geïsoleerde losse graven.

Het naar verhouding grootste grafveld van Den Haag is dat van Ockenburgh (vindplaats 12), waar tot nu toe tien crematiegraven werden opgegraven. Over het algemeen kan voor dit grafveld worden gesteld dat het aanzienlijk verstoord is door archeologisch onderzoek uit het begin van de vorige eeuw, maar ook doordat het als ploegland is gebruikt en als gevolg van winderosie. Dat laatste heeft veel invloed gehad omdat het grafveld gesitueerd was op een hoog punt in het landschap. Over de aangetroffen graven is niet veel bekend; er zijn enkele containers van aardewerk of een mogelijk vergankelijk materiaal gedocumenteerd, en er lijkt sprake te zijn van grafgiftten. Onderzoek naar de crematieresten is nooit gedaan.

²³³ Van der Mijle Meijer 2014 p. 28–31.

²³⁴ Van Zoolingen 2011a, p. 76–78.

²³⁵ Pavlović 2019, p. 125.

²³⁶ Buijtendorp 2010, p. 591; Koot 2019, p. 100.

Dat is anders voor de crematiegraven uit het Wateringse Veld, waar verdeeld over meerdere projecten nu veertien graven bekend zijn.²³⁷ Acht daarvan werden opgegraven tijdens project VEL97 (vindplaats 123) langs de Romeinse weg die aan het Oosteinde werd onderzocht. De crematiegraven bevinden zich in een 10 m brede zone ten noorden van de weg over een lengte van circa 40 m. Zowel de weg als de graven liggen op een smalle oever die gevormd is ten noorden van een restgeul van de Gantel. De graven zijn gevonden in de nabijheid van de mijlpalen. Ruim 100 m oostelijk lagen twee kringgreppels. Bij deze randstructuren zijn geen crematiegraven- of resten aangetroffen.

Een geheel ander type graf kennen we van opgravingen aan de Lozerlaan (vindplaats 129)²³⁸ en Scheveningseweg (vindplaats 76).²³⁹ Hier werden in nederzettingcontexten de onverbrande resten van kinderen aangetroffen. Voor de Romeinse tijd lag kindersterfte een stuk hoger dan tegenwoordig en een volwaardig grafritueel was voor deze onvolwassenen dan ook ongebruikelijk. De lijkjes werden zonder veel egards aan de grond toevertrouwd, niet zelden bij het afval. De schedel van een jonge man die los in een kuiltje naast een van de gebouwen aan de Scheveningseweg werd opgegraven, kan ook nog als bouwoffer zijn bedoeld.

Van de meeste graven die in Den Haag zijn onderzocht, kan alleen een globale indruk worden gegeven van het geslacht en leeftijd van de overledenen.²⁴⁰ Doodsoorzaken, afgezien van ouderdom en kindersterfte, zijn moeilijker te duiden. Recent onderzoek naar twee crematiegraven van de opgraving Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195) vormt een uitzondering. Hier lijkt het te gaan om twee kinderen die ieder zijn gestorven aan een infectieziekte. Gezien het feit dat hun crematieresten dicht naast elkaar liggen voor de ingang van een huis, is het goed voor te stellen dat de kinderen tegelijkertijd zijn overleden en als koppel ter aarde zijn besteld.²⁴¹

- Hoe werden de doden behandeld en welke ontwikkeling is hierin zichtbaar? Is er sprake van grafrituelen?
- Wat waren de locatiekeuzefactoren van grafvelden?
- Is er sprake van grafmonumenten of andere sporen die met de graven of het grafritueel in verband kunnen worden gebracht?
- Is er sprake van verschillen tussen graven bij verschillende typen nederzettingen?
- Wat is de leeftijd- en geslachtsopbouw van de individuen in de grafvelden?
- Zijn er (in de grafvelden) aanwijzingen voor ziektes, epidemieën of (interne) conflicten (verwondingen door geweld)?
- In welke gevallen (vindplaats, locatie binnen vindplaats/huis) worden menselijke resten in de nederzetting aangetroffen?
- Waar komen de mensen vandaan? Lokaal versus elders in Europa? (Strontium isotopen?)

Rituelen

Opgravingen in Den Haag hebben verschillende aanwijzingen opgeleverd voor rituele praktijken in de Romeinse tijd. Op diverse vindplaatsen zijn bijvoorbeeld votief beeldjes aangetroffen. Deze duiden mogelijk op de aanwezigheid van huisaltaren.

Aan de Lozerlaan (vindplaats 31) is een vierkant terrein onderzocht dat omsloten werd door een greppel waarvan de hoeken naar de windrichtingen wijzen. Het terrein is als een cultusplaats te interpreteren, al zijn er geen parallellen om deze hypothese te ondersteunen.²⁴² Naast de cultusplaats werd een nagenoeg complete bronzen kan aangetroffen die als een op zichzelf staand offer wordt gezien. Vergelijkbare deposities komen vaker voor, al gaat het zelden om

237 Siemons en Bulten 2014, p. 346-364.

238 Van der Jagt 2010, p. 130-133.

239 Carmiggelt 1998, p. 34.

240 Siemons en Bulten 2014, p. 353-362.

241 Publicatie in voorbereiding.

242 De Bruin 2017, p. 243-244; Van Zoolingen 2011.

metalen vaatwerk en eerder om (delen van) dierlijke skeletten of (miniatuur)aardewerk. Van weer een andere orde zijn de bouwoffers. De al genoemde schedel van een jonge man in een kuil aan de Scheveningseweg (vindplaats 76) kan tot deze categorie worden gerekend, maar sprekender nog zijn twee bouwoffers van Ockenburgh (vindplaats 12). Het eerste werd door Holwerda opgegraven, en het tweede door de gemeente Den Haag. Beide deposities hebben gemeen dat ze bestaan uit gebruikt vaatwerk, metalen en stenen gebruiksvoorwerpen en voorwerpen van gewei of bot. Een voorraadpot, deel uitmakend van de tweede depositie, was gevuld met verbrande leem en afgedekt met een laag as. De plek binnen de contouren van een huis, spijkers en het genoemde leem maken duidelijk dat het om een bouwoffer gaat. Noemenswaardig is verder nog de vondst van fragmenten van een zandstenen altaar op vindplaats 3 aan de Uithofslaan (vindplaats 146). Het altaar was mogelijk gewijd aan Hercules.²⁴³ Samen met een eveneens aan de Uithofslaan opgegraven fragment van een kalkstenen zuil, kan het altaar afkomstig zijn uit een vooralsnog niet bekende tempel in de nabijheid van de vindplaats.

- Hoe zagen rurale cultusplaatsen eruit? Zijn de vierkante en u-vormige greppelstructuren als cultusplaatsen te interpreteren?
- Waar kunnen tempels naar Romeins voorbeeld hebben gestaan?
- Hoe beleefden de lokale bevolking hun religie? Zijn er ook kleinschaligere rituele plaatsen geweest, denk bijvoorbeeld aan huisaltaren? Hoe kunnen we deze archeologisch aantonen?

6.5 Bovenlokale fenomenen

Cananefaatse identiteit

In Den Haag ontstaan de eerste rurale nederzettingen na het midden van de 1ste eeuw na Chr. Omdat continuïteit vanuit de late ijzertijd niet is waargenomen, is de hypothese ontstaan dat de bewoners van het rurale gebied immigranten zijn geweest.²⁴⁴ Gebaseerd op enkele materiaalcategorieën, hebben zij hun herkomst in het kustgebied van West-Nederland, met een nadruk op het gebied ten noorden van de Rijn. In korte tijd groeit het aantal nederzettingen in de regio snel, met een explosie van vindplaatsen na 70.

Al snel na het stichten van de eerste nederzettingen, ontwikkelt zich in het onderzoeksgebied een eigen (materiële) cultuur, waarbij erfinrichting, huizenbouw en handgevoemd aardewerk, maar ook overeenkomstige patronen in voedselproductie, -bereiding en -consumptie, archeologisch waarneembare elementen vormen. Deze archeologica vormen, volgens De Bruin, de symbolische bouwstenen van de Cananefaatse gemeenschap.²⁴⁵ Het is niet ondenkbaar dat deze symbolen ontwikkelden ten opzichte van een extern blok, in dit geval het dichtbij aanwezige Romeinse leger. Dat in ieder geval de naam *Cananefates* een Romeinse uitvinding is, mag blijken uit het feit dat de vroegste historische vermeldingen van de groep ruim voor de archeologische data te dateren zijn; de oudste is die van Tacitus uit 28.

De materiële cultuur van de Cananefaten verschilt sterk van die in de forten langs de Rijn. De eerste honderd jaar komen er nauwelijks geïmporteerde producten in rurale nederzettingen voor. Van interactie tussen het rurale gebied en de militairen is nauwelijks sprake. Ook de stichting van Forum Hadriani rond 120 lijkt nog nauwelijks invloed te hebben gehad op de rurale nederzettingen.

Ook in de 2de en 3de eeuw kan de rurale gemeenschap niet los worden gezien van de Romeins-militaire aanwezigheid, ook al treden er veranderingen op. Als reactie op de bredere socio-politieke veranderingen rond 150 is de Cananefaatse gemeenschap mogelijk opnieuw

²⁴³ Van Pruissen e.a. 2011, p. 290–291.

²⁴⁴ De Bruin 2017.

²⁴⁵ De Bruin 2017, p. 318.

gedefinieerd: er ontstaan een nieuwe symbolische kern en grenzen.²⁴⁶ Heel typerend is bijvoorbeeld hoe vanaf deze periode het handgevormde aardewerk volledig verdreven wordt door Romeinse importen.²⁴⁷

Deze ontwikkelingen zijn na de eerste fase van veranderingen waarneembaar vanaf de 3de eeuw. De materiële cultuur is dan goed vergelijkbaar met rurale sites in andere regio's, waar eenzelfde acceptatie van Romeinse producten tot stand komt. Deze ontwikkeling wijst op verregaande integratie in de provinciale samenleving. Maar ondanks het ontstaan van een provinciale groepsidentiteit worden in 250 de mijlpalen van Den Haag en Rijswijk opgericht in naam van de Cananefates. Deze mijlpalen geven aan dat binnen de grotere, provinciale identiteit ook de articulatie van de lokale, Cananefaatsche identiteit nog steeds belangrijk was. De Cananefaatsche cultuur is in de 3de eeuw dus grotendeels geïntegreerd in de bredere provinciale samenleving, maar met behoud van de eigen identiteit.

- Zijn (lokale) logistieke en/of bestuurlijk-administratieve centra te definiëren?
- Is de toename van het aantal bewoners na 70 het resultaat van Romeinse politiek of zijn er andere oorzaken aan te wijzen?
- Hoe evolueert de Cananefaatsche materiële cultuur (de symbolische bouwstenen van de Cananefaatsche gemeenschap) in de tijd en hoe verhoudt deze zich tot die van de ijzertijd?
- Was het gebied echt nagenoeg leeg vanaf de late ijzertijd tot circa 70 na Chr.?

Krijgsgeschiedenis

De vroegste aanwijzingen voor Romeins-militaire activiteiten in Den Haag zijn afkomstig van Ockenburgh (vindplaats 12). Hoewel het om een handvol vondsten gaat, zijn zij betekenisvol.²⁴⁸ Onder meer mantelspelden, een dolk en verschillende vormen van vaatwerk dragen een militaire signatuur en zijn te dateren in de (eerste helft van de) 1ste eeuw. Deze vondsten zijn zonder duidelijke context aangetroffen, waardoor niet is te zeggen hoe deze zaken in het Haagse duingebied terecht zijn gekomen. Wanneer we echter bedenken dat het Romeinse leger in de 2de en mogelijk ook 3de eeuw opnieuw neerstrijkt op Ockenburgh, wordt duidelijk dat de locatie een lange militaire geschiedenis kent. We mogen hetzelfde ook verwachten op andere terreinen waar het Romeinse leger verbleef. Die militaire aanwezigheid geldt niet alleen voor de forten en bijbehorende vici, maar voor de gehele regio. Den Haag ligt immers in de Romeinse tijd in één van de zogenoemde keizerlijke provincies, waar de keizer, met het onder zijn bevel staande leger, de dienst uitmaakte. Soldaten waren overal; ze verbleven in de stad en ze maakten gebruik van de infrastructuur. Recent zijn er verschillende gedachten geformuleerd over de rol van de Haagse regio in Romeins-militaire campagnes, met name gericht op Germania en Britannia.²⁴⁹ Hierin speelt de logistiek gunstige locatie tussen Rijn en Maas en dicht bij de kust een belangrijke rol.

Muntvondsten van Scheveningseweg (vindplaats 76) en Ockenburgh vertonen een duidelijke piek aan het begin van de regeerperiode van Septimius Severus (193-211). Eenzelfde piek komt voor in het muntbeeld van andere vindplaatsen, waaronder *Forum Hadriani*.²⁵⁰ Rond deze tijd worden in Voorburg ook onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd in de haven, terwijl in castella langs de Rijn bouwactiviteiten plaatsvinden. Niet veel later, in 212-213 verrijzen de mijlpalen van Caracalla langs de Romeinse hoofdweg naar Voorburg.²⁵¹ Al deze activiteiten wijzen op directe betrokkenheid van het Romeinse leger in de ontwikkeling van de Haagse regio. Een verklaring hiervoor zouden de voorbereidingen en nasleep van Septimius Severus' campagnes in Schotland (208-211) kunnen zijn. Zoals dat in de 1ste eeuw na Chr. al het geval was,

²⁴⁶ De Bruin 2017, p. 317–320.

²⁴⁷ Van Kerckhove 2011.

²⁴⁸ Van Zoolingen 2019.

²⁴⁹ De Bruin 2019; Dhaeze 2019; Van Zoolingen 2019.

²⁵⁰ Kemmers 2014.

²⁵¹ Dorenbos e.a. 2009, p. 45–48; Waasdorp 2003, p. 30.

wordt ook nu het West-Nederlandse kustgebied als springplank gebruikt voor de oversteek naar Britannia en dat zal ook in niet-militaire nederzettingen merkbaar zijn geweest. Niet geheel toevallig zien we aan het begin van de 3de eeuw ook opmerkelijke activiteiten op rurale vindplaatsen. Opvallend zijn bijvoorbeeld de vondsten in het tracé van de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195), waar in bijzonder 3de-eeuwse fibulae en aardewerkvormen een militaire signatuur dragen. Voor de fibulae geldt daarbij specifiek dat het om Germaanse mantelspelden gaat, die er volgens De Bruin op zouden kunnen wijzen dat troepen zijn geronseld in het vrije Frisia.²⁵²

De hypothese dat het duingebied een strikt militaire zone is geweest, moet verder onderzocht worden. Aanwijzingen dat bekende rurale sites dateren voor de Romeinse militaire aanwezigheid, zijn niet sluitend. Zo dateert bijvoorbeeld de rurale nederzetting aan de Jan Willem Frisolaan (JWF92, vindplaats 104) gelijktijdig met de Romeinse vicus van Scheveningseweg, en zijn er aanwijzingen voor vroege militaire activiteiten op Ockenburgh ten tijde van de rurale nederzetting ten oosten van de oude camping.²⁵³ Interessant is ook om meer te weten te komen over de op Ockenburgh aangetroffen aanwijzingen voor actieve ontginning van het duingebied door het Romeinse leger.²⁵⁴

- Welke aanwijzingen zijn er voor militaire activiteiten? Denk aan militaria, maar ook aan kenmerkende structuren (bv. spitsgrachten of de aanleg van infrastructuur).
- Was het duingebied een strikt militaire zone?
- Hoe en door wie werd in de Romeinse tijd het duingebied ontgonnen?

252 De Bruin 2019.

253 Vos en Van Zoolingen 2019.

254 Waasdorp en Van Zoolingen 2015, p. 45–48.

7 Vroege middeleeuwen

7.1 Inleiding

De vroege middeleeuwen omvatten de periode van circa 450 tot 1000 na Chr. Het betreft de periode na het vervallen van het Romeinse Rijk en het ontstaan en groeien van het Frankische rijk. De indeling in tijdperioden is gebaseerd op de dynastieën van de Frankische koningen in de Merovingische periode (450/82 – 751) en Karolingische periode (751 – 900). Deze indeling is in het Zuid-Hollands kustgebied niet archeologisch terug te vinden en is dus alleen theoretisch van aard.

Met het verval van het Romeins bestuur hielden gemeenschappen niet plotseling en volledig op te bestaan, maar er was sprake van een grote teruggang in de bevolking.²⁵⁵ Pollenonderzoek heeft bovendien laten zien dat de natuur weer bezit nam van een gebied dat in de Romeinse tijd voor grote delen in cultuur gebracht was.²⁵⁶ Waar in de Romeinse tijd sprake was van vooral een open landschap, ging het in de vroege middeleeuwen om weer een meer bebost gebied.²⁵⁷

²⁵⁵ Dijkstra 2011, p. 70–89.

²⁵⁶ Waasdorp en Weerelt 2019, p. 25.

²⁵⁷ Jelgersma e.a. 1970; Kooistra e.a. 2019, p. 58.

Het staat vast dat de bewoningscontinuïteit in het rivierengebied groter is geweest dan in het Zuid-Hollandse kustgebied. Het is niet mogelijk om de teruggang in bevolking in exacte getallen te vatten. Wel is bijvoorbeeld duidelijk dat het aantal pre-middeleeuwse archaïsche toponiemen, dat in Zuid-Holland is blijven bestaan, significant lager is dan in het rivierengebied.²⁵⁸ De beperkte continuïteit in Zuid-Holland kan ook aangetoond worden op basis van een geïndexeerde verhouding van vindplaatsen van de Romeinse tot en met de Merovingische periode.²⁵⁹

Zuid-Holland maakte aanvankelijk, net als de rest van West-, Midden- en Noord-Nederland, onderdeel uit van de Friese invloedssfeer. Deze was nauw verbonden met andere gebieden rond de Noordzee, zoals Scandinavië en Engeland.²⁶⁰ De zee was in deze tijd juist een verbindende factor tussen gebieden. Dit wordt ook wel de Noordzeecultuur genoemd. De Friese en de Saksische invloedssfeer in het oosten worden langzamerhand door de zuidelijke, Frankische invloedssfeer overvleugeld. De Frankische dynastieën van de Merovingen en de Karolingen vormden uiteindelijk in de loop van deze periode het centrale gezag binnen onze contreien. De desintegratie van dit centrale gezag aan het einde van de vroege middeleeuwen leidde uiteindelijk tot het ontstaan van het graafschap Holland.

Onze kennis over de vroege middeleeuwen in de archeoregio Hollands Duingebied heeft de laatste jaren een enorme sprong genomen. Grote Malta-gerelateerde projecten als Castricum-Oosterbuurt, Limmen-De Krocht, Bloemendaal-Olmen, Oegstgeest-Rijnsburg en Katwijk-Zanderij aangevuld met een kleinere waarneming in Naaldwijk (Hoogeland) hebben veel nieuwe data opgeleverd.²⁶¹ Voor de Haagse regio zijn de opgraving op het grafveld van Ockenburgh-Solleveld (Den Haag, vindplaats 29),²⁶² de opgraving van de nederzetting Molenslag (Monster)²⁶³ en de dissertatie van Dijkstra van belang.²⁶⁴ Vooral het laatstgenoemde onderzoek heeft in combinatie met het synthetiserend onderzoek van Nicolay²⁶⁵ grote kenniswinst en begrip voor deze periode opgeleverd.

Binnen de archeoregio zijn echter wel grote verschillen zichtbaar.

De archeologische informatie voor de regio ten zuiden van Katwijk en ten noorden van de Maasmonding houdt, ondanks spectaculaire opgravingen (Naaldwijk-Hoogwerf²⁶⁶ en Ockenburgh-Solleveld) nog niet over.²⁶⁷ Wel kunnen we een aantal onderzoeksthema's, zoals locatiekeuze, grafritueel, aardewerk, mantelspelden en deels huisbouwtraditie nu beter in een breder onderzoekskader plaatsen en kan een aantal onderzoeksvragen uit de vorige GOA²⁶⁸ in een breder perspectief worden gesteld.

Den Haag

Op het grondgebied van Den Haag zijn vroegmiddeleeuwse vindplaatsen bijna alleen tot de duinen langs de kust beperkt. Tot nu toe zijn er in Den Haag enkele vroegmiddeleeuwse nederzettingen uit de Merovingische periode bekend: Han Stijkelplein (vindplaats 103),²⁶⁹

²⁵⁸ Dijkstra 2011, p. 80-81.

²⁵⁹ Dijkstra 2011, p. 81-82.

²⁶⁰ Bode 1998, p. 274. Dijkstra 2011, p. 357. Lehmann 2019, p. 237.

²⁶¹ Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 186.

²⁶² Waasdorp en Eimermann 2008.

²⁶³ Bakx 2020.

²⁶⁴ Dijkstra 2011.

²⁶⁵ Nicolay 2014.

²⁶⁶ Van der Feijst e.a. 2008.

²⁶⁷ Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 150.

²⁶⁸ Bulten e.a. 2009.

²⁶⁹ Kersing en Magendans 1993, p. 285.

Ockenburgh-Solleveld (vindplaats 87)²⁷⁰ en Frankenslag (vindplaats 75).²⁷¹ Daarnaast kennen we een grafveld uit die periode: Solleveld (vindplaats 29).²⁷² Ook zijn vindplaatsen bekend met een klein gedeelte van een weg op de Pompstationsweg (vindplaats 199)²⁷³ en akkerhorizonten aan de Oude Waalsdorperweg (vindplaats 149),²⁷⁴ de Ereprijsweg (vindplaats 20)²⁷⁵ en de Noordweg (vindplaats 144).²⁷⁶ Oppervlaktevondsten zijn gedaan op de vindplaats Harstenhoek (vindplaats 176).²⁷⁷

Twee van de nederzettingsterreinen kennen we maar mondjesmaat. Het Han Stijkplein heeft een beperkt aantal sporen en wat vroegmiddeleeuws aardewerk opgeleverd. De kern van de nederzetting is tijdens de opgraving niet aangesneden. Hoe de verhouding tussen dit terrein en de ten oosten liggende vindplaatsen Harstenhoek en Pompstationsweg is, kan op dit moment niet verder bepaald worden.

Proefsleuven in het waterwingebied Solleveld, niet ver van het al genoemde grafveld en vlakbij het huidige vakantiepark Kijkduinpark (de Romeinse vindplaats Ockenburgh, vindplaats 12), hebben laten zien dat ook daar een nederzetting ligt. Er zijn onder andere sporen van waterputten aangesneden. Uitwerking van dit onderzoek heeft tot nu toe nog niet plaatsgevonden en daarom is een precieze datering op dit moment ook nog niet mogelijk.

Daar staat tegenover dat we van de nederzetting op en rond het Frankenslag (vindplaats 75), dankzij uitwerking en verslaglegging van FRS96, nu wel veel meer weten.²⁷⁸ Er zijn delen van twee verschillende erven blootgelegd. De overeenkomsten zijn opvallend: bij beide is sprake van twee opeenvolgende hutkommen en van gebouwen.²⁷⁹ Ook de diepe paalsporen van JOB84, die zich bleken te herhalen in FRS96, konden nu in verband worden gebracht met grote schuren.

De ijzerslakken, veelvuldig aanwezig bij de eerste opgraving, bleken maar zeer beperkt op het tweede erf voor te komen; een duidelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van een smidse op het eerste erf.

Visresten waren op beide erven in ruime mate aanwezig. Dit wijst natuurlijk op visvangst: de zee was dichtbij, maar het geeft ook aan dat de conservering van dit materiaal opvallend goed is. Hetzelfde geldt ook voor het andere botmateriaal. De prominente aanwezigheid van schaap/geit fragmenten lijkt erop te wijzen dat schapen belangrijk waren. Dat kan te maken hebben met wolproductie of lokale bodemgesteldheid, maar hoeft zeker nog extra onderzoek. Op verschillende plekken rond de nederzetting zijn akkers teruggevonden. Op de naastgelegen Romeinse vindplaats aan de Scheveningseweg bijvoorbeeld, maar ook op de wat lager gelegen venige gebieden. Niet alles zal tegelijk in cultuur gebracht zijn geweest. Hoe dat precies in zijn werk ging, is nog onbekend.

De vindplaats JOB84 (vindplaats 75) wordt op basis van sporen en vondsten vanaf de 6de eeuw tot ruim in de 8ste eeuw gedateerd. Het lijkt erop dat men noodgedwongen het terrein heeft verlaten, daartoe gedwongen door overstuivingen die de akker en het erf met een dikke laag zand bedekten. Dat blijkt uit de overal aangetroffen met stuifzand gevulde ploegsporen. Opvallend is dat Frankenslag (vindplaats 75) en Solleveld (vindplaats 87) vlakbij een oude Romeinse bewoningsplaats zijn gesitueerd, respectievelijk Scheveningseweg, (vindplaats 76) en Ockenburgh (vindplaats 12). De Romeinse cultuurlagen vertonen sporen van akkers uit

270 Van Zoolingen 2015.

271 Pavlović 2009; Waasdorp en Van Weerelt 2019.

272 Waasdorp en Eimermann 2008.

273 Van der Mijle Meijer en Waasdorp 2010.

274 Van Rooij 2007, p. 43-44.

275 Van Veen en Waasdorp 2000, p. 40.

276 Meurkens 2014.

277 Van der Valk e.a. 1999.

278 Waasdorp en Van Weerelt 2019.

279 Dijkstra 2011, p. 196-205.

de vroege middeleeuwen. Het lijkt erop dat dat niet toevallig is geweest en dat deze plekken bijvoorbeeld vanwege de grotere vruchtbaarheid doelbewust zijn uitgezocht. Op Solleveld (vindplaats 29) is het enige bekende grafveld uit de Merovingische periode aangetroffen. Onderzoek is er gedaan in 1955 en in 2004.²⁸⁰ Bij het laatste onderzoek is gebleken dat het grafveld zowel inhumaties als crematies kende,²⁸¹ zoals eigenlijk standaard in de vroegmiddeleeuwse periode.²⁸² Uitzonderlijk in Nederland is de vondst van een bootvormig graf, waarvan de wanden met scheepsdelen bedekt waren. Daarnaast is ook een wapengraf aangetroffen. Hoewel zeker nog graven bewaard zijn gebleven, is in het verleden zoveel verloren gegaan dat er waarschijnlijk nooit een uitspraak kan worden gedaan over de oorspronkelijke omvang van het grafveld.

Onbekend is in hoeverre grafvelden als deze puur in de lokale behoefte voorzagen, of dat er sprake was van een meer regionale functie.²⁸³ Gezien de afstand tussen Solleveld en Frankenslag, moet zeker rekening worden gehouden met een tweede vroegmiddeleeuws grafveld in het Haagse gebied.

De hierboven besproken vindplaatsen dateren in de Merovingische en vroeg-Karolingische periode. Nederzettingssporen van een later tijdstip ontbreken tot nu toe. Uit de 9de en 10de eeuw zijn alleen akkerlagen bekend aan de Oude Waalsdorperweg,²⁸⁴ de Ereprijsweg²⁸⁵ en de Noordweg.²⁸⁶ Deze liggen opvallend ver van de nederzettingen van de Merovingische en vroeg-Karolingische tijd. De vindplaats op de Noordweg is de enige vindplaats die niet in het duingebied ligt.

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

Ondanks dat in de afgelopen tien jaar geen grote onderzoeken naar vroegmiddeleeuwse vindplaatsen op het Haagse grondgebied zijn uitgevoerd, is de kenniswinst toch sterk gegroeid. De basis hiervoor zijn grote opgravingen in het westelijke kustgebied zoals Bloemendaal-Olmen,²⁸⁷ Katwijk-Zanderij,²⁸⁸ en Molenslag in Monster,²⁸⁹ en de uitwerking van meerdere oude opgravingen en hun synthese in de dissertatie van Dijkstra²⁹⁰ en het synthetiserend werk van Nicolay.²⁹¹ Deze publicaties hebben de nodige typologieën voor huisplattegronden, modellen voor ontwikkelingen van nederzettingen, een inkijk in de mobiliteit van mensen, hun netwerken en connecties aan het licht gebracht. Ook zijn inzichten verkregen in de sociale organisatie van de vroegmiddeleeuwse samenleving op basis van 'gift exchange', zoals beschreven in het Beowulf-epos. Het laat een krijgerscultuur zien, waarbij de trouw aan de heerser de leidraad is. Dit werd gewaardeerd met cadeaus en waardevolle voorwerpen die de sociale status verhoogden. Hierbij is een netwerk van leiders over de regio verdeeld. Deze cultuur van de 'Big man', of 'kleine groten' denken we in de grafcultuur terug te zien. Hierop verder bouwend zijn enkele oude projecten door Waasdorp in de 'Vroegmiddeleeuwse pioniers in het Statenkwartier'

280 Waasdorp en Eimermann 2008.

281 Waasdorp en Eimermann 2008.

282 Brather 2008; Dijkstra 2011, p. 223–277; Knol en Bardet 2005; Knol e.a. 1996.

283 Dijkstra 2019.

284 Van Rooij 2007, p. 43–44.

285 Lehmann 2020a; Van Veen en Waasdorp 2000 p. 40.

286 Meurkens 2014.

287 De Koning 2011.

288 Van der Velde 2008; Van der Velde e.a. 2011.

289 Bakx 2020.

290 Dijkstra 2011.

291 Nicolay 2014.

uitgewerkt en gepubliceerd.²⁹² Ook wordt met elk vervolgonderzoek de buitengewone vondst van het bootvormige graf van Solleveld duidelijker.²⁹³

7.2 Cultuurlandschap

In de Merovingische periode lagen verspreid over de strandwallen verschillende nederzettingsterritoria. Daarbinnen bevonden zich woonkernen in de vorm van een gehucht of lintbebouwing langs een doorgaande weg of waterloop. Vlakbij lag het gezamenlijke akkerland.²⁹⁴ Men maakte gebruik van de omliggende woeste gronden als weidegrond, hooiland en houtconsumptie (bossen). Tot ver in de vroege middeleeuwen was sprake van zogenaamde ‘zwervende erven’, nederzettingen die zich na één of enkele generaties over een afstand van honderden meters verplaatsten binnen een bepaald territorium.²⁹⁵ De uitgestrekte veenkleigebieden werden alleen extensief gebruikt voor de jacht of het weiden van vee.²⁹⁶ Als vestigingsplaats lijken vaak oudere, Romeinse nederzettingen te zijn opgezocht.²⁹⁷ Mogelijk omdat het doorgaans schrale duinzand door de menselijke activiteiten meer voedingsstoffen bevatte.

Binnen het dorpsgebied konden ook satellietdorpen of solitaire boerderijen tot ontwikkeling komen.

De eerste helft van de 8ste eeuw markeerde de overgang naar de Karolingische periode, waarin veel veranderingen optraden. Veel dorpskernen werden verplaatst. Hiervoor zijn diverse redenen aan te dragen. De bestaande landbouwgronden raakten mogelijk uitgeput of verstoven. Op het Frankenslag (vindplaats 75) werden bijvoorbeeld, aan het einde van de bewoningsfase de laatste staanders van gebouwen uit de grond getrokken, waarschijnlijk om het gebied als akker in gebruik te nemen.

Daarnaast veroorzaakte volgens Dijkstra de introductie van het domeinstelsel veranderingen in grondbezit en de sociaal politieke structuur. Het domeingoed kon een heel dorp omvatten of lag verspreid over meerdere nederzettingen in de regio.²⁹⁸ Het ontstaan van geestgronden met boerderijen die vrijwel op dezelfde plaats bleven liggen, dateert Dijkstra vanaf de 9de eeuw. Ook veronderstelt hij dat langzamerhand in meer dorpen kapellen of kerken verschenen. Dijkstra ziet dat deze vaak in of vlakbij het domeincentrum van de lokale adel lagen.²⁹⁹ Deze ontwikkelingen zijn echter in Den Haag (nog) niet navolgbaar.

Aan het einde van de vroege middeleeuwen vonden eind 9de eeuw ingrijpende landschappelijke veranderingen plaats. Door een toename van de Jonge Duinvorming (Laag van Den Haag) langs de kust raakten nederzettingen overstoven. Paalgaten en akkers werden met een dikke laag stuifzand gevuld en afgedekt. Of en hoe het beginnende klimaatoptimum vanaf het vroege 10de eeuw met de stijgende temperaturen en de ermee verbonden sterkere windkracht een invloed op deze ontwikkeling had, is tot nu toe nog niet verder onderzocht. Vergelijkbare ontwikkelingen in deze periode zijn bijvoorbeeld op de Veluwe bekend.³⁰⁰ Ook is een vroege fase van de vorming van de Jonge Duinen niet uit te sluiten.³⁰¹ De weggestoven

292 Waasdorp en Van Weerelt 2019.

293 Dijkstra 2019.

294 Dijkstra 2011, p. 186-187.

295 Dijkstra 2011, p. 373.

296 Dijkstra 2011, p. 371.

297 Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 156.

298 Dijkstra 2011, p. 188.

299 Dijkstra 2011, p. 189.

300 Joosten 2004, p. 131-132.

301 Van der Valk 2019, p. 39-40.

bewoners konden voor een deel terecht in de veenontginningen die vanaf de 10de eeuw op gang kwamen. Waar door een toenemende periode van droogte langs de kust nederzettingen verdwenen, konden dankzij de droogte nieuwe ontstaan in het veen.

Verder zijn er aanwijzingen dat lokaal hout schaars begint te worden, maar daar tegenover staan weer bronnen over de import van bouwhout.³⁰²

- Is bovenstaand beeld van de ontwikkeling van nederzettingsstructuren correct of ligt het genuanceerder?
- Welke factoren bepalen de locatiekeuze voor nederzettingen in de loop van middeleeuwen, en tot welke periode verplaatsen nederzettingen zich?
- Is er een relatie aantoonbaar tussen vestigingslocatie keuze in de vroege middeleeuwen en eerdere bewoning ter plaatse in de Romeinse tijd, en waaruit blijkt deze relatie?
- Verplaatst de bewoning zich vanaf de strandwallen of breidt deze zich uit tot in het veenkleigebied vanaf de 9de-10de eeuw?
- Hoe ziet het ontginningslandschap eruit?
- Wat is de aard en context van vondsten uit de 9de en 10de eeuw in Den Haag? En zijn 10de-eeuwse resten te relateren aan de 'grote ontginningen' vanaf de 10de eeuw?
- Is verstuiving een reden voor het veronderstelde vertrek van de bewoners uit het duingebied geweest?
- Waren de verstuivingen zo heftig dat men "verjaagd" is?
- Wat was de invloed van het veranderende klimaat vanaf de 10de eeuw op het landschap en haar bewoners?
- Had het verwijderen van houten delen van gebouwen te maken met de veronderstelde houtschaarste of lagen andere redenen hieraan ten grondslag (bijvoorbeeld hergebruik van de grond als akker)?
- Was houtschaarste een reden om het duingebied te verlaten?

7.3 Chronologie

In Den Haag is een aantal perioden in de vroege middeleeuwen ondervertegenwoordigd. Dat begint met de vroeg Merovingische periode 450-550. Ook de Karolingische periode (750-900) en de daarop volgende 9de en 10de eeuw zijn slecht vertegenwoordigd in Den Haag. Dat is niet zozeer een lokaal fenomeen. Vanaf de 8ste en het begin van de 9de eeuw verdwijnen in de gehele regio de nederzettingen uit beeld. Bewoningssporen uit de 9de en 10de eeuw lijken te ontbreken. Voor dit fenomeen worden diverse oorzaken aangedragen: aanvallen van Vikingen, politieke of economische druk (denk aan verstuivingen in het duingebied), emigratie en/of rampen. Een meer praktische verklaring kan zijn dat de nederzettingen zich in deze periode in de richting van de historische dorpskernen verplaatsten.

De archeologische chronologie van de vroege middeleeuwen is op vondstmateriaal gebaseerd dat meestal van buiten onze regio afkomstig is. Zeer belangrijk hierbij, vooral voor de Merovingische periode, is de Duitse grafveldarcheologie die, naast munten, ook aardewerk, fibulae,³⁰³ wapens en riemen³⁰⁴ en gebruiksgoederen aan bepaalde tijdhorizonten heeft toegewezen. Het beeld kan worden verrijkt met Nederlandse onderzoeken, vooral onderzoek in het noorden³⁰⁵ en het onderzoek van Dorestad.³⁰⁶ Ook onderzoek naar een specifieke metaalcategorie als

302 Kooistra e.a. 2019 en Dijkstra 2011, p. 308.

303 Böhner 1958.

304 Menghin 1983.

305 B.v. Knol e.a. 1996.

306 Es en Prummel 1980.

Domburg fibulae en de verspreiding daarvan is een goed voorbeeld.³⁰⁷ In het Nederlands kustgebied ontstaat in de 6de-7de eeuw een eigen ontwikkeling die zowel door het Noordzee bekken als ook het continent (Thüringen en Nedersaksen) beïnvloed is.³⁰⁸

Aardewerk is meestal de grootste vondstcategorie; de datering van een vindplaats wordt dan ook grotendeels hierop gebaseerd. Het is daarom van belang om hier bijzondere aandacht aan te besteden. De uitwerking van FRS96 (vindplaats 75) heeft laten zien dat een goede datering van contexten en complextypen de ontwikkelingen in de nederzettingen kunnen verduidelijken. Denk hierbij aan het gebruik van het Merovingische nederzettingsterrein als Karolingische akkergrond. Op Monster-Molenslag werd onderzocht of het handgevormd aardewerk iets kon zeggen over de herkomst van de bewoners.³⁰⁹ Verder kan aardewerk veel vertellen over contacten en mogelijke distributienetwerken, hierbij valt aan de aanwezigheid van Angelsaksische aardewerk en aardewerk uit het Rijnland te denken.³¹⁰

Door het beperkte aantal vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen in Den Haag blijft het van belang chronologische grenzen en ontwikkelingen in vondstcategorieën scherper en duidelijker te krijgen. Natuurwetenschappelijke onderzoeksmethodes zoals ¹⁴C-datering zijn juist voor het begin van deze periode een probleem; hier zal *wiggle matching* wellicht uitkomst kunnen bieden. Ook de mogelijkheden voor OSL-onderzoek dienen in ogenschouw genomen te worden. Voor dendrochronologische onderzoeken zijn de omstandigheden in het droge duinzand meestal slecht. Daarom is het voor deze dateringsmethode van belang om bijzondere aandacht te schenken aan diepe sporen zoals waterputten.

- Wat zijn de redenen voor het gebrek aan vondsten en gegevens tussen 450 en 550? Is inderdaad sprake van een bewoningshiaat?
- Wanneer wordt het Haagse grondgebied weer gekoloniseerd en waar kwamen de nieuwe bewoners vandaan? Ging dat druppelsgewijs of is er sprake van een 'golf'?
- Wat zijn de redenen voor het gebrek aan vondsten en gegevens uit de 9de en 10de eeuw? Is ook hier sprake van een bewoningshiaat?
- Kunnen procentuele verhoudingen van verschillende soorten aardewerk een bijdrage leveren aan het opstellen van relatieve dateringen voor grondsporen, structuren en nederzettingenfasen?
- Welke verschillende soorten aardewerk zijn aanwezig en hoe zijn de verhoudingen daartussen? Wat levert de verspreiding van (verschillende [functionele] soorten) aardewerk op voor het beeld van de activiteiten binnen en de ontwikkeling van de nederzetting?
- Waar is het aardewerk geproduceerd? Zijn er aanwijzingen voor lokaal of regionaal vervaardigde keramiekproducten?
- Wat zegt dit over netwerken met betrekking tot de nederzetting op lokaal, (micro)regionaal en eventueel landelijk niveau?

7.4 Lokale fenomenen

Bewoning

In eerdere studies is gewezen op het pluriforme karakter van de huisbouwtraditie van boerderijen in West-Nederland. Het nederzettingsonderzoek van de afgelopen vijftien jaar heeft nieuwe inzichten geboden op de huisbouw ontwikkelingen in de regio.

De woonstalhuizen laten een ontwikkeling zien die loopt van driebeukige boerderijen in de late 5de en 6de eeuw tot éénbeukige boerderijen vanaf de laat-Merovingische periode. Deze

307 Nicolay 2014, p. 263.

308 Lehmann 2019, p. 234–237.

309 Bult 2019.

310 Nieveler en Siegmund 1999; Siegmund 1998.

ontwikkeling past in de noordelijke bouwtraditie van Midden- en Noordoost-Nederland, maar kent ook typische regionale verschillen op het gebied van de ruimtelijke indeling, locatie van de ingangen en de dakdragende constructie.³¹¹ Hutkommen zijn in de archeoregio zeldzaam, maar niet in Den Haag en omgeving. Ze komen vooral voor in het Oude Duinlandschap (Katwijk-Zanderij en Den Haag-Frankenslag, vindplaats 75), met als uitschieter een hutkom in Rijnsburg. Voor de Merovingische periode zijn hierdoor regionale huistypen benoemd: de typen Katwijk en Rijnsburg, met drie subtypen.³¹² Deze huistypen zijn ook in het Statenkwartier (vindplaats 75)³¹³ aangetroffen.

Over nederzettingsomvang en -indeling in het Haagse gebied is nog weinig bekend, maar in de nabije omgeving, bij Monster-Molenslag, is recent een vroegmiddeleeuwse nederzetting opgegraven. Uit dit onderzoek blijkt dat door de eeuwen heen de nederzettingen drie tot vijf erven omvatten.³¹⁴ Dit patroon is ook bij andere onderzoeken langs de kust vastgesteld.³¹⁵ Daarnaast zijn de nederzettingen aan één plek gebonden, waarbij de locaties van de huizen en erven binnen deze plek door de eeuwen verplaatst zijn.³¹⁶ De laatstgenoemde situatie is ook op FRS96 en JOB84 (vindplaats 75) aangetoond.³¹⁷ Onderzoek dient zich te richten op het hele spectrum van activiteiten in nederzettingen: huis, erf maar ook (ver) daarbuiten.

In de Karolingische tijd verschenen langs de kust bootvormige plattegronden, Gasselte-achtige gebouwen met een zwaardere constructie van gebinten (type Limmen A). Vanaf de late 9de en 10de eeuw werden ook rechthoekige woonstalhuizen gebouwd (type Limmen B), die echter moeilijk te onderscheiden zijn van de schuren. Deze ontwikkeling binnen de regio is in het bodemarchief van Den Haag nog niet terug gezien.

- Wat is de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen, erven, boerderijen en andere
- complextypen uit de diverse perioden?
- Is er sprake van verplaatsing van huizen, erven en akkers binnen een nederzetting in de loop der tijd, zodat oude gedeeltes weer als akkerland dienstbaar konden zijn?
- Hoe groot waren de akkers en het landbouwareaal bij de nederzettingen?
- Hoe zien huizen, boerderijen, (bij)gebouwen zoals hutkommen, erven, kavels eruit?
- Wat was de functie van nederzettingen en zijn binnen de nederzettingen activiteiten-zones aan te wijzen? Zijn deze activiteitenzones te relateren aan specifieke sporen en/of structuren?
- Zijn er aanwijzingen voor aanvallen van Vikingen? Zijn er aanwijzingen voor veranderingen in nederzettingen in die periode die daarmee in verband kunnen worden gebracht? Zijn er aanwijzingen voor kolonisatie door Vikinggroepen?

Bestaanseconomie

Cultuurgewassen

Rogge werd in de vroege middeleeuwen in de regio vermoedelijk vooral geteeld op de hogere, droogste beakkerbare delen van de strandwallen, terwijl gerst op de lagere uitlopers de voorkeur genoot.³¹⁸

³¹¹ Dijkstra 2011, p. 374.

³¹² Dijkstra 2011, p. 196–211.

³¹³ Magendans en Waasdorp 1989, p. 39–44.

³¹⁴ Bakx 2020.

³¹⁵ Dijkstra 2011, p. 170.

³¹⁶ Dijkstra 2011, p. 183–184.

³¹⁷ Waasdorp en Van Weerelt 2019.

³¹⁸ Dijkstra 2011, p.162.

Andere gewassen die zijn aangetroffen betreffen tuin- of paardenboon en voederwikke. Verder stonden diverse kruiden, noten en vruchten op het menu. Overige gebruiksgewassen waren lijnzaad/vlas, raapzaad, hennep, maanzaad en wellicht ook hop en huttentut.³¹⁹

Samenstelling van de veestapel

In de regio zijn diverse, gepubliceerde gegevens over vroegmiddeleeuwse assemblages dierlijk botmateriaal beschikbaar.³²⁰ Op macro niveau kan voor de regio gesteld worden dat de nadruk binnen de veestapel lag op rund (rond de 65%), vermoedelijk voor zowel melk als vlees als trekkracht. Het aandeel schaap/geit lijkt dicht bij de kust van meer belang geweest te zijn en lijkt gerelateerd te zijn aan de aanwezigheid van kwelders en oude duinen (bijvoorbeeld 43% bij de opgraving Frankenslag, vindplaats 75).³²¹ Inzicht in de leeftijdsopbouw zou inzicht kunnen geven in de bedrijfsvoering voor wol (vlees of wol). Het belang van wolproductie kan momenteel nog niet voldoende onderbouwd worden. In de archeoregio komt ook een hoog percentage varken voor in de Merovingische periode (21%). Varkens werden, gezien de optimale slachtleefijd tussen de anderhalf en drie jaar, vooral gehouden ten behoeve van hun vlees en spek.³²² De opgravingen in het Statenkwartier (vindplaats 75) hebben duidelijk laten zien dat de betreffende nederzetting een boerderij was. Er is geakkerd, en er was een veestapel aanwezig.³²³ Een duidelijk antwoord op de vraag of sprake was van een surplusproductie die groot genoeg was om van belang te zijn bij handel of uitwisseling, is momenteel nog niet te geven.

Jacht en visserij

De jacht op wilde zoogdieren en vogels speelde in de vroege middeleeuwen nauwelijks een rol in de regio.

Visresten komen bij veel opgravingen relatief weinig voor. Dit zal, naast de slechte conservering van het botmateriaal, vermoedelijk te maken hebben met de gekozen zeefstrategie bij opgravingen. Het zeven van grondmonsters kan veel informatie verschaffen over aanwezigheid van vis in een context. Zo is duidelijk geworden dat bij de opgraving Den Haag-Frankenslag (vindplaats 75) kabeljauw de belangrijkste zoutwatervis was, op afstand gevolgd door platvis. Daarna volgen trekvisen als steur en zalm, die vermoedelijk indirect verkregen zullen zijn uit de grote rivieren.³²⁴ Het belang van visvangst blijkt ook uit historische bronnen. In de bekende goederenlijst van de Utrechtse St-Maartenskerk uit het midden van de 10de eeuw wordt de aanspraak op het overgrote deel van de visserij in het kustgebied opgeëist.³²⁵

Ambachtelijke activiteiten

Binnen vrijwel elke agrarische nederzetting vonden gespecialiseerde, niet-agrarische werkzaamheden plaats. Hierbij valt te denken aan metaal reparaties en huisnijverheid. Deze activiteiten zijn doorgaans gericht op de zelfvoorziening van het boerenbedrijf. Surplusproductie is hierbij lastig vast te stellen, tenzij er sprake is van een relatief grote hoeveelheid (rest) materiaal op een klein oppervlak, zoals op de vindplaats Frankenslag (vindplaats 75).³²⁶ Op de onderzoeksterreinen JOB84 en FRS96 zijn grote hoeveelheden metaalslak aangetroffen.³²⁷ Dat roept de vraag naar mogelijke lokale ijzerbewerking en -productie op, en dus niet alleen naar

319 Dijkstra 2011, bijlage 8.

320 Dijkstra 2011, p.163.

321 Idem.

322 Dijkstra 2011, p.165.

323 Magendans en Waasdorp 1989, p. 39–44.

324 Magendans en Waasdorp 1989, p. 42-43.

325 Dijkstra 2011, p. 165.

326 Magendans en Waasdorp 1989, p.36.

327 Waasdorp en Van Weerelt 2019.

het smeden, maar ook naar het verwerken van (moeras)ijzererts. Voor dit proces zijn naast grondstoffen ook grote hoeveelheden brandstof (hout, veen?) en kalk (bijvoorbeeld in vorm van schelpen) nodig.³²⁸ De opgravingen in het Statenkwartier suggereren dat het verwerken van metaal gepaard gaat met sociale differentiatie. Hier staat FRS96 met een relatief kleine hoeveelheid slakmateriaal en weinig bijzondere vondsten, tegenover JOB84 met veel slakmateriaal en bijzondere vondsten zoals bronzen naalden, spelden en een riemtong, en resten van glazen bekers en kralen.

De aanwezigheid van handelsplaatsen is archeologisch moeilijk vast te stellen. In bijna elke nederzetting uit de Merovingische periode in de regio zijn wel aanwijzingen voor transportfaciliteiten, importen (voornamelijk draaischijfardewerk) en ambachtelijke werkzaamheden te vinden. De vraag of deze werkzaamheden de omvang van de eigen behoefte oversteeg, is lastig te beantwoorden.

Punt van aandacht in dit kader is dat tijdens archeologisch onderzoek de aandacht voor indicatoren van ambachtelijke activiteiten (anorganisch en organisch) nadrukkelijk moet worden benoemd.³²⁹

- Hoe voorzag men zichzelf van voedsel? Wat is de relatie tussen akkerbouw en veeteelt? Was er wellicht sprake van specialisatie? En is surplusproductie aan te tonen?
- Zijn er, naast gerst en rogge, nog andere gewassen aan te wijzen die op systematische wijze in de regio werden geteeld? Zijn er bijvoorbeeld aanwijzingen voor vlasproductie?
- Wat was de rol van jacht en visvangst?
- Bestond er uitwisseling van producten? Wat zegt deze over netwerken met betrekking tot de nederzetting op lokaal, (micro)regionaal en eventueel landelijk niveau? Hoe verliep de ontwikkeling hiervan tijdens de vroege middeleeuwen?
- Zijn schapen, gebaseerd op leeftijdsopbouw van de populatie primair gehouden voor de vleesproductie of voor de wolproductie?
- Welke verschillende soorten metalen zijn aanwezig en hoe is de verhouding daartussen? Wat levert de verspreiding van (verschillende soorten) metaal op voor het beeld van de activiteiten binnen en de ontwikkeling van de nederzetting? Zijn de metalen voorwerpen een indicatie op sociale status (bijvoorbeeld wapens, mantelspelden)?
- Hoe ging de ijzerproductie in Den Haag in zijn werk? Zijn er aanwijzingen voor laagovens, houtskoolproductie en/of schelpconcentraties? Zijn er aanwijzingen voor houtproductie/bosbeheer of turfwinning en de winning van moeraserts?
- Was de ijzerproductie een lokale activiteit in de kustzone of is sprake van (regionale) specialisatie?
- Op welke manier kunnen tijdens het onderzoek aangetroffen organische en anorganische ecofacten en artefacten inzicht geven in eventuele ambachtelijke productie? Benoem deze indicatoren en hun expliciete plaats in het concrete productieproces.

Begravingen

In West-Europa bestaat een langdurige traditie van onderzoek van vroegmiddeleeuwse grafvelden.³³⁰ Dit onderzoek beantwoordt vragen over de gebruiksduur van grafvelden en indirect de bijhorende nederzettingen, bevolkingsopbouw, sociale structuur, levensomstandigheden, cultus en religie. Met betrekking tot het grafritueel lag de regio in een gebied met invloeden die enerzijds terug te vinden zijn langs de Noordzeekust, terwijl de grafgiften ook wijzen op invloeden uit met het Midden-Nederlandse rivierengebied en Engeland.³³¹

328 Joosten 2004.

329 Blonk-van den Bercken. e.a. 2020, p. 251–252.

330 Brather 2008.

331 Dijkstra 2011, p. 349.

In Den Haag is tot nu toe alleen op Solleveld (vindplaats 29) één (sterk verstoord) grafveld ontdekt en onderzocht. Hier tonen een wapengraf, riemtongen en andere bijzondere grafgriffen een sociale differentiatie aan; met name het bootvormige graf dat hier is aangetroffen, benadrukt deze sociale differentiatie. Voor het Nederlandse kustgebied is een dergelijk bootgraf een unieke vondst, al komen bootgraven rond de Noordzeekust vaker voor. Het roept vragen op naar de betekenis van deze graven en naar de religieuze en/of rituele beweegredenen die hieraan gekoppeld zijn.³³²

Dijkstra heeft een overzicht gegeven van grafvelden uit de Merovingische periode in Zuid-Holland.³³³ Het grafritueel was gemengd, want er komen zowel begravingen als crematies voor. De grafvelden zijn over het algemeen relatief klein waardoor verondersteld kan worden dat slechts een deel van de bevolking begraven werd. Mogelijk kan het gemis aan graven verklaard worden door het gebruik van archeologisch slecht zichtbare grafrituelen (zoals ondiepe graven, partiële begravingen of exhumaties). Het begraven van individuen buiten de eigen regio kan ook een optie zijn. De weinige wapengraven uit de verschillende grafvelden zeggen mogelijk niet zozeer iets over status, maar eerder iets over de behoefte aan een ideale, beschermende voorouder in tijden van nood.³³⁴

In de 8ste eeuw beginnen (elite) begraafplaatsen op domeincentra, in de buurt van de oudste kerken in de regio. Wellicht is een deel van de verder nog te verwachten begravingen uit de Karolingische periode te zoeken op christelijke grafvelden waar pas veel later dorpskapellen en -kerken ontstonden.

- Wat is de omvang van grafvelden?
- Gaat het om een complete populatie, of slechts een deel?
- Zijn de begravingen compleet?
- Wat is de verhouding crematie en inhumatie binnen het grafveld?
- Worden in de nederzettingen context losse menselijke skeletresten of schedels gevonden?
- Wat is de leeftijdsopbouw en sekseverdeling van de individuen in de grafvelden?
- Waar komen de bewoners van de nederzettingen vandaan?
- In hoeverre zijn epidemieën aan te tonen in grafvelden?
- Zijn er aanwijzingen voor sociale differentiatie?
- Wat kan er gezegd worden over het grafritueel?
- Zijn er andere heilige of rituele plaatsen aan te wijzen?
- Zijn er sporen, structuren of vondsten die kunnen wijzen op de introductie van het christendom?

7.5 Bovenlokale fenomenen

Handel en uitwisseling, infrastructuur, zeevaart en scheepsbouw

In de vroege middeleeuwen ontstond rondom het kanaal en de Noordzee een levendige handel en uitwisseling van goederen. Dit betrof niet alleen luxe goederen, maar ook bulkgoederen en voedingswaren als graan, wijn en zout. Ook werden ambachtelijke producten zoals import aardewerk, glas en wapens verhandeld. Uit de verspreiding van import aardewerk tot in vrijwel alle nederzettingen blijkt dat men haast onbeperkte toegang moet hebben gehad tot deze producten en het wijst vermoedelijk op een breed palet aan handelsplaatsen, variërend van *emporia* tot kleinere en grotere handelscentra, met strandmarkten als meest eenvoudige locatie.³³⁵

³³² Dijkstra 2019.

³³³ Dijkstra 2011, p. 223-278

³³⁴ Dijkstra 2011, p. 374.

³³⁵ Dijkstra 2011, p. 321.

Den Haag heeft een directe toegang naar de zee, maar dat we ooit een haven zullen ontdekken, is heel onwaarschijnlijk. Omdat hier geen rivier was, zijn havenfaciliteiten zoals bijvoorbeeld in de oevernederzettingen aan de Oude Rijn niet te verwachten.³³⁶ Wel bestaat de mogelijkheid dat schepen op het strand werden getrokken en dat handel of overslag vanuit deze plekken plaatsvond.³³⁷

Het bootvormige graf op Solleveld (vindplaats 29), klinknagels in de nederzettingen en de skeletelementen van zeevis en bruinvis op de vindplaats Frankenslag (vindplaats 75), zijn duidelijke indicatoren voor de nabijheid van de zee. De typische vondsten van bijvoorbeeld import aardewerk en Domburgfibulae geven aan dat de Haagse regio goed op een bovenregionaal netwerk was aangesloten. Dijkstra heeft door middel van een reconstructie van reistijden aangetoond dat de kustgebieden langs de zuidelijke Noordzee van belang waren in de contacten van de toenmalige bewoners.³³⁸ Engeland of Westergo waren overzee – als het weer meewerkte – sneller te bereiken dan het stroomopwaarts gelegen Dorestad.³³⁹

De klinknagels uit Solleveld wijzen er op dat rond 650 overnaadse en geklonken vaartuigen in gebruik waren in de regio. Daarnaast weten we dat in dezelfde tijd ook aak-achtige plankboten rondvoeren op de binnenwateren. Deze schepen werden niet geklonken, maar waren van moslatten met sintels voorzien. Ook in waterputten kunnen fragmenten scheepshout worden aangetroffen.³⁴⁰

Den Haag en de kuststrook waren door het uitgebreide veengebied van het achterland slecht te bereiken -of zelfs afgesneden- vanuit de grote rivieren. Tot nu toe zijn geen (bevestigde) wegen bekend. Alleen op de Pompstationsweg (vindplaats 199) is een klein stuk van een duinweg opgegraven die waarschijnlijk uit de vroege middeleeuwen dateert.³⁴¹ Samen met de weg van Monster-Molenslag³⁴² zullen deze onderdeel uitmaken van de noord-zuid landroute langs de kust. Via deze route had de regio een interregionale verbinding met Kennemerland die ook buiten het vaarseizoen, dat zich voor het Noord- en Oostzeegebied beperkte tot de zomer, regulier te gebruiken was.³⁴³

- Waar komen niet-lokale grondstoffen van gebruiksvorwerpen vandaan?
- Welke infrastructurele en sociaaleconomische rol speelden waterwegen en de scheepvaart?
- Is het voorkomen van klinknagels of scheepssintels een vast gegeven in de nederzettingen in ons gebied en zou dat kunnen wijzen op een lokale scheepsbouwtraditie?
- Wat is te zeggen over scheepvaart?
- Is (secundair gebruikt) scheepshout, bijvoorbeeld in waterputten aanwezig?
- Zijn er aanwijzingen voor houtimport voor scheepsbouw?
- Zijn er aanwijzingen voor wegen door het veengebied?
- Zijn er aanwijzingen voor wegen door het duingebied?
- Welke uitwisselingsnetwerken (informatie, grondstoffen en objecten) zijn gebruikt?
- Is er verband te leggen met het Friese/Engelse/Scandinavische gebied en zo ja waarin toont dat zich?
- Zijn er andere cultuurinvloeden aan te wijzen?
- In welke mate en hoe functioneerde muntgeld?
- Is op basis van muntvondsten iets te zeggen over handelscontacten?

336 Dijkstra 2011, p. 337.

337 Ellmers 1972.

338 Dijkstra 2011, p. 55-56.

339 Dijkstra 2011, p. 53-54.

340 Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 161.

341 Van der Mijle Meijer en Waasdorp 2010.

342 Bakx 2020.

343 Dijkstra 2011, p. 53-54.

8 Late middeleeuwen

8.1 Inleiding

De late middeleeuwen omvatten grofweg de periode van 1000 tot 1500 na Chr. Het is de periode met grote veranderingen op politiek, religieus en economisch vlak. Een periode waarin de mens het landschap steeds meer naar zijn hand probeert te zetten en de stadsvorming haar intrede doet in de regio. Een periode waarvoor, naast archeologie, ook steeds meer andere disciplines kunnen worden betrokken, zoals de historische geografie, cartografie, iconografie en geschreven geschiedkundige bronnen (inclusief archiefonderzoek).

Door de vorming van de Jonge Duinen in deze periode werden hele buurtschappen en dorpen in de archeoregio Hollands Duingebied opgeheven. Tegelijkertijd zien we dat het veenlandschap in deze periode wordt getransformeerd in landbouwwareaal door grootschalige veenontginningen. De aanleiding voor het ontginnen van de woeste klei- en veengronden waren primair de bevolkingsgroei en het ontstaan van steden, maar daarnaast speelden ook economische en met name machtspolitieke motieven een belangrijke rol. Via het ontginnen kon een claim gelegd worden op het land en leverde het ontgonnen land inkomsten op voor de graaf.³⁴⁴ Voor het uitvoeren van de ontginningen bestonden twee mogelijkheden: of via kolonisten die de graaf als landsheer moesten erkennen middels het betalen van recognitiecijs,

³⁴⁴ Siemons en Bulten 2014, p. 472.

of via het hofstelsel.³⁴⁵ Dit laatste betekende dat de ontginners over het algemeen geen vrije mensen waren, maar horigen of onvrije dienstlieden. Gesteld kan worden dat de bewoning door de klei- en veenontginningen meer verspreid raakt door het gebied.³⁴⁶

Daarnaast ontstond door de ontginningen de noodzaak tot watermanagement en daarmee het oudste bestuursorgaan van ons land; de waterschappen. De regio maakte na de Karolingische periode formeel deel uit van het Duitse keizerrijk, maar de macht kwam steeds meer te liggen bij de graven van Holland.

Tussen de 10de en 13de eeuw stichtten deze graven een groot aantal hoven in de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland. Deze hoven, vaak gelegen op een agrarisch domein, dienden als tijdelijke verblijfplaatsen voor de graaf en zijn entourage, die tussen de verschillende hoven heen en weer reisden. Enkele hoven ontwikkelden zich tot centrale bestuurscentra binnen het domein van de graaf, andere werden gebruikt als uitvalsbasis voor de jacht. Het Binnenhof is een van de laatst gestichte grafelijke hoven in deze reeks.

De abdijen van Egmond en Rijnsburg waren voor de graven van Holland belangrijke religieuze centra en tevens plaatsen waar de graaf verbleef. Religie vormde in deze tijd een belangrijke structurering van de samenleving met parochies, abdijen en kloosters.

Een andere belangrijke structurering betreft de opkomst van de eerste steden in het graafschap (zoals Haarlem, Alkmaar, Leiden en Delft). Den Haag kreeg geen officiële stadsrechten maar de inwoners kregen wel een pakket rechten, zoals het marktrecht. Dit heeft weer een groot gevolg voor de landbouw in de regio die zich steeds meer ten dienste stelde van de steden³⁴⁷ en waarbij steeds meer migratie naar de steden plaatsvond. De steden werden door toenemende productie en distributie van goederen steeds belangrijker schakelpunten. Stadskernonderzoek vormt in de relatief jonge laatmiddeleeuwse archeologie een belangrijk onderzoeksthema. In de NOaA zijn over de middeleeuwen in West-Nederland enkele onderzoeksthema's benoemd. Het betreft ten eerste het onderzoek naar de relatie tussen mens en landschap, ten tweede het thema handel en uitwisseling, vervolgens materiële cultuur en tenslotte identiteit en dorpsvorming in het duingebied. Het thema dorpsvorming is voor de regio Den Haag een zeer interessant thema. Vanaf het einde van de vroege middeleeuwen lijkt het nederzettingsspatroon aan het zicht onttrokken te worden.

De meeste informatie is beschikbaar over de ontwikkeling van Die Haghe naar Den Haag, maar via de ontwikkelingen van de overige dorpen binnen Haagambacht (zoals Loosduinen, Scheveningen en Eikenduinen) krijgen we inzicht in de interactie tussen stad en het platteland. Een overzicht van vondstmeldingen uit de late middeleeuwen in de archeoregio Hollandse Duingebied laat zien dat deze periode in aantallen vondstlocaties in de regio goed vertegenwoordigd is. Enerzijds zijn dit stadskernonderzoeken, waarbij de relatie met binnenstedelijke herontwikkeling evident is, en anderzijds zijn buiten de stedelijke kern laatmiddeleeuwse sporen relatief vaak 'bijvangst' van projecten naar andere perioden. Opvallend is dat binnen de archeoregio onderzoek naar laatmiddeleeuwse vindplaatsen relatief vaak stopt na de verkennende fase.³⁴⁸ De afgelopen periode zijn binnen de gemeente Den Haag echter wel volop nieuwe inzichten verkregen over de ontwikkelingen gedurende de late middeleeuwen.

Den Haag

Binnen de gemeente Den Haag heeft erg veel onderzoek plaatsgevonden dat zowel nieuw licht werpt op de ontwikkeling van het laatmiddeleeuwse cultuurlandschap als het ontstaan van Den Haag als stedelijk centrum.³⁴⁹

³⁴⁵ Bult en Koot 2008, p. 264.

³⁴⁶ Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 175.

³⁴⁷ Dijkstra 2011, p. 319.

³⁴⁸ Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 174.

³⁴⁹ Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 178.

Toch blijft het aantal locaties met concrete bewoningssporen uit de periode tot circa 1300 relatief beperkt. Vaak worden verkavelingsstructuren en andere off-site sporen uit de late middeleeuwen aangetroffen, ook bij grootschalig onderzoek, zoals het Wateringse Veld.³⁵⁰ Concrete bewoningsresten ontbreken echter vaak.

Grote delen van het Haagse grondgebied bestonden in de periode 1000 -1200 na Chr. uit moerassige klei-veengebieden en woest ontoegankelijk duingebied. Rond 1000 na Chr. kwam het Gantelsysteem weer op gang waarschijnlijk als gevolg van een stormvloed.³⁵¹ In het zuidwestelijk deel van Den Haag vonden regelmatig overstromingen plaats vanuit de Gantel en de Laag van Poeldijk begon zich te vormen. Door de stormvloed en de voortdurende kustafslag kwam zand vrij dat door de zee weer op land teruggebracht werd en daar voor grootschalige overstuivingen zorgde – de vorming van de Laag van Den Haag. De grote impact van de voortdurende overstuivingen is op de Oude Waalsdorperweg (vindplaats 149)³⁵² en het TNO-terrein (vindplaats 70)³⁵³ zichtbaar geworden.

De bewoners die het duingebied vanwege het stuifzand moesten verlaten, konden voor een deel terecht in de veenontginningen die vanaf deze periode op gang kwamen. Waar door een toenemende periode van droogte langs de kust nederzettingen schaars werden of verdwenen, konden dankzij de droogte nieuwe ontstaan in het veen.

We veronderstellen voor de periode 1000 -1200 spaarzame bewoning in het duingebied.

Sporen daarvan zijn schaars of, in het geval van de Haagse binnenstad, nog niet gevonden.

Langs de kust had men last van een sterke kustafslag en het vrijkomende stuifzand overdekte de ontgonnen akkers met Jonge Duinen (Laag van Den Haag). Dit was onder andere te zien bij onderzoeken op de Waalsdorpervlakte en langs de Oude Waalsdorperweg.³⁵⁴ Bij de opgraving Huberstunnel (OWW040, vindplaats 149) bij de Waalsdorperweg zijn sporen van een laatmiddeleeuws erf met gebouwresten gevonden, tezamen met sporen van akkers en sporen van voorzieningen voor graan- en hooiopslag.³⁵⁵ De oudste akkerfase dateert uit de periode 900-1150. In de daarop volgende bewoningsfase tussen 1050-1400 ligt hier in ieder geval een bootvormige boerderij. De plattegrond is opvallend gedrongen en uitzonderlijk breed. Hierdoor was het nodig om in de constructie extra middenstijlen te gebruiken. Echte parallellen zijn nog niet bekend. Op het erf werd ook een groot aantal hooimijten opgegraven. Het aardewerkcomplex bestaat voornamelijk uit kogelpot, aangevuld met Rijnlandse- en Maaslandse importen. In de laatste fase bestaat het aardewerkspectrum uit rood- en grijsbakkend aardewerk.³⁵⁶

Aan de Monsterseweg (vindplaats 93) zijn bewoningssporen in de vorm van twee bootvormige huisplattegronden, enkele bijgebouwen en greppels en kringgreppels uit de 12de en de 13de eeuw onderzocht.³⁵⁷ Het vondstcomplex bestond grotendeels uit kogelpot materiaal, maar het aandeel import aardewerk (Pingsdorf en Elmpt) was opvallend. Daarnaast is ook een complex grijsbakkend aardewerk uit de 13de/14de eeuw aangetroffen.

Ook van het kleiveen-gebied zijn bewoningssporen uit de late middeleeuwen bekend. Belangrijke stimulansen voor de systematische ontginningen van deze gebieden gingen uit van de graven van Holland die woeste gronden in leen uitgaven. De ontginningen werden dan verder georganiseerd door een ontginningsleider, de 'locator' die vaak afkomstig was uit de streekadel of regionale kloosterleiding.

De ontginningen werd in gang gezet door het verwijderen van de begroeiing en het graven van evenwijdig lopende sloten zo haaks mogelijk op de natuurlijke hoogtelijnen. Waar moge-

350 Siemons en Bulten 2014; Van Baardewijk 2015.

351 Van Zijverden 2009, p. 29-31.

352 Bulten 2007, p. 176.

353 Magendans en Waasdorp 1985, p. 20.

354 Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 5 en 70.

355 Bulten e.a. 2007.

356 Van Heeringen en Van der Velde 2017, p. 178.

357 Houkes e.a. 2008.

lijk werden bestaande veenstroompjes gebruikt. Haaks hierop werden weteringen gegraven die het overvloedige water afvoerden.

De basis van de 12de-eeuwse (her-)ontginningen werd gevormd door kaden zoals de Hoefkade, de Veenweg (Leidschenveen) en de Vlietweg. Over de wijze waarop de kaden zijn aangelegd (profiel, hoogte, materiaal) en de kunstwerken in die kaden, zoals klepduikers, is nog weinig bekend.

In het Wateringse Veld zijn ontginningen na de overstromingen in de 12de eeuw begonnen. Sporen daarvan zijn op vindplaatsen zoals BOE03, NOF06 (vindplaats 144) en STE99 (vindplaats 122) gevonden.³⁵⁸ Belangrijke ontginningsassen waren waarschijnlijk de Noordweg (vindplaats 144) en het Oosteinde (vindplaats 123 en 139). Op het Oosteinde³⁵⁹ en bij de Noordweg zijn (delen van) erven inclusief waterputten, kuilen, greppels en hooimijten opgegraven, maar plattegronden zijn uitgebleven. Aan het Oosteinde is vanaf de vroege 15de eeuw een boerderij gevestigd.³⁶⁰ Bij de hoek van de huidige Bovendijk en de Rijner Wateringkade stond vermoedelijk het stenen Huis ten Hoeke (vindplaats 49), het hof van de heer Ogier uten Hoecke, ridder van de graaf van Holland.³⁶¹ De eerste historische vermelding van deze mogelijke locator van de ontginning van Wateringen dateert uit 1249. De zoon van Ogier uten Hoeke was Gherardus van Wateringhe, de waarschijnlijke stamvader van de heren van Wateringen. De eerste historische vermelding van het hof van Wateringen dateert uit 1252.

De ontginningsgeschiedenis van het Haagse deel van de Broekpolder kunnen we reconstrueren aan de hand van het grote onderzoek Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195) en door de opgravingen in Rijswijk.³⁶² De ontginning- en bewoningssporen in de Rijswijkse Hoekpolder dateren uit de 12de eeuw.³⁶³ De sporen van ontginning in de Broekpolder dateren uit het midden van de 13de eeuw.³⁶⁴ Beide ontginningssystemen staan loodrecht op de weg langs de (Leidse) Vliet en het dichtgeslibde verlengde daarvan, de Kleijweg. In totaal zijn in het Haagse deel van de Broekpolder drie grote laatmiddeleeuwse erven met gebouwssporen onderscheiden, omringd door water. Zelfs de bijgebouwen zijn afzonderlijk omgracht. Tussen de bewoningssporen uit de 14de eeuw valt een erf met resten van steenbouw, grachten van 6 m breed en bijzondere vondsten op. Na 1400 is er nog maar een huiserf bewoond, de bewoningssporen lopen daar door tot circa 1470.

In de Uithofspolder en de Escampspolder zijn sporen van ontginningssloten en afval gevonden die aangeven dat de laatmiddeleeuwse ontginning hier in de 13de eeuw begint.³⁶⁵ Er zijn in dit gebied nog geen ontginningsboerderijen onderzocht. In de 13de eeuw kwam een groot deel van de Uithofspolder in handen van twee cisterciënzer nonnenkloosters (uit Noordwijkerhout en Loosduinen). Het klooster Leeuwenhorst in Noordwijkerhout had in de Uithofspolder twee zogenaamde uithoven. Bij opgravingen aan de Uithofslaan (vindplaats 146) is gebleken dat een van deze boerderijen deels in steen uitgevoerd was.³⁶⁶ De uithofsboerderij dateert, evenals de stenen kamer van Madestein, van net na de eerste ontginningen (tweede helft van de 13de eeuw).³⁶⁷

Hoewel bij het meeste archeologisch onderzoek, vanwege de omvang, vaak het erf centraal staat, en er zogenaamde *Einzelhöfe* worden aangetroffen, zal in veel gevallen sprake zijn van

³⁵⁸ Siemons en Bulten 2014, hoofdstuk 2.8 en 6.2.

³⁵⁹ Van Baardewijk 2015.

³⁶⁰ Lehmann 2020c.

³⁶¹ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 49; Siemons en Bulten 2014, p. 476.

³⁶² Dorenbos en Koot 2011, p. 8–9; Koot 2008.

³⁶³ Dorenbos en Koot 2011, p. 8–10.

³⁶⁴ Datering op basis van nog niet gepubliceerde aardewerkdata, rapport in voorbereiding.

³⁶⁵ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 30, 33, 42 en 62.

³⁶⁶ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 58; Pavlović 2018.

³⁶⁷ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 54; Van Veen 2010.

het voorkomen van gelijktijdige erven en in het kader van ontginningen misschien wel over een vorm van lintbebouwing.

Daarnaast hebben in het gebied ook diverse gehuchten en dorpen gelegen. Een interessante vraag in dat kader is waarom het ene gehucht verdwijnt, terwijl het andere gehucht tot stad uitgroeit. Het zicht op deze ontwikkelingen wordt bemoeilijkt door de latere bebouwing van de stads- en dorpskernen. Naast de ontwikkeling van Die Haghe naar Den Haag, is de ontwikkeling van andere dorpen binnen Haagambacht, zoals Loosduinen, Scheveningen en Eikenduinen evengoed interessant. Daarnaast lagen in de regio ook verschillende adellijke hoeves en kastelen, zoals het grafelijk hof in Loosduinen, en de kastelen Binckhorst en Westerbeek.

Loosduinen

Het oudste grafelijke huis op Haags grondgebied staat niet op het huidige Binnenhof maar in Loosduinen. Hier lag in de 12de en vroeg 13de eeuw een grafelijke hof met woon- en dienstgebouwen en vermoedelijk ook een kapel. Er was vermoedelijk een motte kasteel met voorburch.³⁶⁸ De bij het complex behorende domeingoederen werden in 1229 door Floris IV aan de kerk geschonken om er een cisterciënzer klooster te stichten. Rond het nonnenklooster van Loosduinen (vindplaats 50) ontstond een bescheiden gemeenschap. Van het kloostercomplex rest alleen de abdijkerk, tegenwoordig de Hervormde kerk aan de Willem III-sstraat. Bij werkzaamheden zijn 14de-eeuwse grafkelders met beschildering gevonden.³⁶⁹ Er is in archeologische zin verder weinig bekend over dit klooster.

Op kaarten uit de 16de tot 18de eeuw wordt een heuvel aangegeven ten oosten van de Willem III-sstraat en ten zuiden van de Loosduinseweg. Gedacht wordt dat dit de locatie van het grafelijk hof is. Bij recent archeologisch onderzoek in het kader van rioolaanleg in het gebied zijn hiervoor geen aanwijzingen in de vorm van greppels gevonden. De heuvel is al eerder geslecht.³⁷⁰ Het grafelijk gebied waar het klooster werd gesticht, lag overigens op enige afstand van deze heuvel.

Scheveningen

De naam Terram de Sceveninghe komt rond 1284 voor het eerst in de historische bronnen voor. De toenmalige buurtschap is waarschijnlijk in de 12de of 13de eeuw overstoven. De oude kerk van Scheveningen is in de 15de eeuw in steen opgetrokken. Tot de Allerheiligenvloed van 1570 stond de kerk midden in het dorp. Deze stormvloed zorgde voor grote veranderingen op Scheveningen. Na deze stormvloed lag de kerk aan de rand van het dorp omdat de zee alle huizen ten westen van de kerk had opgeruimd. In en rond de kerk is begraven. Het koor van de kerk bevat vele 15de- tot 18de-eeuwse grafstenen.

Eikenduinen

Eikenduinen (vindplaats 127) ontstond als buurtschap rondom een door Graaf Willem II in 1266 gestichte kapel ter nagedachtenis aan graaf Floris IV.³⁷¹ Het is een van de oudste Godshuizen van Den Haag. Van de kapel is sinds de 16de eeuw nog een ruïne bewaard gebleven. De functies als begraafplaats en als bedevaartsoord heeft de locatie na de Reformatie behouden.³⁷² Van de buurtschap zelf echter zijn nog geen grondsporen gevonden. Wel zijn op enkele zandopduikingen ophogingslagen uit de 15de en 16de eeuw aangetroffen.³⁷³

³⁶⁸ Janse en Van Veen 2004, p. 215–216.

³⁶⁹ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 50.

³⁷⁰ Van Zoolingen 2017.

³⁷¹ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 127; Stal en Kersing 2004.

³⁷² Janse en Van Veen 2004, p. 252–258.

³⁷³ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 127.

Kastelen De Binckhorst en Westerbeek

De kastelen De Binckhorst (vindplaats 15) en Westerbeek (vindplaats 4) zijn als verdedigbare wooncomplexen opgezet en later vervangen door huizen met het uiterlijk van buitenplaatsen.³⁷⁴ Oude en recente onderzoeken ter hoogte van kasteel De Binckhorst hebben onder andere resten opgeleverd van een laat 14de-eeuwse gracht en sporen van boerderij(en) vanaf de 17de eeuw.³⁷⁵ Het kasteel bestond in ieder geval voordat de Trekvlies (in 1344 en 1345) werd gegraven. De Binckhorstlaan was de infrastructuur waaraan het kasteel werd gebouwd en waarop het kasteelterrein was georiënteerd.³⁷⁶

De adellijke hofstede Westerbeek heeft langs de Beek (huidige de La Reyweg) ter hoogte van de huidige Bothastraat gelegen. Het is niet bekend van wanneer de hofstede dateert; mogelijk uit 1285, maar zeker uit 1430.

De vroegste afbeelding van Westerbeek stamt uit 1614. Rond het kasteel lag een gracht met een houten brug. Een poort gaf toegang tot een door dienstgebouwen omsloten voorhof met nog twee torens. Alle torens waren voorzien van schietgaten. Het centrum van het hoofdgebouw werd gevormd door een vierkante woontoren (een zogenaamde donjon) met een prominente spits. In de 18de eeuw is de voorburcht afgebroken. In 1794 werd het huis Westerbeek op enkele gebouwen na geheel gesloopt. In 1896-1898 heeft archeologisch onderzoek plaats gevonden. Er zijn toen funderingen en een grote hoeveelheid, voornamelijk 18de-eeuws, afval gevonden.³⁷⁷

Die Haghe

Van nederzetting tot stad

Voor de ontwikkeling van Die Haghe van dorp tot stad waren de aanwezigheid van de graaf en het hof bepalend. De eerste historische vermelding van Die Haghe dateert uit 1242. Het dorp lag westelijk van het Binnenhof (vindplaats 1), op de Oude Duinen (Laag van Voorburg). Feitelijke informatie over de locatie van die bewoning is vrijwel nihil. De bewoning van het gebied tot 1300 is vanwege bebouwing, met name door aanleg van kelders, moeilijk te traceren en alle kennis daarover is nog steeds theoretisch. Het dorp Die Haghe ontwikkelde zich verder rond een kerk (de voorganger van de St. Jacobskerk, vindplaats 84). Het grafelijk hof was de katalysator voor de geleidelijke bevolkingsaanwas van Die Haghe dat in een relatief korte tijd een centrum werd van een zelfstandig ambacht met een eigen parochie.

Het hofcomplex

Het hofcomplex (vindplaats 1) bestond aanvankelijk uit een zaalgebouw en werd in de loop van de 13de en 14de eeuw voortdurend uitgebreid. Het werd de favoriete Hollandse residentie van de graven en kreeg vervolgens een functie als permanent bestuurscentrum die het, met tussenpozen, nog steeds heeft.

Historische bronnen (rekeningen van onderhoud of verbouw van gebouwen) vertellen ons iets over de aanwezige gebouwen op het hofcomplex vanaf de 14de eeuw. Naast de Oude Zaal, de Grote Zaal (nu Ridderzaal) en de kapel, worden veel dienstgebouwen genoemd.³⁷⁸ Voor de voorafgaande periode is dat niet het geval. Hun locatie zal door middel van archeologisch onderzoek in het kader van de renovatie van het Binnenhof de komende jaren, mogelijk nog kunnen worden bepaald. Daarnaast is bouwhistorisch onderzoek in de nog bestaande gebouwen een bron van informatie.

Die Haghe was in de late middeleeuwen een open nederzetting en daardoor moeilijk te verdedigen. Alleen het grafelijke hof met grachten en poorten was een duidelijk verdedigbaar

³⁷⁴ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 4 en 15.

³⁷⁵ Van Duijvenboden 2020; Loopik 2015.

³⁷⁶ Benjamins 2009, p. 11.

³⁷⁷ Van Veen 2005.

³⁷⁸ Smit en Van Kan 2004, p. 93.

complex. In de eerste helft van de 14de eeuw zag het hofcomplex er als volgt uit: een omgracht terrein doorsneden door enkele kleinere grachten en toegankelijk via poorten en bruggen.³⁷⁹ Een aantal poorten is archeologisch onderzocht (Gevangenpoort [vindplaats 41], Spuiport, Midden- of Hofpoort en de Uiterste- of Doelenpoort).³⁸⁰ Er zijn echter ook resten gevonden van een mogelijk 14de-eeuws bruggenhoofd waarvan de ligging nog niet is te verklaren.³⁸¹ Binnen de grachten stonden, behalve de statiezalen, de woonvertrekken en de kapel en een groot aantal gebouwen voor de voedsel- en drankvoorziening.

Het hof kende een groot aantal dienstgebouwen die aan het eveneens omgrachte Buitenhof stonden. Slechts een klein deel van deze gebouwen is gelokaliseerd en een nog kleiner deel, zoals het Valkhuis (vindplaats 150), is archeologisch onderzocht.³⁸²

Rond het Binnenhof lagen diverse moestuinen, boomgaarden en visvijvers. Van de siertuinen behorende bij het hof is alleen de tuin van Maurits (uit circa 1625) aan de Hofweg deels onderzocht.³⁸³ De verdediging van het hof verliep via de binnen- en de buitenpoorten. De schutters van de schuttersgilden speelden een rol bij de verdediging van het hof, maar ook bij die van Die Haghe. Zij oefenden in de doelencomplexen die langs het Tournooiveld lagen (tijdelijk ook achter het Westeinde).

Het dorp

De aanwezigheid van het hof aan de ene kant en de ontwikkeling van nieuwe economische activiteiten aan de andere, vertaalden zich in twee onderscheiden dorpsuitbreidingen. De ene lag binnen de juridische invloedssfeer van het hof waar rondom het Voorhout allerlei bouwactiviteiten plaatsvonden. De andere bevond zich bij de verkeerswegen van het Spui en de Wagenstraat. Het waren twee ontwikkelingen die de typisch Haagse tegenstelling tussen 'zand' (de Geest) en 'veen' (Zuidveen en Noordveen) zouden markeren en versterken.

Rond het laatste kwart van de 14de eeuw stonden aan het Spui diverse houten en stenen huizen. Aan de westzijde van het noordelijke deel van het Spui werden de meeste huizen direct in steen opgetrokken.³⁸⁴ Het gebied rond de huidige Gedempte Gracht begon tegen 1400 deel uit te maken van de bebouwde kom, waar het aanwezige veenpakket afgedekt werd met een ophogingslaag en daarna bebouwd met voornamelijk houten huizen. De overgang van houtbouw naar verstening is tot nu toe slechts op een locatie (ten noorden van de Gedempte Gracht, vindplaats 83) waargenomen.³⁸⁵

Verdere dorpsuitbreidingen vonden in de loop van de 14de eeuw plaats bij de Vijverberg en het Voorhout in het Hofgebied. In dit gebied stonden in de eerste instantie de uitlopers van het Haagse Bos die zich vanaf de Hofvijver tot aan de Kazernestraat uitstrekten. De bebouwing vond eerst langs de randen van het bos plaats en tegen het einde van de 14de eeuw ook aan de kant van de Vijverberg.³⁸⁶ Hier sloot de uitbreiding aan op de Plaats en de Kneuterdijk, die waarschijnlijk al in de 13de eeuw voor een deel waren bebouwd. Aan de noordzijde van het Voorhout werden eveneens tegen het einde van de 14de eeuw enkele grote erven bebouwd. De ontwikkeling van grote erven met bebouwing zette zich door in de 15de eeuw met bijvoorbeeld het complex van de heren van Borselen. Een aantal van deze complexen kan als stadskastelen worden omschreven. Er is nog maar weinig bekend over deze complexen. Zij hebben ofwel een groot voorplein of liggen op een hoek, en naast een hoofdgebouw zijn er meerdere bijgebouwen.

379 Smit en Van Kan 2004.

380 Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 1 en 42; Pavlović 2012.

381 Carmiggelt 1992, p. 15.

382 Pavlović 2006.

383 Van Veen 2015.

384 Pavlović en Van Veen 2016; Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 112 en 124.

385 Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 83.

386 Stal en Kersing 2004, p. 58.

Ook in delen van het dorp in de omgeving van de Grote Kerk (vindplaats 84) is sprake van enkele grote huizen op grote erven, zoals het huis van Assendelft (Westeinde) en het huis van Brederode (Groenmarkt, vindplaats 26) en Nobelstraat 1-5 (vindplaats 59).³⁸⁷ Daarnaast zijn er ook grote huizen direct langs de doorgaande wegen die vermoedelijk al vroeg in steen zijn gebouwd. Op basis van de Hofboeken waarin de erfhuur is opgenomen, zou er voor de 15de eeuw wel een inschatting kunnen worden gemaakt van de verhouding tussen eenkamerwoningen en grotere huizen. In hoeverre de huizen van (compleet) van steen zijn, is daaruit niet op te maken.

Halverwege de 15de eeuw, toen het Spui en de Wagenstraat begonnen vol te raken, kwam de ontwikkeling van het Westeinde enigszins op gang.

Bestuurlijk centrum

Den Haag is in belangrijke mate een centrum van bestuur vanwege de vestigingen van grafelijk en stadhouderlijk bestuur en later het landsbestuur (Binnenhof, vindplaats 1).³⁸⁸ Het stedelijke bestuur zetelde in het huis van Brederode (vindplaats 26).³⁸⁹ Onder het lokale bestuur vallen ook de correctieve inrichtingen (lokale gevangenissen).

De graven van Holland hebben er voor gekozen om zelf grote invloed te blijven uitoefenen op het bestuur van hun residentie. Dit wordt gezien als de reden dat Den Haag nooit alle stadsrechten verkreeg. Het ontbrak ook aan verdedigingswerken. Vooral in de 15de eeuw is Den Haag enkele keren geplunderd. Desondanks groeide de bevolking toen tot circa 8000 inwoners.

- Binnen welke context en op welke wijze komt in nederzettingen planmatige ordening tot stand?
- Welke veranderingen treden op de in samenstelling en ruimtelijke ordening van erven?
- Zijn er nog sporen aan te treffen van Scheveningen uit de 13de eeuw of zijn alle sporen door de Allerheiligenvloed van 1570 verspoeld geraakt?
- Kan het Loosduinse hof worden gelokaliseerd? Zo ja hoe was het terrein ingericht?
- Waar kan de bewoning rond Eikenduinen verwacht worden?
- Hoe ontwikkelde Den Haag zich van een nederzetting tot een dichtbevolkte stad?
- Hoe verliep de ruimtelijke ontwikkeling in perceleringen en bebouwing binnen een kavel?
- Welke voorzieningen waren er op de achtererven en binnenplaatsen? Met aandacht voor de voedselproductie.
- Wat zijn de kenmerken van de ontwikkeling van woonhuizen en andere gebouwen?
- Waar, hoe, wanneer en waarvoor is op 'stiepen' gebouwd en wat zegt de configuratie van stiepen over de bovengrondse constructie van gebouwen?
- Welke grondverbeteringen zijn er aangebracht voorafgaande aan huizenbouw en wegenbouw?
- Hoe verloopt de ontwikkeling van de toepassing van de verschillende funderingstechnieken?
- Welke voorzieningen waren er in en bij de huizen voor de aan- en afvoer van water en afval?
- Welke gemeenschappelijke voorzieningen waren er in de stad en op het platteland voor de aan- en afvoer van water en afval en op welke locaties?
- Wat kan er worden gezegd over de hygiënische omstandigheden?
- Hoe hebben de kastelen Westerbeek en De Binckhorst en de overige (stads-)kastelen in de gemeente Den Haag zich ontwikkeld?
- Hoe functioneerden zij ten opzichte van hun omgeving?
- Zijn er nog resten van doelencomplexen, kazernes en andere militaire voorzieningen in de ondergrond aanwezig?
- Hoe ziet de ontwikkeling van het Binnenhofcomplex eruit?

³⁸⁷ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 26 en 59.

³⁸⁸ Van Veen 2015.

³⁸⁹ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 26.

- Hoe was de inrichting van het Buitenhof en de overige groene zones in dienst van het hof (denk aan wijngaarden, moestuinen, siertuinen, boomgaarden, vijvers, stallen, valkhuis, boerderij, ambachtelijke werkplaatsen, etc.?)

Archeologisch onderzoek in de periode 2009-2020

De indeling van de GOA zelf is veranderd doordat de late middeleeuwen en nieuwe tijd afzonderlijke hoofdstukken zijn geworden. De vroege en late middeleeuwen zijn bovendien in een wat breder historisch kader geplaatst. De afgelopen tien jaar zijn grote publicaties verschenen over de late middeleeuwen in het buitengebied van Den Haag. Onderzoeken in het Wateringse Veld³⁹⁰ en aan de Uithofslaan³⁹¹ hebben meer zicht gegeven op de aard en de context van laatmiddeleeuwse resten buiten de historische binnenstad. Ook aan de Meppelweg (vindplaats 189) zijn laatmiddeleeuwse sporen aangetroffen die mogelijk te relateren zijn aan een boerderij(erf).³⁹² Recent is archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Madepolderweg 45 (vindplaats 181) op een erf dat staat weergegeven op de kaart van Kruikius uit 1712. Naast nieuwtijdse resten zijn hier ook sporen aangetroffen uit de late middeleeuwen.³⁹³ Spectaculair zijn de resultaten van opgravingen voor het project de Rotterdamsebaan (vindplaats 193-195).³⁹⁴ De resultaten van deze onderzoeken zullen een grote bijdrage vormen voor het begrip van de late middeleeuwen in (de regio) Den Haag. Vanzelfsprekend hebben de laatste jaren ook onderzoeken plaatsgevonden binnen de grenzen van het historische centrum van Den Haag. Over de archeologische onderzoeken op het Binnenhof (vindplaats 1) is in 2015 een groot rapport³⁹⁵ verschenen en een publicatie van onderzoek bij de Grote Kerk (vindplaats 84) is afgerond.³⁹⁶ Aan het Spui zijn op meerdere locaties resten aangetroffen die dateren vanaf de late middeleeuwen.³⁹⁷

8.2 Cultuurlandschap

Rond 1000 na Chr. heeft waarschijnlijk een stormvloed de westelijke strandwal doorbroken³⁹⁸ en de gevolgen hiervan waren meervoudig. In eerste instantie zijn door de vloed vooral in het Westland en het Wateringse Veld nieuwe sedimenten afgezet – de eerste fase van de Laag van Poeldijk. In tweede instantie kwam de afwatering in het gebied weer op gang en het Gantelsysteem functioneerde weer als een getijdensysteem. Daardoor raakten de naast gelegen veengebieden beter ontwaterd.³⁹⁹ Echter, omdat de Gantel open stond, konden stormvloeden makkelijker in het achterland doordringen en verder schade aanrichten en ook nieuwe sedimentatie afzetten.⁴⁰⁰ In derde instantie werd het van de strandwallen vrijgekomen zand door de zee op land teruggebracht. De wind heeft het zand verder getransporteerd en het oude landschap grootschalig overstoven. Dit is de Laag van Den Haag.

Langs de kust had men last van een sterke kustafslag en het vrijkomende zand (Laag van Den Haag) overdekte de ontgonnen akkers op de duinruggen, zoals te zien op de Waalsdor-

³⁹⁰ Lehmann 2020c; Lenoir 2019; Siemons en Bulten 2014; Van Zoolingen 2014b.

³⁹¹ Pavlović 2018, 2011.

³⁹² Dijkstra 2016.

³⁹³ Van Zoolingen 2019c; rapport in voorbereiding.

³⁹⁴ Pavlović en Van Veen 2021.

³⁹⁵ Van Veen 2015.

³⁹⁶ Pavlović en van Veen 2021.

³⁹⁷ Pavlović en Van Veen 2016.; rapport in voorbereiding.

³⁹⁸ Van Zijverden 2009, p. 29–31.

³⁹⁹ Kooistra 2014, p. 46.

⁴⁰⁰ Lehmann 2020c, p. 69–70.

pervlakte en langs de Oude Waalsdorperweg (vindplaats 70).⁴⁰¹ De weggestoven bewoners konden voor een deel terecht in de klei- en veenontginningen die vanaf deze periode op gang kwamen. Grote delen van het Haagse grondgebied bestonden in de periode 900-1200 na Chr. uit moerassige veengebieden en woest ontoegankelijk duingebied. Voor deze periode veronderstellen we spaarzame bewoning op de strandwallen. Sporen daarvan zijn schaars of, in het geval van de Haagse binnenstad, nog niet gevonden. Belangrijke stimulansen voor systematische ontginningen gingen uit van de graven van Holland die woeste gronden in leen uitgaven. De ontginning van de veengebieden werd in gang gezet door het verwijderen van de begroeiing en later ook het graven van evenwijdig lopende sloten zo haaks mogelijk op de natuurlijke hoogtelijnen. Waar mogelijk werden bestaande veenstroompjes gebruikt. Haaks hierop werden weteringen gegraven die het overtollige water afvoerden.

Landschappelijke ontwikkelingen vanaf de late 13de eeuw staan in het teken van daling van het veengebied als gevolg van inklinking van het veen en erosie van het oppervlak. Dit hield een relatieve grondwaterstijging in en daaruit voortvloeiende vermindering van akkerbouw-areaal. Men greep in door het bemalen van polders en andere vormen van waterbeheersing. Er trad een verschuiving op naar een meer op veeteelt georiënteerde economie. In andere delen wordt het verdrinkende veengebied voor turfwinning gebruikt. Deze verveningen vormen een onderdeel van het gebruik van het landschap dat al in de ijzertijd is ingezet. Er zijn vragen over de soorten veen, de wijzen en de schaal waarop de verveningen werden uitgevoerd en over de invloed van de verveningen op het landschap. In Den Haag zijn er zowel kleinschalige verveningen in de vorm van dagputten (Loosduinen [vindplaats 68]⁴⁰², in de Haagse binnenstad en Bezuidenhout⁴⁰³) als grootschalige turfwinningen door middel van slagturven (Wateringse Veld, Tedingerbroekpolder) geweest.⁴⁰⁴

- Wanneer begonnen en hoe verliepen de laatmiddeleeuwse ontginningen?
- Hoe zagen de door overstroming en overstuiving verdwenen verkavelingsstructuren eruit?
- Hoe waren de kades opgebouwd (profiel, hoogte, materiaal) en welke kunstwerken waren er in en bij die kaden (zoals klepduikers, schutsluizen)?
- Wat zijn de invloeden van natuurlijke processen, zoals overstromingen, kustafslag en vorming van de Laag van Den Haag (Jonge Duinen) op de aan- of afwezigheid of continuïteit van bewoning en landgebruik?
- Welke wijzen van vervening zijn in gebruik geweest (in relatie tot periode, gebied, soort veen)?
- Molens staan vaak (globaal) aangegeven op historisch kaartmateriaal. De exacte locatie van deze molens is echter niet altijd duidelijk. Waar liggen molens en hoe zijn ze bewaard gebleven?

8.3 Chronologie

In hoeverre chronologie een onderzoeksthema is hangt sterk samen met de beschikbaarheid van historische bronnen. Voor het begin van de late middeleeuwen bestaat nog geen eenduidig inzicht in de typochronologie en het gebruik van de belangrijkste categorieën importaar-

401 Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 5 en 70.

402 Magendans en Waasdorp 1986; Van Zoolingen 2017.

403 Van Veen en Barwasser 2012.

404 De vorming van legakkers en grote plassen in de Tedingerbroekpolder is goed te zien op de kaarten van Delfland van Cruquis uit 1712. Historische bronnen betreffende slagturven vanaf 1585 in Archief Hoogheemraadschap van Delfland OAD- inventarisnr. 4786. De Wateringveldsche polders zijn vanaf tweede helft 18de eeuw verveend. Moerman 2014, p.15. Broekpolder: zie o.a. Archief Hoogheemraadschap van Delfland OAD – inventarisnr. 4341/4. Oude-en Nieuwe Broekpolder, verveende en voor vervening vatbare percelen land etc. onder het ambacht Rijswijk (circa 1808).

dewerk (Pingsdorf, Duisburg, Andenne, Paffrath en kogelpotaardewerk). Het uitvoeren van dendrochronologisch onderzoek aan hout van bijvoorbeeld huizen, waterputten en beschoeiingen biedt belangrijke mogelijkheden om bewoningsfasen en gesloten vondstcomplexen nader te dateren. Omgekeerd biedt dit ook mogelijkheden om de dendrochronologische dateringscurven te verbeteren. Tegenwoordig kunnen ook andere houtsoorten dan eik (waaronder naaldhout) goede resultaten opleveren. Daarnaast bieden zandige afzettingen in het duingebied mogelijkheden voor luminescentiedatering (OSL). Met behulp van deze methode kunnen overstuivingen preciezer worden gedateerd en hun frequentie en ruimtelijke verbreiding beter worden vastgesteld. In de loop van de late middeleeuwen neemt de beschikbaarheid aan historische bronnen toe. Daarnaast zijn de typologieën van aardewerk dankzij het Deventer Systeem en voor metaalvondsten voor het latere deel van deze periode geoptimaliseerd, waardoor zeer nauwkeurig gedateerd kan worden. Veel is echter nog onduidelijkheid over de sociale mobiliteit van goederen. Importmateriaal wordt vaak gezien als indicatief voor statusverschillen. Hetzelfde geldt voor luxe materiaal. Producten en materialen kennen echter een grote sociale mobiliteit. Een product dat eerst alleen voor de elite was weggelegd, wordt later algemeen goed. Alleen door te beoordelen wat lokaal of regionaal aan materiële cultuur de norm is en in welke periode, kunnen uitzonderingen in termen van mogelijke uitingsvormen van statusverschillen geïdentificeerd worden.

- Kunnen procentuele verhoudingen van verschillende soorten aardewerk een bijdrage leveren aan het opstellen van relatieve dateringen voor grondsporen, structuren en nederzettingsfasen?
- Welke verschillende soorten aardewerk zijn aanwezig en hoe zijn de verhoudingen daartussen? Wat levert de verspreiding van (verschillende [functionele] soorten) aardewerk op voor het beeld van de activiteiten binnen en de ontwikkeling van de nederzetting?
- Waar is het aardewerk geproduceerd? Zijn er aanwijzingen voor lokaal of regionaal vervaardigde keramiekproducten?
- Wat zijn de aard, herkomst en betekenis van al dan niet geïmporteerde 'luxe' goederen of geïmporteerde producten?

8.4 Lokale fenomenen

Stad en buitengebied

Een stad is het resultaat van het samenkomen van zes aspecten:

- een economische structuur (markt en handel),
- een sociale structuur (ambachtslieden, handelaren, geestelijkheid en aristocratie),
- de fysieke structuur (lay-out, versterking en openbare gebouwen),
- de gerechtelijke eigenschappen,
- de landschappelijke situatie,
- en de politieke levendigheid.

Het ontbreken van een of meer van deze factoren maakt dat een nederzetting een dorp is.⁴⁰⁵ Den Haag mist, zoals in onderstaande paragrafen zal blijken, alleen de lay-out van een versterking. De Italiaans-Nederduitse koopman en historicus Lodovico Guiccardini beschreef in 1567 Den Haag als het mooiste dorp van Europa. Men kon vanaf het platteland zomaar de stad binnen lopen. Hierdoor zal de interactie tussen platteland en stad intensief zijn geweest. Steden hadden een ingrijpende invloed op het omringende platteland. Er zijn aanwijzingen voor agrarische intensivering (zoals tuinbouw), ontginning, de stichting van hoeven, schaalvergroting en specialisatie. Die aanwijzingen dateren vooral vanaf de 13de-14de eeuw. De betrokkenheid van stedelijke elitegroepen bij het omringende platteland kan zich uiten in de

⁴⁰⁵ Blonk-van den Bercken e.a. 2020, p. 240.

architectuur en materiële cultuur, met name bij nieuw gestichte boerderijen. De invloed van het platteland op de stad kan zich uiten in de architectuur en agrarische activiteiten in de stad.

De rol van de graven van Holland op het landschap en de steden in de omgeving van Den Haag in de periode 1000-1300 wordt in het kader van een promotieonderzoek verder onderzocht.⁴⁰⁶ Onderzoeksresultaten uit Den Haag, onder andere van het Binnenhof (vindplaats 1),⁴⁰⁷ kunnen daaraan mogelijk bijdragen. De economische status van leenmannen, ridders en welgeborenen, vrije boeren en horige boeren is niet duidelijk vastomlijnd. Het blijkt in veel gevallen moeilijk te zijn om de archeologische resultaten van woonplaatsen op het platteland tot eenvoudige patronen terug te brengen die aan een economische en sociale status van de bewoner kan worden gekoppeld. Bult heeft zijn pogingen voor de Hof van Delft op een rijtje gezet.⁴⁰⁸ Met die kritische blik en met vergelijkingen in de regio moeten ook de resultaten van Haagse opgravingen worden bekeken (denk aan het project Rotterdamsebaan, vindplaats 193-195).⁴⁰⁹ Op een eenvoudiger niveau is dat ook het geval: in hoeverre verschilt de materiële cultuur van plattelandsbewoners met die van de steden. Daarnaast is er een grote kennislacune wat betreft de constructie van de boerderijen en de uitleg van de erven, vooral voor de periode voor circa 1600. De afgelopen jaren zijn op de locaties Monsterseweg (vindplaats 93),⁴¹⁰ Hubertustunnel (vindplaats 149),⁴¹¹ Uithofslaan (vindplaats 146)⁴¹² en Madestein (vindplaats 54)⁴¹³ archeologische gegevens naar boven gekomen over de constructie van zowel houten als (deels) stenen boerderijen. De uitwerking van recente onderzoeken in de Vlietzone (project Rotterdamsebaan) gaat daar verandering in brengen.

De locaties van de stedelijke elite met zijn stadskastelen lijken iets makkelijker te traceren door het bestaan van afbeeldingen op schilderijen en nog bewaarde bakstenen structuren. De vernieuwingswoede uit de nieuwe tijd heeft echter veel oudere sporen uitgewist, zowel van de gebouwen als van de overige sporen van de materiële cultuur.

- Waar stonden de eerste boerderijen in Die Haghe?
- Waar lagen in de late middeleeuwen de boerenerven en hoe waren deze ingericht? Hoe was de ligging en de inrichting van de boerenerven ten opzichte van de natuurlijke omgeving?
- Welke typen boerderijen waren in gebruik en hoe zagen die eruit?
- Hoe verliep het versteningsproces in de stad en in de dorpskernen Loosduinen en Scheveningen?
- Hoe is de ontwikkeling geweest van de stadskastelen?
- Hoe en wanneer ontstonden gesloten rooilijnen?
- Hoe verliep de ruimtelijke ontwikkeling in perceleringen en bebouwing binnen een kavel?
- Welke voorzieningen waren er op de achtererven en binnenplaatsen? Met aandacht voor de voedselproductie.
- Hoe en wanneer komen stadshuizen tot ontwikkeling?
- Wat zijn de kenmerken van de ontwikkeling van woonhuizen en andere gebouwen?
- Welke grondverbeteringen zijn er aangebracht voorafgaande aan huizenbouw en wegenbouw?
- Hoe heeft de infrastructuur zich ontwikkeld?
- Hoe verloopt de ontwikkeling van de toepassing van de verschillende funderingstechnieken, met speciale aandacht voor zogenaamde drijvende kelders?

406 Onderzoeksproject Hoven in Holland 900-1300 Universiteit Leiden, looptijd 2018-2022.

407 Van Veen 2015.

408 Bult 2018.

409 Publicatie in voorbereiding.

410 Houkes e.a. 2008.

411 Bulten 2007.

412 Pavlović 2018.

413 Van Veen 2010.

- Welke voorzieningen waren er in en bij de huizen voor de aan- en afvoer van water en afval?
- Welke gemeenschappelijke voorzieningen waren er in de stad en op het platteland voor de aan- en afvoer van water en afval en op welke locaties?
- In hoeverre verschilt de materiële cultuur van plattelandsbewoners met die van de steden?
- Welke archeologische sporen en vondsten van de plattelandsbewoning (in de voormalige Rijswijkerbroek) zijn indicatief voor het bepalen van de sociale en economische status van de bewoners? Denk hierbij specifiek aan de bewoning op omgrachte terreinen.
- Welke bijdrage leverde het omringende platteland aan de consumptiebehoeften van de stedelingen? Denk daarbij niet alleen aan voedsel voor mens en dier maar ook aan vlas, wol, hennep etc., en paarden.
- Welke landbouwmethodes werden gehanteerd? Hoe werd bemest (gebruik van potstallen, huisvuil, branden etc.)?
- Wat is de datering van speciale akkervormen zoals die in de vorm van rillen (Solleveld)?
- Welke rol speelde de 'stadslandbouw' in de stedelijke samenleving en in de ruimtelijke organisatie van steden?
- Is te achterhalen welke landbouwgewassen (granen, vlas, hennep etc.) verbouwd zijn?
- Kunnen we verschillen in materiële cultuur, zowel de mobiele als immobiele zaken (hout- of steenbouw, grachtstructuren, perceelgrootte e.d.) koppelen aan sociale en economische status? Welke kenmerken zijn relevant?
- Is het mogelijk om een statusschaal te maken met behulp van de afmetingen, indeling, materiaalgebruik van de huizen en de aard van overige voorzieningen (sociale differentiatie op basis van verschillen in behuizingen en afval)?
- Hoe kunnen afwijkingen in een algemeen beeld (bijvoorbeeld een luxeproduct in een armelijke context) worden verklaard?
- Is het mogelijk om op basis van organisch en anorganisch afval uitspraken te doen over welvaart en religie van de voormalige veroorzaker van het afval?
- Welke uitingen van sociaal-culturele identiteit kunnen aan de hand van opgegraven voorwerpen worden aangetoond?
- Tot welke sociaaleconomische groepen behoren de personen die deze voorwerpen in huis hadden?⁴¹⁴
- Welke invloed heeft de vestiging van immigranten gehad op de lokale materiële cultuur?

Economie en ambacht

De vestiging van het grafelijke hof ten westen van het dorp Die Haghe betekende een economische impuls voor de plaats. Het grote grafelijke domein rond Die Haghe leverde de graaf, vertegenwoordigd in personen van rentmeesters en klerken, aanzienlijke inkomsten op, zowel in geld als in natura. Een deel daarvan werd door de bewoners van het hof en de dieren die daar verbleven geconsumeerd: vis, wild, gevogelte, turf, hooi, en hout. De rest werd verkocht. Een deel van het grafelijke eigendom werd verhuurd of verpacht. Dit laatste gebeurde met de bouw- en weilanden, met de huiserven, veenderijen en met de molens.⁴¹⁵

In het kielzog van de graaf vestigden zich in en rond het hof allerlei ambtelijke en adellijke lieden. De ambtsdragers en ambtenaren gaven op hun beurt werk aan ambachtslieden en middenstand. Ook in de stadhouderlijke periode en daarna zijn er gespecialiseerde ambachtslieden die luxeproducten maken ten behoeve van het hof en de rest van de elite. Daarnaast werden ook veel goederen van elders aangevoerd. Er werd druk gehandeld en geproduceerd. In de directe nabijheid van het Spui stonden de pakhuizen. Ook kon men overladen op kleinere bootjes of op karren om de goederen verder de nederzetting in te voeren.

Economisch werd Den Haag zeker wel als stads gezien. Er was sinds 1334 een eigen jaarmarkt en er waren zes ambachtsgilden, voor timmerlieden, schoenmakers, vollers, wolwevers, tap-

⁴¹⁴ Stellingwerf 2019, p. 143.

⁴¹⁵ Ibelings 2004, p. 152.

pers en een combinatie van (kunst)schilders, glazenmakers, borduurwerkers, beeldensnijders en verluchters.⁴¹⁶ In het gebied ten zuiden van de Spuistraat ontwikkelde zich in de late middeleeuwen een handwerkswijkje. Vanaf de tweede helft van de 14de tot het einde van de 15de eeuw was de lakennijverheid economisch van belang. In de 16de eeuw liep het belang terug.⁴¹⁷ Het centrum van de productie van laken lag tussen de Spuistraat en de Gedempte Gracht. Het water in dit gebied speelde een belangrijke rol bij de bedrijfsvoering.

Afval van ambachtelijke activiteiten wordt bij archeologisch onderzoek in Den Haag regelmatig aangetroffen,⁴¹⁸ maar minder vaak dan op basis van historische bronnen wordt verwacht. Archeologisch laat de lakenindustrie zich vooral kennen door merkloden, zogenaamde lakenloodjes. De rol van de Haagse lakenindustrie wordt vooral door de historische bronnen over exporten en kwaliteitsnormen duidelijk.⁴¹⁹ De Haagse loden worden slechts zelden buiten de stad gevonden. Deelbewerkingsloodjes, maar ook botanische indicatoren, zoals verfstoffen en kaardebollen, verwijzen naar locaties waar het lakenambacht werd beoefend.⁴²⁰ Dat geldt ook voor het zoölogische afval van een wolploter.⁴²¹

Textielnijverheid op huisniveau, zoals weven, kan worden aangetoond door de aanwezigheid van spinsteeentjes en spinstokjes.⁴²² Andere werktuigen van bot zijn moeilijker te benoemen en daarom ook lastig terug te vinden in de opgravingsrapporten.⁴²³ Naast de ambachtslieden van de lakennijverheid vestigden zich ook andere beroepsgroepen zoals bakkers en molenaars, visverkopers, vleeshouwers, schoenmakers, kleermakers, borduurwerkers, bontwerkers, chirurgijns, tin- en geelgieters, (zilver-)smeden, juweliers, beeldsnijders, schilders, tappers, timmerlieden, metselaars, steenhouwers, rietdekkers, lijndraaiers, blekers, glazenmakers, kuipers, houtdraaiers, wagen- en schuitvoerders in de stad. Ook zijn er nog lange tijd boerenbedrijven aan de randen van de stedelijke bebouwing.

Slechts een klein deel van de ambachten is archeologisch aangetoond. Over het herkennen van ambachtelijke activiteiten in archeologische bronnen is recent een overzichtspublicatie verschenen, met daarin aanbevelingen voor het herkennen van ambachtelijke activiteiten bij archeologisch onderzoek.⁴²⁴ Diverse locaties van smeden kunnen op basis van vondsten van smeltkroezen worden geïdentificeerd.⁴²⁵ Metaalslakken bevatten informatie die op een enkele uitzondering na bij de meeste laatmiddeleeuwse vindplaatsen niet is onderzocht.⁴²⁶ Het betrekken van indicatoren voor ambachten uit de bijvangst van botanische grondmonsters zou het aantal archeologisch traceerbare locaties kunnen verhogen.⁴²⁷

Bier was eeuwenlang de belangrijkste drank en werd in een aantal perioden ook in Den Haag geproduceerd, onder andere ten oosten van het Spui en in een aantal kloosters.⁴²⁸ Het werd echter ook van elders aangevoerd.⁴²⁹ Behalve grondstoffen als granen was hier ook schoon water voor nodig.

416 Ibelings 2004, p. 175.

417 Ibelings 2004.

418 Bouma 2013; Van Veen en Pavlović 2007; Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 72, 83, 92, 119 en 126.

419 Ibelings 2004, p. 171–174.

420 Bouma 2013, verfstof wouw; kaardebollen uit BEZ00o.

421 Van Veen en Pavlović 2007.

422 Kloosterlocaties: AMI97, GML02o. Gasthuis: DRI99. Platteland: Rotterdamsebaan, IBL97. Stad: ANN91, BEZ00o, BIJ86, HOF86, JAC97, KH84, LSD83, OM83, SPU90, KET02o, VOL04o, LVH96, VIJV04o en HBK02w.

423 Benen werktuigen uit bijvoorbeeld AMI97 en BIJ86.

424 Blonk-van den Bercken e.a. 2020, p. 251–252.

425 BIR98, HOF86, JAC97 (tevens handgereedschappen), WES86, BEZ00o, REK94, GSL08o, NHP11o.

426 Wel onderzocht: vroegmiddeleeuwse vindplaats Frankenslag. Niet nader onderzocht: o.a. ANN91, AMI97, KET03o, REK94, ZUI93.

427 Bijvoorbeeld: flintertjes hamerslag.

428 Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 88.

429 Van Veen en Barwasser 2012.

Van veel voedingsmiddelen en andere consumptiegoederen is moeilijk na te gaan of ze afkomstig zijn van productie in de stad, regio of van elders komen. Ten aanzien van organische producten zijn de handelsstromen archeologisch niet of slechts ten dele te traceren. Te denken valt aan merktekens op typisch verpakkingsmateriaal, zoals fruitkoppen, biertonnen en verpakkingsloden en dergelijke. Maar ook de formaten van hergebruikte tonnen kunnen – mits zeer accuraat ingemeten in het veld – via de inhoudsmaat aanwijzingen opleveren over de herkomst.⁴³⁰

- Wat zijn de aard, verschijningsvormen, omvang en context van ambachtelijke specialisatie?
- Zijn indicatoren van ambachtelijke activiteiten aan een fase in de productieketen van een bepaald ambacht te plaatsen?
- Welke biologische indicatoren voor ambachtelijke activiteiten zijn aanwezig?
- Welke gereedschappen worden voor de ambachtelijke activiteiten gebruikt?
- Vinden er ook ambachtelijke activiteiten plaats buiten de stad?
- Wanneer was er sprake van een lokale aardewerk- en glasproductie? Welke producten zijn te onderscheiden en waar waren de bedrijven gevestigd?
- Wat was de rol van de zeevisserij (nabijheid zee, dorp Scheveningen) op het lokale consumptiepatroon? Preciezer: wat is de verhouding tussen het percentage geconsumeerde zout- en zoetwatervissen?
- Welke typen zegel- of lakenloodjes waren in gebruik in Den Haag? Kunnen deze worden gedateerd?
- Kunnen we op basis van zegelloodjes het product en de herkomst daarvan achterhalen?
- Kunnen, aan de hand van specifiek afval van bepaalde beroepsgroepen, bedrijfsplaatsen worden gelokaliseerd?
- Kunnen we aan de hand van de samenstelling van afval onderscheid maken tussen een gewoon huishouden en een herberg?
- Welke consumptiepatronen en handelscontacten zijn archeologisch te traceren?
- Kunnen we op basis van de maatvoering van tonnen de functie en herkomst bepalen?
- Hoe waren de gebouwen met economische functie zoals molens, scheepswerven, pakhuizen, brouwerijen, waaggebouwen en andere marktgebouwen en industriecomplexen ingericht?
- Kunnen we (in combinatie met HisGis) verbanden leggen tussen de locaties van de verschillende beroepsgroepen en de infrastructuur?

Begravingen, religie, kerk en kloosters

Zoals in veel laatmiddeleeuwse plaatsen, speelde religie een belangrijke rol in het dagelijkse leven van de bewoners van Die Haghe en Haagambacht. De religieuze instellingen hadden naast spirituele taken ook taken op sociaal vlak in de zin van armen- en ziekenzorg, zorg voor wezen en onderwijs.

Kerken

De parochie van Die Haghe werd eind 13de eeuw afgesplitst van de kerk van Monster. De kerk van Scheveningen is in de middeleeuwen nooit zelfstandig geworden maar viel onder die van Den Haag. De kapel van Eikenduinen is in 1266 gesticht door graaf Willem II en is een van de oudste Godshuizen van Den Haag. Van de kapel is sinds de 16de eeuw nog een ruïne bewaard gebleven. De parochiekerk van Die Haghe die aan Sint Jacobus was gewijd (vindplaats 84), werd omstreeks 1276 gesticht. In de huidige vorm dateert de kerk grotendeels uit de 15de eeuw. Er wordt vermoed dat de eerste fase van de kerk in hout was uitgevoerd. Rondom de kerk lag het kerkhof dat tot in de late 17de eeuw in gebruik was.⁴³¹

430 Alberts 2019.

431 Pavlović en van Veen 2021.

Een belangrijk gebouw in het Binnenhofcomplex (vindplaats 1)⁴³² is de Hofkapel, gebouwd eind 13de eeuw. Dit gebouw was de laatste rustplaats van de graven van het Beierse Huis (1349-1433), van de aan de kapel verbonden kanunniken en van vele andere prominenten. In 1770, 1897 en 1972 zijn waarnemingen gedaan in de grafkelders. Er zijn nog begravingen aanwezig. De kapel is een aantal malen vergroot en uiteindelijk afgebroken. De sloop is niet compleet geweest. Zowel in het huidige gebouw als in de grond zijn resten van het oorspronkelijke gebouw bewaard gebleven. Behalve bovengenoemde kerk, de Hofkapel en de kerken behorende bij de kloosters, had Den Haag in de 15de en 16de eeuw nog een groot aantal kapellen en kapelletjes.⁴³³ De meeste zijn tijdens of rond de Hervorming gesloopt en een aantal kreeg een andere functie. Hun exacte locatie is in veel gevallen niet bekend.

Kloosters

Een klooster is een nederzetting voor een specifieke bevolkingsgroep met een specifieke functie (c.q. specifieke functies). Dit komt tot uitdrukking in bouwwijze, terreinindeling en materiële cultuur. Kloosters waren veel meer dan alleen het hoofdgebouw; ze omvatten vaak een uitgestrekt gebied. Dat was zorgvuldig ingericht om zo goed mogelijk te voorzien in de diverse behoeften van het klooster, de kloosterlingen, belanghebbende leden van elitegroepen en gasten. Hierbij gaat het in de eerste plaats om de productie van voedsel zoals boomgaarden, ommuurde groente- en kruidentuinen, maar ook, visvijvers, molens, boerderijen. Voor de gasten waren er gasthuizen. Voor brandstof werden hakhoutbossen geëxploiteerd en houts-kool gebrand. Wegen en paden waren gericht op het klooster. Het oudste klooster (vindplaats 50), van rond 1230, lag in Loosduinen en was bedoeld voor adellijke vrouwen. In de 13de eeuw werden hier onder andere kinderen van graaf Floris de Vijfde begraven. Rond het graf van de jongste dochter van graaf Floris IV ontstond een bedevaartsplaats. Deze graven zijn met de andere graven in latere tijd verloren gegaan. Tijdens de restauratie zijn wel enkele 14de-eeuwse beschilderde grafkelders gevonden die zijn behouden. De gerestaureerde kloosterkerk bevat 13de-eeuwse bouwdelen.

In de 15de eeuw werden er vijf kloosters in Die Haghe gesticht. Deze bevonden zich aan de randen van de bestaande bebouwing. In 1403 werd door graaf Albrecht en zijn vrouw Margaretha van Kleef aan het Voorhout het dominicaner Sint Vincentiusklooster gesticht. Dit terrein (vindplaats 108) is gedeeltelijk onderzocht, een groot deel was voor 1994 al zwaar verstoord.⁴³⁴ Van het klooster bestaat nog de kerk (kloosterkerk) en een muur van de eetzaal. In de periode tot 1482 kwamen er onder invloed van een religieuze beweging, de Moderne Devotie, vier vrouwenkloosters in Den Haag bij: het Sint Elisabethklooster ter plaatse van de huidige Grote Markt (vindplaats 111), het Sint Agnietenklooster aan het Westeinde (vindplaats 3), het klooster van Sint Maria in Galilea aan de Poten en het Sint Barbaraklooster op de hoek van het Westeinde en de Assendelftstraat. De onderzoekjes bij het Sint Elisabethklooster en het Sint Agnietenklooster zijn zeer beperkt in omvang geweest. In de kelder van Westeinde 15 zijn delen van het Agnietenklooster bewaard gebleven.⁴³⁵ Van de bebouwing van het Sint Barbaraklooster zijn sporen bewaard gebleven in het casco van Westeinde 40-42.⁴³⁶

Sociale en medische zorg

Vanaf de 14de eeuw ontstonden gasthuizen, gebouwen die speciaal ingericht werden voor de verzorging van de armen, bejaarden, reizigers, krankzinnigen en leprozen. Tussen 1355 en 1904 was tussen de Annastraat, de Driehoekjes en de voormalige Gasthuissteeg het

432 Van Veen 2015.

433 Janse en Van Veen 2004, p. 227.

434 Jacobs en Van Veen 1996.

435 Van Veen 2000; Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaatsen 3 en 36.

436 Van der Hoeve 2013.

St. Nicolaasgasthuis (vindplaats 128) gevestigd. Dit is archeologisch onderzocht.⁴³⁷ Daarnaast was er het Sacramentsgasthuis in de Oude Molstraat.

Voor de hulp aan bijzondere ziektegevallen zijn in Den Haag het Leprooshuis (ligging aan het Zieken/Huygenspark) en het Pest- en Dolhuis (ligging hoek Vleersteeg en Slijkeinde) gebouwd. Het complex van het Leprooshuis werd mogelijk al omstreeks het midden van de 14de eeuw gebouwd.

De zorg voor wezen was sinds 1452 toevertrouwd aan weesmeesters. Wezen werden sinds 1564 gehuisvest in het Burgerweeshuis. Bejaarden konden zich inkopen in een gasthuis (proveniers).

Begraafplaatsen

In 784 na Chr. verbood Karel de Grote begravingen op andere plaatsen dan kerken en kerkhoven, maar pas in de 12de eeuw ontstaat er in onze contreien een enigszins fijnmazig netwerk van parochies en parochiekerken. Het duurde waarschijnlijk nog eeuwen voordat begraven bij kerken overal een standaard praktijk was. De oudste laatmiddeleeuwse begraafplaatsen zijn die van Loosduinen (vindplaats 50), Eik en Duinen (vindplaats 127) en het kerkhof van de St. Jacobskerk (vindplaats 84). In de Hofkapel (vindplaats 1) zijn alleen elitebegravingen bijgezet.

Dijkstra gaat er vanuit dat de locatie van veel van de jongere generaties Hollandse parochiekerken op het 'oude land' in een eerder stadium als christelijke begraafplaats dienst deed.⁴³⁸ De historische stichtingsdatum van kerken of kapellen hoeft niet perse gekoppeld te zijn aan de begravingen op deze locaties. Dit zou bevestigd kunnen worden door gericht ¹⁴C-dateringen van skeletmateriaal. Veel van de oudste begravingen zullen echter zijn geruimd of vergraven. De kans op het aantreffen van geïsoleerde begravingen of kleine grafveldjes bij vooronderzoek lijkt erg klein.

Uitvaartrituelen waren in de late middeleeuwen onlosmakelijk verbonden met het christendom. Het idee van de wederopstanding, de herrijzenis van de doden op de Dag des Oordeels, bepaalde de vorm die de lijkbezorging aannam en zorgde ervoor dat crematie verboden was. Men begroef de doden zo dicht mogelijk bij relieken van heiligen die waren ondergebracht in het hoofdaltaar van een kerk, klooster of kapel. Relieken boden namelijk bescherming en de betreffende heilige kon bemiddelen met God. Het was daarom gunstig om zo dicht mogelijk bij het altaar begraven te worden. Daarnaast is er een historische aanwijzing dat geïnfecteerde doden op bepaalde plekken werden begraven. Deze zijn echter nog niet gelokaliseerd.

Religieuze beleving

In het kader van religieuze beleving is er een aantal onderzoeksterreinen, namelijk onderzoek naar thuisdevotie, pelgrimage en het voorkomen van rituelen als bouwoffers etc. Het eerste wordt archeologisch getraceerd door beelden, crucifixen en dergelijke, en het tweede door insignes.

- Wanneer, waar en hoe ontstaan begraafplaatsen bij kerken: kerkhoven?
- Hoe zijn de ontwikkelingen in de plattegronden van de kerken (die niet anders dan archeologisch zijn te traceren)?
- Hoe ziet de ruimtelijke indeling van kloostercomplexen eruit? Aspecten van wonen, werken, voedsel en watervoorziening, begraven etc.
- Welke rituele handelingen zijn archeologisch te traceren? Denk aan bouwoffers, opzettelijk breken van beeldjes, het vouwen van insignes, etc.
- Is aan de hand van insignes te bepalen welke pelgrimsplaatsen bezocht werden door de Hagenaars?

⁴³⁷ Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 128.

⁴³⁸ Dijkstra 2011, p. 277.

- Welke insignes werden er gemaakt voor bezoekers van bedevaartplaatsen in Den Haag (klooster Loosduinen, Eikenduinen, St. Jacobskerk)?
- Wat zijn de materiële overblijfselen van begravingen en begrafenisrituelen? Denk bijvoorbeeld aan oriëntatie, aan- of afwezigheid van een kist, het voorkomen van grafgiftten zoals kransen, amuletten, munten, rozenkransen, kruisjes etc.
- Hoe was het kerkhof ingedeeld? welke rol speelt de oriëntatie van de kerk en omliggende wegen daarbij? Is na te gaan of bepaalde delen van het kerkhof favoriet waren. Welk gedeelte is bedoeld voor geïnfecteerde doden?
- Wat is de aard van de populaties (leeftijdsopbouw, geslacht, genetische relatie) en zijn er aanwijzingen voor pathologische en/of traumatologische aandoeningen?
- Hoe zag de ruimtelijke indeling van de verschillende sociale (verzorgings-)complexen eruit?

8.5 Bovenlokale fenomenen

Bestaanseconomie

De economie ondergaat in de late middeleeuwen een sterke diversificatie. Handel en nijverheid spelen, zowel voor de steden als op het platteland een grote rol. Hoewel de landbouw nog steeds voor de plattelandseconomie belangrijk blijft, houdt de omvang van de productie (graan en veeteeltproducten) in deze periode steeds meer verband met de handelsstromen over de korte tot de lange afstand en de (ontwikkeling van) regionale en internationale handelscentra.

Infrastructuur

De vraag is in hoeverre deze handelsstromen uit en naar Den Haag ook archeologisch zijn te traceren.

Handelswegen liepen over de strandwallen en dwars daarop door het veen. Een van de veenstroompjes, het Spui, werd in 1344 gekanaliseerd en verlengd zodat er een verbinding tussen het grachtenwater van het Binnenhof en de Vliet tot stand kwam. In één klap werd Den Haag in een directe vaarverbinding gebracht met belangrijke plaatsen in het binnenland als Leiden, Gouda, Delft, Rotterdam en Dordrecht. Hiermee was een eind gekomen aan het relatieve isolement waarin het dorp tot dan toe had verkeerdt. Het Spui werd de belangrijkste aan- en afvoerweg voor personen, goederen en grondstoffen. Langs het Spui lagen de kades waar de schippers hun goederen, soms met behulp van loskranen, ontscheepten.⁴³⁹

Voor het hele Haagse grondgebied geldt dat er meer duidelijk zou moeten komen over de ontwikkeling van de infrastructuur.

Voor al langs de kust en in veengebieden worden van oudsher hydrologische maatregelen genomen om land te draineren en om het waterpeil onder controle te brengen. Hierbij gaat het om het graven van sloten en kanalen en om de bouw van dammen, dijken, stuwen, molens, sluizen, etc. Merendeels zijn dergelijke structuren gesitueerd buiten de 'bewoonde wereld' waarop de meeste archeologische aandacht gericht is. Inzicht in de ouderdom, constructie, het functioneren en de context (waterbeheersingssysteem en sociaaleconomisch) is essentieel voor een beter begrip van de dynamische interactie tussen mens en landschap in gebieden die gedomineerd worden door de invloed van water.

Waterbeheersing en scheepvaart

Aan water gelegen nederzettingen kunnen sterk van elkaar verschillen. De ene nederzetting was vooral afhankelijk van de visserij (Scheveningen), de andere had een centrale positie in de handel (Die Haghe) via het water (het Spui sinds 1344). De toegang tot maritieme/waterinfra-

⁴³⁹ Benjamins 2010.

structuur kan grote invloed hebben gehad op de ruimtelijke en economische ontwikkeling van nederzettingen aan het water.

De relatie met het water kan fundamenteel veranderen. Steden kunnen zich mentaal en fysiek van het water afkeren (bijvoorbeeld andere handelsstromen, verzanding, erosie). Transport over het water: rivieren, beken kanalen etc. lijkt vaak makkelijker en sneller te zijn geweest dan transport over land. Om de mogelijkheden van transport via het water ten volle te kunnen benutten, waren soms aanpassingen nodig. Die kunnen beperkt zijn, zoals het verstevigen van een oever of het plaatsen van meerpalen. Meer ingrijpend zijn het aanbrengen van beschoeiingen en kadestructuren, en maatregelen om de waterloop de beïnvloeden. Nog ingrijpender is het graven van kanalen en waterverbindingen om gebieden via het water bereikbaar te maken of om de aansluiting op maritieme handelsnetwerken niet te verliezen. Voor dit doel zijn ook beken recht getrokken of met elkaar verbonden. Lokale en (inter)regionale aanpassingen aan de (maritieme) infrastructuur kunnen verband houden met veranderende handelspatronen. Historische bronnen geven hier (ook) informatie over.

Regelmatig wordt scheepshout aangetroffen als onderdeel van waterputten, kapconstructies, beschoeiingen, sluizen, graven etc. Opmerkelijk is dat dit in Den Haag niet het geval lijkt te zijn. Soms wordt hergebruikt scheepshout teruggevonden op plaatsen die niet aan bevaarbaar water lagen.

Voorals langs de kust en in veengebieden worden van oudsher hydrologische maatregelen genomen om land te draineren en om het waterpeil onder controle te brengen. Hierbij gaat het om het graven van sloten en kanalen en om de bouw van dammen, dijken, stuwen, molens, sluizen etc. Merendeels zijn dergelijke structuren gesitueerd buiten de 'bewoonde wereld' waarop de meeste archeologische aandacht gericht is. Inzicht in de ouderdom, constructie, het functioneren en de context (waterbeheersingssysteem en sociaaleconomisch) is essentieel voor een beter begrip van de dynamische interactie tussen mens en landschap.

- Hoe zag de laatmiddeleeuwse infrastructuur van Den Haag eruit?
- Wat waren de belangrijkste handelsroutes?
- Hoe heeft de infrastructuur zich zowel over land als over water ontwikkeld in Den Haag?
- Zijn de handelsstromen van en naar Den Haag te traceren en te kwantificeren?
- Wat is de aard, ouderdom, ligging, functie en samenhang van structuren die samenhangen met waterbeheer?
- Wat was het effect van de toegang tot (bevaarbaar) water op de ontwikkeling van nederzettingen binnen Den Haag?
- Hoe was de waterverbinding met de binnenstad?
- Waar waren scheepsbouwactiviteiten, handelaren, toeleveranciers of aanverwante ambachten en industrieën gepositioneerd?
- Wat waren de economische effecten van de gerichtheid op het water (zoutziederijen, luxe glasblazerijen, majolicabakkers, kanonnengieters, katoendrukkers, bierbrouwers etc.)?
- Welke infrastructurele en sociaaleconomische rol speelden waterwegen en de scheepvaart?
- Wat zegt het hergebruikte materiaal over bovenlokale contacten en het functioneren van handelsnetwerken? Is hergebruik gebonden aan specifieke gebieden, perioden of contexten?

9 Nieuwe tijd

9.1 Inleiding

Voor onderzoek naar de nieuwe tijd (1500 tot nu) spelen historische bronnen en archiefmateriaal een steeds grotere rol. Historisch kaart- en beeldmateriaal en in het geval van de Tweede Wereldoorlog zelfs ooggetuigenverslagen van overlevenden, dragen bij aan een zeer gedetailleerd beeld van Den Haag in de nieuwe tijd.

Daarnaast is er voor deze periode een steeds dunnere lijn tussen ondergronds (archeologisch) en bovengronds (monumentaal) erfgoed, aangezien in toenemende mate de structuren/ bouwwerken nog aanwezig zijn in het straatbeeld. De zichtbaarheid van het materiaal spreekt tevens snel tot de verbeelding bij het publiek. Hierdoor zijn er bijvoorbeeld veel amateurgroepen en -historici in de gemeente aanwezig die zich bezighouden met het latere deel van deze periode, van industrieel erfgoed tot bunkeronderzoek.

Met name voor de late nieuwe tijd (vanaf 1750) tot nu is de vraag in hoeverre archeologisch onderzoek kan bijdragen aan de bekende historische gegevens en wat de specifieke kenniswinst zou zijn. De meerwaarde van archeologisch onderzoek moet goed worden afgewogen. Het onderzoek naar de latere fasen van deze periode heeft veel baat bij een erfgoedbrede aanpak.

Dit vereist onder andere nauwere samenwerking met het Haags Gemeentearchief (HGA) en de afdeling Monumentenzorg en Welstand en amateuronderzoeksgroepen. Hiermee kan eerder

duidelijk worden gemaakt of, en welke vraagstellingen bij individuele onderzoekslocaties kunnen worden geplaatst. Met de resultaten van historisch onderzoek zouden ook de onderzoeksvragen uit de GOA verder aangescherpt kunnen worden.

9.2 Cultuurlandschap

Landschappelijke ontwikkelingen vanaf de 15de eeuw staan in het teken van daling van het veengebied als gevolg van inklinking van het veen en erosie van het oppervlak. Dit hield een relatieve grondwaterstijging in en daaruit voortvloeiende vermindering van akkerbouwareaal. Men greep in door het bemalen van polders en andere vormen van waterbeheersing. Er trad een verschuiving op naar een meer op veeteelt georiënteerde economie. Dit had niet alleen een landschappelijke oorzaak, maar had vooral ook te maken met de toename van de Haagse bevolking (met name in de 17de eeuw) en de toegenomen vraag naar veeteeltproducten. Een aantal polders veranderde vanaf de 18de eeuw in watervlakten als gevolg van het intensieve slagturven (turfwinning onder water met behulp van baggerbeugels). Deze gebieden werden later weer drooggemalen en opnieuw verkaveld en in gebruik genomen door landbouw.

De nieuwe tijd laat tevens een ingrijpende ontwikkeling zien in de bebouwing van het landschap. Waar tot in de 19de eeuw de locatiekeuze voor bewoning grotendeels door landschappelijke factoren werd bepaald, wordt het door onder andere technologische ontwikkelingen en bevolkingsgroei mogelijk (en noodzakelijk) om het landschap aan te passen aan de (woon) behoeften van de mens. Naarmate deze periode vordert wordt het ingrijpen op het landschap grootschaliger. In de verspreiding van buitenplaatsen op historisch kaartmateriaal uit de 18de eeuw⁴⁴⁰ is te zien dat de strandwallen nog duidelijk worden gevolgd, terwijl hier tijdens de 19de en het begin van de 20ste eeuw geen sprake meer van is.⁴⁴¹ Er vinden ontginningen, afzandingen, ophogingen, inpolderingen en ontwateringen plaats, waardoor nieuwe locaties zijn gerealiseerd onder andere voor voedselproductie en huisvesting. Deze zijn grotendeels in kaart gebracht en verwerkt in de huidige Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart Den Haag (AWVK). Deze ingrepen op het landschap hebben uiteraard ook gevolgen voor de aanwezigheid en verwachting op archeologische resten uit voorafgaande perioden.

- Vanaf wanneer speelt het landschap duidelijk geen rol meer in de keuze voor een bewoningslocatie?
- Welke grondverbeteringen zijn er aangebracht voorafgaande aan huizenbouw en wegenbouw? Wat is de locatie van afzandingen?
- Kades, schutsluizen en duikers zijn minder goed aantoonbaar op historisch kaartmateriaal. Op welke locaties zijn deze terug te vinden en zijn er trends of ontwikkelingen in de (bouw) technieken te zien?
- De locatie van historische molens is vrij goed bekend. Hoe zijn deze bewaard gebleven en hoe verhouden ze zich tot middeleeuwse voorgangers (ook in locatiekeuze in de polder)?

9.3 Lokale fenomenen

Bevolking en wooncultuur

Bevolkingsgroei en immigratie

In de 16de eeuw kampte Den Haag met een terugval in de bevolkingsgroei. Omdat Den Haag geen verdedigingswerken had, werden uit veiligheidsoverwegingen aan het begin van de 80-jarige oorlog het Hof van Holland en de Rekenkamer verplaatst naar Utrecht. De

440 Kaart van Cruquius 1712.

441 Bonnebladen, specifiek: B420, B421, B439, B440, B458, B459.

bevolkingskrimp maakte echter een ommekeer vanaf het eind van de 16de eeuw, snel na de vestiging van stadhouder Maurits en de terugkeer van regeringscolleges op het Binnenhof. Behalve de gebouwen op het grafelijke, later stadhouderlijke, hof waren er binnen Den Haag meer gebouwen die gebruikt werden door het bestuur, zoals de logementen van de steden die zitting hadden in de Staten. Er is archeologisch onderzoek gedaan bij het Logement van Gouda (vindplaats 108), waar uit de aangetroffen beerput lakzegels met Goudse afbeeldingen het logement kon worden geïdentificeerd.⁴⁴²

De stad maakte een snelle economische groei door. In hoeverre de bevolkingsgroei door immigratie is veroorzaakt, is niet geheel duidelijk. Isotopenonderzoek op skeletmateriaal zou daar mogelijk meer duidelijkheid over kunnen verschaffen.

De ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag wordt weer in beweging gezet na de aanleg van een nieuw havengebied (Spui), een grachtengordel, een waterverbinding met Loosduinen en de aanleg van nieuwbouwwijken aan het begin van de 17de eeuw.⁴⁴³ In de tweede helft van de 18de eeuw was Den Haag desondanks nog relatief klein van omvang. Van 1800 tot 1870 was sprake van een periode van geleidelijke aanwas van nieuwbouw, waarin de ontwikkeling van de voorgaande eeuw min of meer werd voortgezet en ingezette vernieuwingen nog weinig impact hadden. Na 1870 valt echter een spectaculair stijgende lijn te constateren, onder invloed van een almaar toenemende welvaart en bureaucratisch apparaat. In met name het begin van de 20ste eeuw heeft de bebouwing zich als een olievlek over het omringende land uitgebreid, zodat tijdens deze periode meerdere oude dorpskernen (Scheveningen, Wateringen) aan elkaar zijn gegroeid. De gemeente Den Haag heeft in deze tijden ook omliggend gebied geannexeerd (Loosduinen in 1923).

Steden worden gekenmerkt door een grote diversiteit in bevolkingsgroepen waarbij onderscheid kan worden gemaakt in welstand, verschillende beroepsgroepen, geloofsovertuiging en land van herkomst. Den Haag is hier geen uitzondering op. De diversiteit komt onder andere tot uiting in het uiterlijk en de locatie van de huizen, de huisraad, kleding, sieraden, geconsumeerd voedsel en drank, begrafenisgewoonten etc., maar ook in recreatieve voorzieningen die voor meerdere groepen toegankelijk waren in de openlucht (zoals: vinkenbanen, renbanen, maliebanen, kolfbanen, dierentuinen) of binnen (koffiehuizen, herbergen, theaters, doelengebouwen, sociëteiten, maneges, kunstverzamelingen etc.).

Verzuiling zorgde dat mensen van de eigen geloofsgroep werden onderhouden, op onder andere het gebied van onderwijs, sociale en medische zorg. Na de Reformatie zijn verschillende weeshuizen gesticht, elk met een eigen geloofssignatuur. Een van deze weeshuizen werd gevestigd in een leegstaand klooster, maar andere, zoals die aan het Spui (vindplaats 178) en de Hooftskade werden nieuw gebouwd.⁴⁴⁴

Naast de overheidsinitiatieven voor de jongeren was er de particuliere zorg voor de ouderen. Rijke particulieren stichtten bij testament *cameren* en hofjes voor de behoeftige bejaarden. Bejaarden konden zich inkopen in een gasthuis (proveniers) maar werden later ook ondergebracht in aparte afdelingen in weeshuizen en nog later in bejaardenhuizen van de diaconie en de katholieke kerk. Deze verzuiling zette tot in de 20ste eeuw door.

Archeologisch onderzoek kan een belangrijke bijdrage leveren aan de verfijning van de kennis over deze diversiteit. Hierbij moet naar een combinatie met bouwhistorisch onderzoek, archiefonderzoek (waaronder boedelinventarissen) en cartografisch onderzoek gezocht worden en inzichtelijk gemaakt worden in HisGis.

442 Jacobs en Van Veen 1996.

443 Stal en Kersing 2004.

444 Van Veen 2011.

Archeologisch onderzoek en materiële cultuur kan tevens bijdragen aan de kennis over immigranten en bevolkingsgroepen binnen de stad.

Bijvoorbeeld de influx van bewoners uit andere delen van het land, uit Vlaanderen, de rest van Europa en verder. De immigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden vanaf de late 16de eeuw is wel zichtbaar in de Franstalige familienamen. Rijke Portugese joden vestigden zich vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw op het Voorhout en de Vijverberg en omgeving. Het is nog onduidelijk of deze groep archeologisch traceerbaar is en welke invloed deze groep heeft gehad op het voorkomen van importproducten.⁴⁴⁵ Vanaf het einde van de 17de eeuw ontstond er tevens een typische immigrantenwijk, de wijk tussen Voldersgracht en St. Jacobstraat, die een gemengde bevolking met hoog percentage nazaten van immigranten kende. Deze had vanaf de 18de eeuw tot de deportaties in 1942 en 1943, een grote joodse bevolking.⁴⁴⁶ Het is moeilijk om de huizen van deze groep Hagenaars archeologisch te traceren.

Op het gebied van sociaal-culturele identiteiten kan er echter meer worden afgelezen dan een bepaalde religieuze achtergrond. Politieke affiliaties zijn bijvoorbeeld zichtbaar in teksten en afbeeldingen op glas en aardewerk die betrekking hebben op de controverse van Oranjegezinden en patriotten.⁴⁴⁷

Arm en rijk

Er waren grote verschillen in de leefomstandigheden tussen rijke en arme Hagenaars. Deze verschillen zijn in meerdere archeologische opzichten mogelijk aantoonbaar.

Vanaf het einde van de 16de eeuw en vooral vanaf de 17de eeuw gaan rijke Hagenaars buitenplaatsen aanleggen. Deze locaties worden aanvankelijk alleen bewoond in de zomer, later worden ze permanent bewoond. Vanaf het midden van de 17de eeuw hebben ze vaak het uiterlijk van een rijk stedelijk huis. Niet alleen de buitenhuizen maar ook de tuinaanleg is onderwerp van archeologisch onderzoek evenals bijbehorende voorzieningen als eendenkooien, visvijvers en fontein, menagerieën, kassen en ijskelders. De enige buitenplaatsen waar archeologisch onderzoek naar de tuinaanleg is uitgevoerd, zijn Den Hoonaert (vindplaats 152) aan de Vliet en het Catshuis (vindplaats 177).⁴⁴⁸

De eerste buitens werden aangelegd door welgestelde eigenaren van boerderijplaatsen die hun boerderijen of een deel daarvan gingen inrichten als buitenverblijf. Voorbeelden hiervan zijn de boerderijplaatsen Groenesteijn (vindplaats 179)⁴⁴⁹ en Madestein (vindplaats 54).⁴⁵⁰ In deze buitenplaatsen is een verspreiding zichtbaar op hoger gelegen zandgronden. De verdeling van rijke huishoudens op zandgronden en arme huishoudens op veen- of kleigebieden zet zich erg lang door. Historisch bronmateriaal in combinatie met geologische kaarten zouden dit kunnen verduidelijken.

Niet alleen de uitvoering van de huizen maar ook de aanwezigheid van waterputten en beerputten kunnen aanwijzingen geven over de welstand. De welstandsverschillen worden ten dele gereflecteerd in het afval, zoals resten van kleding en huisraad en voedselresten. Het onderzoek naar geldige indicatoren voor welstand dient op een lokaal of regionaal niveau te worden uitgevoerd. Er lijken namelijk verschillen in de toegankelijkheid tot bepaalde producten in verschillende gebieden.

445 Van Ginkel en De Hingh 2013, p. 161, zoals Portugese faience (bekend uit particuliere collecties) en Estremoz-aardewerk (opgraving Grote Markt, GML95); Stolk 2018.

446 Van Creveld 1989.

447 Stellingwerf 2019; Van Veen 2015 p. 81–96.

448 Jacobs 1999; De Kort en Kattenburg 2001; Lehmann 2018.

449 Pavlović 2011b.

450 Van Veen 2010.

Ten aanzien van archeologische resten van kleding is er vooral afgedankt schoeisel beschikbaar naast een kleine hoeveelheid textiel.⁴⁵¹ Statusverschillen gereflecteerd in schoeisel zijn (vermoedelijk) de uitvoering, versieringen en gebruiksduur (slijtage, reparaties). Het bezit van bepaalde kostbare producten als kraakporselein, grote voorwerpen van porselein, bepaalde faience producten en grote aantallen keukenraad en tafelgerei kunnen in bepaalde perioden gekoppeld worden aan een hoge sociaaleconomische status. Dit geldt ook voor de introductie van drinkglazen en wijnflessen. Complicerende factor is dat zeer veel voorwerpen, vooral die van (edel)metaal, waarmee werd gepronkt, niet of nauwelijks in afvalcomplexen terug te vinden zijn. Deze objecten werden vaak doorgegeven als erfstuk of zijn later omgesmolten. Een andere factor is het uit gebruik raken van beerputten en de opkomst van vuilnisophaaldiensten.

Onduidelijk is of armoede archeologisch gezien enkel en alleen aantoonbaar is door de afwezigheid van rijke materialen. Het merendeel van de Hagenaars had weinig te besteden en een substantieel deel daarvan slaagde er niet in om zelf in het levensonderhoud te voorzien. In deze tijd was men aangewezen op (kerkelijke) bedeling, wat tot uiting kwam in verschillende hofjes en (te)huizen. Verschillende archeologische onderzoeken hebben resten van 19de-eeuwse armen- of diaconie woningen rond de Grote of St. Jacobskerk (vindplaats 84) blootgelegd.⁴⁵² Daarnaast was er in de 19de eeuw sprake van exploitatiehofjes. Deze woningen waren klein, slecht onderhouden en bedoeld om de verhuurders zoveel mogelijk geld op te leveren. Rond 1890 zouden er rond de 9000 hofjeswoningen in Den Haag aanwezig zijn. Omstandigheden waren zeer zeker niet hygiënisch.

- In hoeverre veranderde de bevolkingssamenstelling van steden en dorpen?
- Is het mogelijk om een statusschaal te maken met behulp van de formaten, indeling, materiaalgebruik van de huizen en de aard van overige voorzieningen (sociale differentiatie op basis van verschillen in behuizingen en afval)?
- Hoe waren de buitenplaatsen ingericht?
- Hoe verloopt de ontwikkeling van de toepassing van de verschillende funderingstechnieken?
- Zijn er in Den Haag gevallen bekend van drijvende kelders, zoals wel in Amsterdam en Leiden aangetoond zijn?
- Hoe en met welke snelheid zijn nieuwe producten geïntroduceerd bij de welgestelden en hoe snel zijn deze producten beschikbaar gekomen voor de overige bevolkingsgroepen?
- Is het mogelijk om op basis van organisch en anorganisch afval uitspraken te doen over welvaart en religie van de voormalige veroorzaker van het afval?
- Is de diversiteit hierboven beschreven voor de Haagse binnenstad tevens zichtbaar in de omringende kernen (Loosduinen, Scheveningen e.a.)?
- Welke invloed heeft de vestiging van immigranten gehad op materiële cultuur?
- Wat kan er worden gezegd over de hygiënische omstandigheden?
- Kan er door middel van isotopen- en skeletonderzoek iets worden gezegd over de herkomst van de bevolking en kan het onderzoek een bijdrage leveren om uitspraken te doen over welvaart van individuen of groepen?

Voedselvoorziening

De kennis van boerderijen in de omgeving van Den Haag kan door middel van archeologisch onderzoek worden aangevuld. Na 1600 zijn er wel cartografische bronnen die inzicht geven in de uitleg en oriëntatie van de erven. Er zijn maar weinig (bouw)historische gegevens over de constructie en inrichting van de boerderijen. De boerderijcomplexen Bovendijk 141-143 (vindplaats 49) en Veenweg 111-113 en Solleveld (vindplaats 74) vormen daarop een uitzonde-

451 Van Veen en Barwasser 2012; Van Veen en Waasdorp 2000, vindplaats 99.

452 Pavlović 2005; Pavlović en Van Veen 2021.

ring. De afgelopen jaren zijn met betrekking tot de constructie van postmiddeleeuwse boerderijen en inrichting van erven archeologische gegevens aan het licht gekomen op vindplaatsen zoals Groenesteijn (vindplaats 179),⁴⁵³ Rhijenhof (vindplaats 196),⁴⁵⁴ Kamperfoeliestraat⁴⁵⁵ en Bezuidenhoutseweg (vindplaats 183).⁴⁵⁶

Dat er nog steeds nieuwe ontdekkingen worden gedaan in postmiddeleeuwse boerderijen bleek uit de vondst (in Maassluis) van een koelsysteem. Deze kon alleen door een handmatige verwijdering van de plavuizen vloer worden aangetoond.⁴⁵⁷

De verschillende dorpskernen binnen de gemeente behouden tijdens de 18de en 19de eeuw elk een duidelijke economische focus. Scheveningen behield de focus, dankzij de landschapelijke ligging, grotendeels op de vangst en verwerking van vis. Loosduinen legde grotendeels de focus op kastuinbouw.⁴⁵⁸ De polders die Den Haag omringden boden voor landbouw en veehouderijen de ruimte. Duinen werden afgegraven om gebied vrij te maken voor aardappelteelt.

Over de nijverheid en industrie ten behoeve van de voedselverwerking is nog veel onbekend. Voor Scheveningen is bijvoorbeeld het geval dat veel van de taanderijen en rokerijen die met visvangst te maken hebben een onduidelijke locatie hebben. Van molens en boerderijen is in veel gevallen onduidelijk in hoeverre ze nog in de bodem aanwezig zijn. In de binnenstad zijn de locaties van onder andere bakkerijen en slagerijen onbekend. Hieronder wordt daar verder op ingegaan.

- Hoe hebben boerderijen en boerderijplaatsen zich ontwikkeld en is er sprake van specialisatie?
- Wat zijn de verschijningsvormen en sociaaleconomische context van agrarische specialisatie?
- Welke rol speelde de 'stadslandbouw' in de stedelijke samenleving en in de ruimtelijke organisatie van steden?
- Welke invloed had de stad op het omringende platteland en omgekeerd?
- Hoe heeft de visvangst en visverwerking zich technologisch en economisch ontwikkeld?
- Op welke wijze werden bodemverbetering en herstructurering van landbouwgrond gerealiseerd?
- Hoe werd met afval omgegaan? Kunnen beerputten, naast het fungeren als een relatief gesloten context voor gebruiksvoorwerpen, tevens meer informatie opleveren over grotere thema's (e.g. bevolkingsgroei, volksgezondheid, hygiënische leefomstandigheden, lokale regelgeving), zoals tevens door Van Oosten is aangetoond voor onder andere Leiden en Alkmaar?⁴⁵⁹

Ambachten en Industrie

Met behulp van archiefonderzoek zou het mogelijk moeten zijn om een inzicht te krijgen in de verspreiding van de verschillende ambachten in Den Haag en omgeving. Naast kaartmateriaal waarop de functies van gebouwen staan vermeld, kan er tevens gebruik gemaakt worden van vermeldingen in de hofboeken en de vergunningen voor het zetten van bijvoorbeeld ovens. Echter, met name voor de periode 16de-17de eeuw, blijft archeologisch onderzoek erg belangrijk voor de lokalisatie van nijverheid.

453 Pavlović 2011b.

454 Lenoir 2019; Pavlović 2016.

455 Dijkstra 2018.

456 Van Baardewijk 2011; Lehmann 2018b.

457 Lezing 13-12-2019, RCE-bouwhistorie-platform door Michel van Dam (bouwhistoricus IDS): Een boerderijkelder met vloerkoeling in Maassluis. Dit is de enige bekende vloerkoeling. De vraag in hoeverre deze uniek is kan alleen door zorgvuldig (niet machinaal) onderzoek van boerderijvloeren worden beantwoord.

458 De Ridder 1976.

459 Van Oosten 2014.

In de nieuwe tijd telde Den Haag in totaal circa 65 verschillende gilden.⁴⁶⁰ Het feit dat de gilden in Den Haag geen politieke macht kregen, is niet uitzonderlijk.⁴⁶¹ Men hield zich hier vooral bezig met regulering van hun ambacht en armenzorg. De stad had allerlei voorzieningen als marktplaatsen, waaggebouwen, visbanken, een vleeshal en een wanthuis (ten behoeve van de lakenindustrie).

In de 16de eeuw liep het belang van de Haagse lakenproductie terug. Het centrum van de productie van laken lag tussen de Spuistraat en de Gedempte Gracht. Het water in dit gebied speelde een belangrijke rol bij de bedrijfsvoering. Archeologisch laat de lakenindustrie zich vooral kennen door merkloden, zogenaamde lakenloodjes. Hiervan zijn er in Nederland en daarbuiten nog maar weinig als Haags herkend. Naast de lakennijverheid vestigden zich ook andere beroepsgroepen zoals schoenmakers, kleermakers, tinnegieters en smeden in de stad. Werkplaatsen met specifiek aan een beroepsgroep toe te wijzen afval worden echter maar sporadisch gevonden.

Rond 1600 werden de havenfaciliteiten uitgebreid door binnenhavens ten oosten van het Spui. In hetzelfde gebied was er een concentratie van herbergen en waren de opstapplaatsen voor de trekschuiten. Nog weer zuidelijker lagen in de 17de eeuw scheepsmakerijen. Touwslagerijen hadden veel ruimte nodig en lagen eveneens aan de randen van de stad.

De Scheveningse vissers waren vóór de aanleg van een zeehaven, voor hun binnenlandse afzetmarkt afhankelijk van een wegverbinding via het Noordeinde naar de Haagse markt en de haven aan het Spui en het latere Spuikwartier. Relatief grote hoeveelheden afval van zeevis zijn onder andere bekend van het onderzoek op de Driehoekjes (St. Nicolaasgasthuis, vindplaats 128)⁴⁶² de Bierstraat (vindplaats 99)⁴⁶³ en de boerderijplaats Groenesteijn (vindplaats 179).⁴⁶⁴

In de 17de eeuw werd in Den Haag fluweel gemaakt. Fragmenten fluweel zijn bij archeologisch onderzoek wel gevonden, maar ook hiervan is niet duidelijk of het een lokaal product betreft.⁴⁶⁵

Er is lokaal aardewerk en glas geproduceerd, maar er is nog weinig bekend over de vestigingslocaties en de producten zelf. Duco heeft op grond van Haagse vondsten het bestaan van een onbekende vroeg 17de-eeuwse pijpenmaker aangetoond.⁴⁶⁶ Andersom: rond 1850 was er een pijpenmaker in de wijk Kortenbosch gevestigd, waarvan we de producten nog niet kennen.⁴⁶⁷ We kennen enkele pottenbakkers van roodbakkend aardewerk en een enkele plateelbakker uit de 17de eeuw en globaal hun vestigingslocaties uit historische bronnen.⁴⁶⁸ Enkele aardewerkproducten zijn geëxporteerd. Zo werden er in de 17de eeuw door Otto van Schaik gegoten producten zoals schouwelementen en tuinvazen van terracotta geproduceerd. Dergelijke producten waren populair als goedkope vervanging van meer elitaire producten en zijn ook ver buiten Den Haag terug te vinden.⁴⁶⁹ De zogenaamde Haagse porseleinfabriek van Lyncker, uit de periode 1776-1790 kan niet tot een echte pottenbakkerij worden gerekend aangezien er alleen porselein werd beschilderd. Deze producten zijn niet uit de Haagse bodem bekend,

460 Ibelings 2004, p. 151-180.

461 Blonk-van den Bercken, e.a. 2020, p. 214.

462 Esser e.a. 2003.

463 Esser en Beerenhout 2007.

464 Pavlović 2011b.

465 Van Veen en Barwasser 2012, p. 267-268.

466 Duco 2012.

467 Wuite 1990.

468 Van Veen 2014, p. 215-216.

469 Van Gangelen 2012, documentatie R. Wuite, typeschrift.

maar wel uit museale collecties.⁴⁷⁰ Dat laatste geldt ook voor het Rozenburg porselein (eind 19de –begin 20ste eeuw).

Er is ook een korte tijd, in de tweede helft van de 17de eeuw tot in het eerste kwart van de 18de eeuw, glas geproduceerd. Hendrick Heuck, een meester kristalblazer uit Nijmegen vestigde zich in 1674 in Den Haag op de hoek van de Zuidwestsingel.⁴⁷¹ In de literatuur wordt het glashuis van Heuck/le Sage in Den Haag genoemd als een van de belangrijkste *façon à Venise* glasproducenten. Een van de bekende vormen uit het glashuis was een geslepen zoutvat.⁴⁷² Het is bij gebrek aan vondsten nog niet zeker of dit glashuis ook exporteerde.⁴⁷³ Totdat ook productieafval in Den Haag wordt opgegraven, is het niet mogelijk om de lokale producten te herkennen.

Duurzame luxeproducten hebben hun weg vaak gevonden naar museale collecties. Zilver en tin keurmerken zijn vaak wel tot een stad te herleiden, maar niet altijd tot specifieke producenten bij gebrek aan historische gegevens. Zo is bij de opgraving in de spoortunnel in Delft in 2011 een aantal laat 16de-eeuwse tinnen kannen en borden gevonden die gemerkt zijn met een ooievaar en met een torentje. Opvallend is dat deze Haagse producten, vermoedelijk vanwege een concurrentiebeding, onbruikbaar zijn gemaakt.⁴⁷⁴

De instroom van buitenlands aardewerk en porselein is in de tijd goed te volgen door bestudering van beerputten en slootvullingen. Vraag is wel wat de verschillen zijn tussen Haagse vondstcomplexen enerzijds en die uit de ruimere regio anderzijds en hoe die te verklaren zijn. Uit historische bronnen is bekend dat er in de 18de eeuw een werkplaats voor goudleer op het Westeinde aanwezig zou zijn. Deze is echter nog niet archeologisch aangetoond.

Wat betreft de eenvoudige anorganische gebruiksartikelen die in archeologische context worden gevonden: tot nu toe lijkt een belangrijk deel van het laatmiddeleeuwse roodbakker aardewerk uit Delft te komen. In hoeverre dit echt zo is, en of er nog een rol voor Den Haag en Leiden was, zal nader moeten worden onderzocht. In de 17de eeuw zijn er Haagse pottenbakkerijen, maar pottenbakkersafval ontbreekt. De rol van de productie in de dorpskernen in de omgeving van Den Haag (Wassenaar, Rijswijk, Veur en Voorburg) is ook nog niet duidelijk. In de 17de eeuw veranderen de importstromen in Den Haag van eenvoudig Nederlands aardewerk (nadruk achtereenvolgens op Oosterhout, Bergen op Zoom en Gouda). Met name de gedecoreerde Duitse producten zijn duidelijk te herkennen. Daarnaast gaat Delft een belangrijke rol spelen als leverancier van faïence, dat aanvankelijk een luxeproduct is, maar al snel voor elke klasse bereikbaar wordt. De faïence wordt echter vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw verdrongen door Engelse industriële waar die aanvankelijk alleen als luxeproduct wordt verhandeld.

De opkomst van vuilnisophaaldiensten en het op grote schaal uit gebruik raken van beerkelders vanaf de 18de eeuw maakt een koppeling van afval aan een specifiek huishouden onmogelijk. Riolen worden aangelegd en huisvuil wordt verzameld en uitgestrooid op het land. Materiaal uit ophogingen en slootvullingen kunnen echter wel een algemeen beeld schetsen van het gebruik van bepaalde artikelen en herkomst daarvan.

Verbindingen met het binnenland werden in de 19de eeuw verbeterd door aanleg van spoorwegen. In de 20ste eeuw kreeg Den Haag een nieuwe haven (Laakhaven) en Scheveningen zijn eigen havens. Transport over de weg werd bevorderd door aanleg van (snel)wegen.

470 Scholten 2000.

471 Hudig 1923, p. 63–65.

472 Kottman 1991.

473 Hudig 1923.

474 https://www.spoorzonedelft.nl/bouw/archeologie_en_monumenten/toegetakeld_tin/toegetakeld_tin [14-02-2020].

In het kader van de productie van metalen voorwerpen voor de 19de eeuw is er vooral kennis wat betreft de grote objecten zoals bronzen kanonnen, klokken en bruggen. Vanaf eind 16de eeuw werden producten gemaakt voor de landsverdediging in de geschutgieterij. Deze was aanvankelijk in en naast de Kloosterkerk gevestigd en verhuisde later naar het Smidswater. Aan de Ammunitiehaven werd in 1598 's Lands Ammunitie-Magazyn gebouwd. De aanwezigheid van de belangrijkste regeringscolleges leidde ook tot de oprichting van een Landsdrukkerij (later Staatsdrukkerij). Drukkerijen en de metaalindustrie (twee grote ijzergieterijen, loodpletterij, buizentrekkerij, spijkermakerij etc.) worden in de 19de eeuw belangrijke producenten en werkgevers. Er is echter duidelijk uit oude kaarten (onder andere Last en Lobatto uit 1868) op te maken dat de grote, nieuwe fabrieken zoals de IJzergieterij L.I. van Enthoven zich buiten de oude binnenstad vestigden (afgezien van één grotere gasfabriek ter hoogte van het huidige HMC Westeinde).⁴⁷⁵ Na de aanleg van de Laakhaven vormde dit een centraal punt voor de industrie die men liever niet binnen de singels had (o.a. het slachthuis). Dit laat tevens een duidelijk geval van (gemeentelijke) ruimtelijke ordening zien.

De aanwezigheid van kazernes en de vraag naar uniformen was een van de motoren achter het succes van de omvangrijke kleding- en schoennijverheid in de 19de eeuw. Vanaf eind 18de eeuw werden hier ook koperen knopen geproduceerd.⁴⁷⁶ De aanwezigheid van het ministerie van Koloniën maakte Den Haag een aantrekkelijke vestigingsplaats voor bedrijven met een internationaal werkterrein.

Aan het begin van de nieuwe tijd was de trekvaart de snelste manier van vervoer.⁴⁷⁷ Den Haag lag ter hoogte van enkele trekvaartroutes. Havens en grachten in de binnenstad werden gedempt ten behoeve van grotere nieuwe havens buiten de binnenstad. Met de aanleg van de eerste stations en tramlijnen liep de trekvaart voor personenvervoer snel terug. In de 19de eeuw werden vele molens buiten de stadssingels in eerste instantie vervangen door stoomgemalen en later door elektrische. Vele molens verdwenen echter helemaal uit het straatbeeld. Onduidelijk is in hoeverre deze ook in de bodem compleet verdwenen zijn. Archeologisch onderzoek kan hier uitsluitsel over geven en tevens onderzoeken hoe de interne inrichting van de molens was.

Een goed beeld van de ruimtelijke verspreiding van de industrie en de relatie met de transportwegen kan worden verkregen door naar de kadastrale kaarten te kijken. Ten aanzien van de ruimtelijke verspreiding van bepaalde beroepsgroepen kunnen verbanden worden gezocht met bijvoorbeeld de infrastructuur, marktplaatsen, of havens.

- Kunnen, aan de hand van specifiek afval van bepaalde beroepsgroepen, ambachten en bedrijfsplaatsen worden gelokaliseerd?
- Hoe werkt de opkomst van (pre)-industriële productie (massaproducten) door in de materiële cultuur?
- Wanneer was er sprake van een lokale aardewerk- en glasproductie? Welke producten zijn te onderscheiden en waar waren de bedrijven gevestigd?
- Hoe is de verhouding tussen de lokale productie en regionale productie (op basis van afval)?
- Wat was de rol van de zeevisserij (nabijheid zee, dorp Scheveningen) op het lokale consumptiepatroon? Verhouding zout- en zoetwatervissen?
- Welke consumptiepatronen en handelscontacten zijn archeologisch te traceren?
- Hoe waren de gebouwen met economische functie zoals molens, scheepswerven, pakhuizen, brouwerijen, waaggebouwen en andere marktgebouwen ingericht?

Religie en begravingen

Ten tijde van of rond de Hervorming zijn vele kapellen en kerken gesloopt en een aantal kreeg een andere functie. De locatie van deze kerken en kapellen is in veel gevallen niet bekend.

⁴⁷⁵ Last en Lobatto 1868.

⁴⁷⁶ Havelaar en Spork 1989.

⁴⁷⁷ Wijsenbeek 2005.

Enkele kerken werden omgevormd tot protestante kerken, maar er werd ook een nieuwe gereformeerde kerk gebouwd, de Nieuwe Kerk. De Joodse gelovigen mochten synagogen bouwen. Deze verhuisden nogal eens van plek. In de Haagse binnenstad staan er nog twee met een hoge ouderdom. Een is omgebouwd tot moskee (Wagenstraat). De synagoge van de Liberale Joodse gemeente ligt achter de Prinsessegracht. Alle orthodoxe elementen zoals de mikwes (rituele-ingegraven- baden) zijn verdwenen.

Niet-gereformeerde protestanten, lutheranen, remonstranten en doopsgezinden hielden aanvankelijk diensten in schuilkerken.⁴⁷⁸ De Lutherse schuilkerk werd in 1761 vervangen door een zichtbare kerk. Vanwege de aanwezigheid van gezantschappen van landen met een katholieke signatuur werden alleen katholieke gezantschapskerken getolereerd maar waren er daarnaast schuilkerken nodig. Tijdens de Franse Tijd (1795-1813) kon het katholieke geloof weer openbaar worden beleden (onder andere in de Hofkapel). De bouw van nieuwe katholieke kerken kwam pas met de katholieke emancipatie vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw op gang. Ook de doopsgezinden bouwden in die periode een nieuwe kerk. De Russisch-Orthodoxe kerkdiensten werden sinds de komst van koningin Anna Paulowna gehouden in bestaande gebouwen en vanaf 1937 in een nieuwe kerk in de Obrechtstraat.

Ten tijde van de grote nieuwbouwprojecten van voor de Tweede Wereldoorlog zijn vele nieuwe kerken gebouwd om de nieuwe inwoners te voorzien. Dit is zichtbaar op de Bonnebladen.⁴⁷⁹ De religie van bewoners kan eveneens worden gereflecteerd in het afval. Denk daarbij bijvoorbeeld aan koosjere loodjes, het voorkomen van varkensbotten, wijwaterbakjes en patacons. Archeologisch onderzoek in een Joodse wijk (Rabbijn Maarsenplein, vindplaats 133) geeft opvallend genoeg een overvloed aan indicatoren voor katholieke bewoners. Joodse koosjere loodjes zijn wel in ophogingslagen en grachtvullingen gevonden.

Daarnaast kunnen funeraire contexten belangrijke indicatoren zijn voor de (religieuze) achtergrond van inwoners. Niet alleen de manier van begraven kan hier informatie over verschaffen, maar ook de locatie van de begraafplaats zelf, kan een inkijk geven in de sociale, economische of religieuze status van de bevolking.

De Joodse bevolking had bijvoorbeeld vanaf 1691 een eigen begraafplaats naast de Scheveningseweg. In historische bronnen wordt melding gemaakt van begravingen van veroordeelde criminelen op andere manieren of andere locaties dan de niet-veroordeelde bevolking. In ieder geval in de 17de eeuw werd gelegenheid gegeven om de overledenen alsnog ergens anders te begraven (e.g. Gilles van Ledeberg, Johan en Reinier van Oldenbarnevelt). Tot circa 1572 werden tevens veroordeelden begraven op het terrein van het Dominicanerklooster aan de Lange Voorhout.⁴⁸⁰ Voor Den Haag zijn echter nog geen gevallen bekend die begraven zijn in de directe omgeving van de galgheuvels.

De voornaamste begraafplaats van Den Haag tot 1681 lag rond de Grote of St. Jacobskerk (vindplaats 84). Na de bouw van de Nieuwe Kerk (circa 1656, vindplaats 65) werden daar ook mensen op het kerkhof begraven. De allerarmsten werden vanaf 1716 tot 1883 begraven op het Noorderkerkhof (Noordwal). Deze locatie is tegenwoordig bebouwd. Daarnaast werd begraven bij het Pesthuis en het Leprooshuis.⁴⁸¹ Vanaf 1770 werd nog een aantal begraafplaatsen buiten de stadskern aangelegd. Vanaf 1832 mocht alleen buiten de stad worden begraven. De opgravingen die in het verleden zijn uitgevoerd in de Hofkapel leveren informatie over elitebegravingen.⁴⁸² Nieuw archeologisch onderzoek van begravingen, zoals die in 2017 op het Kerkplein (vindplaats 84), kan een belangrijke aanvulling geven op kennis over grafgebruiken en over de

478 Wijsenbeek 2005.

479 Bonnebladen, specifiek: B420, B421, B439, B440, B458, B459.

480 Jacobs en Van Veen 1996.

481 Smit 1918, p. 138.

482 Van Veen 2015, p. 67–102.

gezondheidstoestand van de bevolking.⁴⁸³ Er zijn aanwijzingen gevonden voor het gebruik van zogenaamde doodskronen bij begravingen van kinderen en sommige mannen en vrouwen.

- Kan door middel van isotopen- en skeletonderzoek iets worden gezegd over de gezondheid van de bevolking? Zijn er aanwijzingen voor structurele ondervoeding of deficiënties bij bepaalde bevolkingsgroepen?
- Wanneer begint en eindigt het gebruik van doodskronen? Hoe is de verschijningsvorm ervan en zijn er verschillen tussen doodskronen naar geslacht en leeftijd?
- Is aantoonbaar dat veroordeelden anders begraven werden binnen de moderne gemeentegrenzen? Bijvoorbeeld in de omgeving van de galgheuvels aanwezig op historische kaarten?
- Wat zijn de materiële overblijfselen van begravingen en begrafenisrituelen? Denk bijvoorbeeld aan de aan- of afwezigheid van een kist, oriëntatie, grafgiften.
- Wat is de aard van de populaties op begraafplaatsen?
- Na de Reformatie werden veel kapellen afgebroken. Wat is daar nog van terug te vinden en waar kunnen deze gelokaliseerd worden?

Defensie en Oorlogstijd

Vele conflicten hebben zich afgespeeld in en rondom Den Haag. Begin 16de eeuw was er de inval van Gelderse troepen die vele verwoestingen tot gevolg hadden.⁴⁸⁴ Het begin van de 80-jarige oorlog spaarde Den Haag evenmin, aangezien de Spaanse troepen Den Haag ook gebruikten als uitvalsbasis om Leiden te belegeren. Schutters van de schuttersgilden vormden niet alleen een rol bij de verdediging van het hof, maar ook bij dat van Den Haag zelf. Zij oefenden in de doelencomplexen die langs het Tournooiveld lagen (tijdelijk ook achter het Westeinde). Het verdedigen van Den Haag werd echter bemoeilijkt doordat het tot het begin van de 17de eeuw totaal geen verdedigingswerken had. Toen werd de stad van een grachten-gordel voorzien en werd daarmee enigszins verdedigbaar.

In de 17de eeuw was Den Haag echter ook garnizoensplaats en produceerde, zoals hierboven genoemd, ook geschut. Voor de huisvesting van militairen en militairen in opleiding, hun paarden en verwante voorzieningen, zoals een legerapotheek en legerhospitaal werden aanvankelijk bestaande gebouwen gebruikt,⁴⁸⁵ maar vanaf de 19de eeuw worden ook nieuwe kazernes gebouwd, zoals de Oranjekazerne (gebouwd in 1824, afgebrand in 1919). Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden door het Nederlandse leger betonnen schuilplaatsen langs de kust aangelegd. De locaties zijn niet allemaal bekend.⁴⁸⁶ De stekelvarkens zijn op één na allemaal verdwenen. Een of meerdere van de betonnen schuilplaatsen zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers gebruikt.⁴⁸⁷

Tijdens de oorlogsdreiging in het interbellum is begonnen met de aanleg van verdedigingswerken in Den Haag, waaronder de kazematten in de Strandboulevard te Scheveningen. Voor de Haagse bevolking werden schuilplaatsen gebouwd. Deze en andere voorzieningen ter verdediging zijn in kaart gebracht door de afdeling Monumentenzorg en Welstand, maar de vraag is of die compleet is.⁴⁸⁸ Dat geldt ook voor de voorzieningen die door de Duitse bezetter zijn gebouwd als onderdelen van de Atlantikwall, de linie die de Duitse bezetter van Noorwegen tot het Franse Biarritz heeft aangelegd om een geallieerde invasie te voorkomen. In het duingebied liggen overstoven bunkers, muren en versperringen die door opstuiven weer vrij zijn komen te liggen. Zachte sporen zoals loopgraven zijn voor een deel nog zichtbaar

483 Pavlović en Van Veen 2021.

484 De Nijs en Sillevius 2005.

485 <https://www.denhaag.wiki/index.php/nl/cultuur/hagenezen/41-cultuur/ziekenhuizen/411-militair-hospitaal> [30-9-2019]; Jacobs en van Veen 1996.

486 <http://www.forten.info/index.htm?http://www.forten.info/catalogus/kustverdediging/lijst-1.htm>

487 <https://www.atlantikwallmuseum.nl/atlantikwall/complexen/xxxxiiib-h-radio-scheveningen>

488 Ambachtsheer 1995.

in het landschap.⁴⁸⁹ Ook andere objecten uit de tijd van WOII zijn in het gebied achtergebleven. In het stedelijk gebied maar ook in grote groengebieden zijn sporen van de bezetting aanwezig, denk bijvoorbeeld aan de tankgracht, diverse bunkers en andere installaties. Met name voor de Tweede Wereldoorlog geldt dat per locatie gekeken moet worden wat de meerwaarde is van archeologisch onderzoek, op basis van het aanwezige gedetailleerde historische bronmateriaal. Hiervoor kan tevens toenadering worden gezocht tot vrijwilligersorganisaties en amateuronderzoeksgroepen. Indien archeologisch onderzoek kenniswinst oplevert, kan eventueel gebruik gemaakt worden van publieksparticipatie.

- Zijn er sporen van de verwoestingen in de 16de eeuw door Gelderse en/of Spaanse troepen archeologisch terug te vinden?
- Op welke locaties kan archeologisch onderzoek een bijdrage leveren aan de (historische) kennis die we hebben over Den Haag ten tijde van de Tweede Wereldoorlog?
- In hoeverre zijn structuren zoals kazematten en bunkers echt verdwenen t.b.v. woningbouw, of zijn ze hergebruikt (bijvoorbeeld als fundering)?

9.4 Bovenlokale fenomenen

In deze periode doen veel ontwikkelingen hun intrede die niet alleen in Den Haag plaatsvinden. Grootschalige gebeurtenissen zoals de reformatie, de handel en welvaart tijdens de Gouden Eeuw, kolonialisme, industrialisatie en de Tweede Wereldoorlog vinden regionaal, nationaal, en in sommige gevallen internationaal plaats.

Den Haag kan in het onderzoek naar deze periode verbinding zoeken met grotere regionale of zelfs landelijke onderzoeken. Hier kan na samenspraak met andere onderzoeksgroepen, gemeentes, provincies of landelijke instituten specifiek op worden ingegaan.

De provincie Zuid-Holland heeft bijvoorbeeld vanaf 2013 een Beleidsvisie Cultureel Erfgoed⁴⁹⁰ opgesteld aan de hand van zeven erfgoedlijnen. Hiervan zijn er drie relevant voor de gemeente Den Haag voor de periode vanaf 1750. Dit betreffen de erfgoedlijnen Trekvaarten, de Landgoederenzone en de Atlantikwall. De gemeente Den Haag heeft voor deze drie erfgoedlijnen veel archeologische en historische kennis en kan dus eventueel bijdragen in een regionaal onderzoek.

- In hoeverre kan de afdeling Archeologie Den Haag bijdragen aan onderzoek naar thema's in de nieuwe en nieuwste tijd (vanaf 1750)?
- Op welke thema's, en op welke manier, kan toenadering worden gezocht naar andere erfgoedinstellingen en of -afdelingen, op regionaal, provinciaal, of landelijk niveau?

⁴⁸⁹ Kok en Warmerdam 2015.

⁴⁹⁰ Eerst Beleidsvisie Cultureel Erfgoed Provincie Zuid-Holland, nu opgenomen in het Ontwerp Zuid-Hollandse Omgevingsverordening (2020), zie <https://www.zuid-holland.nl/actueel/omgevingsbeleid/>

Literatuur

- Alberts, L., 2019, *Brouwen aan de Eem*. Hilversum.
- Ambachtsheer, H.F., 1995, *Van verdediging naar bescherming; De Atlantikwall in Den Haag*. (VOM-reeks 1995–1). Den Haag.
- Anscher, T.J. ten, 1990, 'Vogelenzang, a Hilversum-1 settlement.' in: *Helinium* 29. p. 44–78.
- Anscher, T.J. ten, 2012, *Leven met de Vecht: Schokland-P14 en de Noordoostpolder in het Neolithicum en de Bronstijd*. Amsterdam.
- Arnoldussen, S., 2013, 'Metaal.' In: E.E.B. Bulten, en Y.M. Boonstra, *Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee, Gemeente Den Haag, Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*. (Haagse Oudheidkundige Publicatie 16). Den Haag. p. 112–131.
- As, S. van, en K. Leijnse, 2019, *Den Haag, Badhuisweg Terrein Deo Gratias. IVO-proefsleuven met doorstart naar archeologische opgraving*. (BAAC-rapport A-16.0173 / A-16.0205). 's Hertogenbosch.
- Baardewijk, D.J. van, 2011, *Bezuidenhoutseweg 98, gemeente Den Haag. Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Definitief Archeologisch Onderzoek en Archeologische Begeleiding*. (Haagse Archeologische Rapportage 1120). Den Haag.
- Baardewijk, D.J. van, 2015, *Oosteinde-Laan van Wateringse Veld, Gemeente Den Haag: definitief archeologisch onderzoek*. (Haagse Archeologische Rapportage 1501). Den Haag.
- Baetsen, S., 2008, 'Het grafveld.' In: H. Koot, L. Bruning, en R.A. Houkes (red.), *Ypenburg-Locatie 4, een nederzetting met grafveld uit het midden-neolithicum in het west-Nederlandse Kustgebied*. Leiden. p. 119-188.
- Bakx, J.P.L., 2020, *Bewoningen onder het stuifzand. Archeologische opgravingen van sporen uit de Midden-IJzertijd en Merovingische periode op het voormalige campingterrein Molenslag in Monster, gemeente Westland*. (Delftse Archeologische Rapporten 134). Delft.
- Beckerman, S.M., en D.C.M. Raemaekers, 2009, 'Formvariatie van Vlaardingen-aardewerk. Een nieuwe typochronologie van het aardewerk van de Vlaardingengroep (ca. 3400-2500 v. Chr.).' in: *Archeologie* 13. p. 63–82.
- Beckerman, S.M., 2015, *Cordé ware coastal communities: using ceramic analysis to reconstruct third millennium BC societies in the Netherlands*. Leiden.
- Beek, B.L. van, 1990, *Steentijd te Vlaardingen, Leidschendam en Voorschoten*. Amsterdam.
- Benjamins, M., 2009, *Plangebied Nieuw Binckhorst, gemeente Den Haag: bureauonderzoek archeologische waarden*. (Rapport Afdeling Archeologie 0910). Den Haag.
- Benjamins, M., 2010, *Spui Kademuren, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek en geofysisch onderzoek*. (Rapport Afdeling Archeologie 1006). Den Haag.
- Berendsen, H.J.A., 2005, *Landschappelijk Nederland Fysische geografie van Nederland*. (Fysische geografie van Nederland). Assen.
- Blom, E., en H.M. van der Velde (red.), 2015, *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijck: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*. (ADC Monografie 18). Amersfoort.
- Blonk-van den Bercken, A.L., A.A.A. Verhoeven, H. van Londen, J.W. Oudhof, G. Overmars, en M.E. Lobbes, 2020, *Ambachtelijke productie in steden. Een inventarisatie en analyse op hoofdlijnen van archeologische aanwijzingen voor ambachtelijke productie in steden in de late middeleeuwen en nieuwe tijd*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 66). Amersfoort.
- Bloo, S.B.C., 2013, 'Prehistorisch aardewerk van Den Haag Bronovo.' in: E.E.B. Bulten, en Y.M. Boonstra, *Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee, Gemeente Den Haag, Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16). Den Haag. p. 51–81.
- Bloo, S.B.C., 2014, 'Aardewerk.' in: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag Van steentijd tot nieuwe tijd*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17). Den Haag. p. 71–99.
- Bloo, S.B.C., 2017, 'Aardewerk.' in: P.J.A. Stokkel, en E.E.B. Bulten (red.), *De Wateringse Binnentuinen Gemeente Den Haag Een Vlaardingennederzetting in het Wateringse Veld*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 20). Den Haag. p. 101–136.
- Bode, M.-J., 1998, *Schmalstede: ein Urnengräberfeld der Kaiser- und Völkerwanderungszeit*. (Offa-Bücher Bd. 78). Neumünster.

- Böhner, K., 1958, *Die fränkische Altertümer des Trierer Landes*. (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 1). Berlin.
- Boonstra, Y.M., 2007, *Van Hogenhoucklaan 95-97/ Bronovo Gemeente Den Haag Archeologisch onderzoek (Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven en Waarneming)*. (Rapport Afdeling Archeologie 0728). Den Haag.
- Boonstra, Y.M., en E.C. Rieffe, 2009, *Vogelwijk fase 2, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek-boringen*. (Rapport Afdeling Archeologie 0922). Den Haag.
- Bouma, N. (red.), 2013, *Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag*. (ADC Rapport 3468). Amersfoort.
- Bourgeois, Q., 2013, *Monuments on the horizon: the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*. Leiden.
- Brather, S., 2008, 'Bestattungsrituale zur Merowingerzeit. Frühmittelalterliche Reihengräber und der Umgang mit dem Tod.' in: *Tübinger Archäologische Taschenbücher* 6. p. 151–177.
- Broeke, P.W. van den, 2005a, 'Late bronstijd en ijzertijd: inleiding.' in: L. Verhart, *De Prehistorie van Nederland*. Amsterdam. p. 477–489
- Broeke, P.W. van den, 2005b, 'Zoutzieders aan de Noordzee. Zeezout voor het achterland.' in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens, en A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam. p. 513–517.
- Bruin, J. de, 2017, *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Leiden.
- Bruin, J. de, 2019, 'From The Hague to Britannia - Severan military activities along the North Sea coast (193-235 AD).' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 136–153.
- Buijtendorp, T.M., 2010, *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het "Nederlands Pompeji"*. Amsterdam.
- Bult, E.J., 2018, 'Peasants for Frans: the visibility of predial peasants, free farmers and freemen in the "Hof van Delft", during the demanoralisation period.' in M. Kars, R. van Oosten, M. Roxburgh, en A. Verhoeven (red.): *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. Zwolle. p. 214-229.
- Bult, E.J., 2019, 'Laat vijfde-eeuws Engelsen in Monster? Analyse van handgevoemd aardewerk van Monster-Molenslag.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 250–263.
- Bult, E.J., en J.M. Koot, 2008, 'Het middeleeuwse landschap en de Hof van Delft. Nieuwe inzichten door recent onderzoek.' in: J.P. Flamman, en E.A. Besselsen (red.), *Het verleden boven water Archeologische monumentenzorg in het AHR-project*. (Rapport Archeologische Monumentenzorg 148). Amersfoort/Delft. p. 261-304.
- Bulten, E.E.B., 2007, *Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag Bronstijd, ijzertijd en middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9). Den Haag.
- Bulten, E., 2010, 'Vlaardingen in de Hofstad' in: *Westerheem Special 2010*. p. 90–95.
- Bulten, E.E.B., en Y.M. Boonstra, 2013, *Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee gemeente Den Haag Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16). Den Haag.
- Bulten, E.E.B., A. Pavlović, E.C. Rieffe, H.-A.R. Siemons, M.M.A. van Veen, en J.A. Waasdorp, 2009, *Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GOaA), gemeente Den Haag*. (Rapport Afdeling Archeologie 0908). Den Haag.
- Bulten, E.E.B., en P.J.A. Stokkel, 2017, 'Synthese.' in: P.J.A. Stokkel, en E.E.B. Bulten (red.), *De Wateringse Binnentuinen Gemeente Den Haag: een Vlaardingennederzetting in het Wateringse Veld*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 20). Den Haag. p. 282–305.
- Carmiggelt, A., 1992, *Tussen hof en herberg. Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag*. (VOM-reeks 1992–1). Den Haag.
- Carmiggelt, A. (red.), 1998, *Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag: de dieren- en plantenresten*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 4). Den Haag.
- Carmiggelt, A., 2019, 'Met Waasdorp naar Waalsdorp. Een laatmiddeleeuwse vindplaats onder de Jonge Duinen.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 264–271.
- Creveld, I.B. van, 1989, *De verdwenen Buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag*. Den Haag.

- Dhaeze, W., 2019, 'Caligula's vuurtoren en de schijnslag op het strand: aan de Hollandse kust of toch niet?' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 68–77.
- Dijkstra, J., 2016, *Meppelweg 1401-1403, Den Haag, gemeente Den Haag. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven en opgraving*. (IDDS Archeologie rapport 1799). Noordwijk.
- Dijkstra, J., 2018, *Kamperfoeliestraat 2A en 2B te Den Haag. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*. (ADC Rapport 4559). Amersfoort.
- Dijkstra, M.F.P., 2011, *Rondom de mondingen van de Rijn en Maas Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Delft/Leiden.
- Dijkstra, M., 2019, 'Spannende tijden op Solleveld? De betekenis van het vroegmiddeleeuwse bootvormige graf nader beschouwd.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 210–215.
- Dorenbos, O., en J.M. Koot, 2011, *Over de kade. Een archeologisch onderzoek naar een kade en een windas bij de bouw van het gemaal Hoekpolder (Rijswijk)*. (Rijswijkse Archeologische Rapporten 32). Rijswijk.
- Dorenbos, O., O. Holthausen, en J.M. Koot, 2009, *Langs de Sir Winston Churchilllaan in Rijswijk Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal*. (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22). Rijswijk.
- Drenth, E., T.J. ten Anscher, J.C.G. van Kampen, G.R. Nobles, en P.J.A. Stokkel, 2014, 'Huisplattegronden uit het Laat- en Midden-Neolithicum in Nederland.' in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester, en T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*. Amersfoort. p. 61–96.
- Driessen, M.J., en E. Besselsen (red.), 2014, *Voorburg-Arentsburg. Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*. (Themata 7). Amsterdam
- Duco, D., 2012, 'Tabakspijpen.' in: M.M.A. van Veen, en M. Barwasser (red.), *Opgravingen in de Bierstraat, gemeente Den Haag. Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 14). Den Haag. p. 133–143.
- Duijvenboden, D.L. van, 2020, *Binckhorstlaan 141 Gemeente Den Haag. Definitief archeologisch onderzoek*. (Haagse Archeologische Rapportage 2002). Den Haag.
- Dusseldorp, G.L., en L.W.S.W. Amkreutz, 2020, 'A long slow goodbye – Re-examining the Mesolithic – Neolithic transition (5500 – 2500 BCE) in the Dutch delta.' in: M.V. Klinkenberg, R.M.R. van Oosten, en C. van Driel Murray (red.), *A Human Environment. Studies in honour of 20 years Analecta editorship by prof. dr. Corrie Bakels*. Leiden. p. 121–142.
- Ellmers, D., 1972, *Frühmittelalterliche Handelsschiffart im Mittel- und Nordeuropa*. Neumünster
- Enderman, M., 2008, 'Huisreconstructies.' in: H. Koot, L. Bruning, en R.A. Houkes (red.), *Ypenburg-Locatie 4, een nederzetting met grafveld uit het midden-neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*. Leiden. p. 111-118.
- Es, W.A. van, 1981, *Romeinen in Nederland*. Bussum.
- Es, W.A. van, en W. Prummel, 1980, *Excavations at Dorestad*. Amersfoort.
- Esser, E., en B. Beerenhout, 2007, *Bijzonder bot uit de Bierstraat Archeozoologisch onderzoek aan botmateriaal uit de 17e en 18e eeuw*. (Ossicle 124). Delft.
- Esser, E., W.J. Kuijper, en D.C. Brinkhuizen, 2003, *Eten in het 15e-16e eeuwse St Nicolaasgasthuis te Den Haag. Archeozoologisch onderzoek aan dierlijke resten*. (Ossicle 65). Delft.
- Feijst, L. van der, 2008, 'Metaal.' in: L. van der Feijst, J. de Bruin, en E. Blom (red.), *De Nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*. (ADC Monografie 4). Amersfoort. p. 131–147.
- Feijst, L.M.B. van der (red.), 2019, *Op opgeworpen gronden. Van terpen, turfwinning en een bruinvis uit de Romeinse tijd in Trade Parc Westland Mars, zone 2*. (ADC Rapport 4885). Amersfoort.
- Flamman, J.P., en E.A. Besselsen, 2008, *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project*. (Rapport Archeologische Monumentenzorg 148). Amersfoort/Delft.
- Fokkens, H., en C. Schinkel, 1990, 'Neolithische slijpstenen uit de provincie Friesland.' in: *De Vrije Fries* 70. p. 39-52.
- Fontijn, D.R., 2003, *Sacrificial landscapes Cultural biographies of persons, objects and "natural" places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c 2300-600BC*. (Analecta Praehistorica Leidensia 33/34). Leiden.
- Gangelen, H. van, 2012, 'Haagse terracotta schouwwangen. Uit het atelier van Otto Reyersz. Van Schaijk (1628-1674).' in: *Vormen Uit Vuur* 215/216. p. 60-79.

- Geerts, R., en F. Reigersman-van Lidth de Jeude, 2019, 'Het einde van een era? Romeins aardewerk uit de late 3de eeuw in Zuid-Holland.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTVS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 192–203.
- Geerts, R.C.A., 2018, 'Aardewerk.' in: A. Pavlović, *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 2: Sporen van bewoning uit de Romeinse tijd, de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (vindplaatsen 1, 2 en 7)*. (Haagse Archeologische Rapportage 1805). Den Haag. p. 66–108.
- Ginkel, E. van, en A. de Hingh, 2013, *Archeologie achter de duinen. Het rijke verleden van Den Haag*. Utrecht.
- Ginkel, E.J. van, en J.R. Magendans, 1991, *De archeologie van Den Haag. Deel 1: de prehistorie*. (VOM-reeks 1991–2). Den Haag.
- Glasbergen, W., W. Groenman-van Waateringe, en G.M. Hardenberg-Mulder, 1967, 'Settlements of the Vlaardingen culture at Voorschoten and Leidschendam (I & II).' in: *Helinium* 7. p. 4–31, 97–120.
- Groenman-van Waateringe, W., 1961, 'Nederzettingen van de Hilversumcultuur te Vogelenzang (N.H.) en Den Haag (Z.H.).' in: W. Glasbergen, en W. Groenman-van Waateringe (red.), *In het voetspoor van AE van Giffen*. (Hollandse Studiën). p. 81–94.
- Haaster, H. van, 2007, *Voedingsgewoonten en milieuomstandigheden op en rond een inheems-Romeinse nederzetting in Den Haag-Hertenrade*. (BlAXiaal 339). Zaandam.
- Hamburg, T., 2006, *Neolithische bewoningsresten te Leidschendam. Begeleiding, Inventariserend Veldonderzoek (IVO) en Opgraving (DO) Leidschendam-Prinsenhof*. (Archol Rapport 59). Leiden.
- Havelaar, J.J., en R. Spork, 1989, *Met het oog op het industriële verleden. Drie wandelingen door het centrum van Den Haag*. Den Haag.
- Haveman, E., en J.A. Sheridan, 2006, 'The Exloo necklace. New light on an old find.' in: *Palaeohistoria* 47/48. p. 101–139.
- Heeren, S., en L. van der Feijst, 2019, 'Roman troops of Germanic descent in limes forts? Back to Scheveningseweg and other garrisons along the Lower Rhine in the third century AD.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTVS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 154–164.
- Heeren, S., 2016, 'The theory of "Limesfall" and the material culture of the late 3rd century.' in: *Germania* 94. p. 185–209.
- Heeringen, R.M. van, 1983, 's-Gravenhage in archeologisch perspectief.' in: E.F.J. de Mulder (red.), *De bodem van 's-Gravenhage*. (Mededelingen Rijks Geologische Dienst 37–1). Haarlem. p. 96–126.
- Heeringen, R.M. van, 1992, *The Iron Age in the Western Netherlands*. Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van, en H.M. van der Velde (red.), 2017, *Struinen door de duinen. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Hollands duingebied op basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 52). Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van, H.M. van der Velde, en I. van Amen, 1998, *Een tweeschepige huisplat-tegrand en akkerland uit de Vroege Bronstijd te Noordwijk, prov. Zuid-Holland*. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 55). Amersfoort.
- Hingh, A. de, en E. van Ginkel, 2009, *De archeologie van Den Haag*. Utrecht.
- Hissel, M.E., 2012, *Een inheems-Romeinse nederzetting in Oerle-Zuid (gemeente Veldhoven). Definitief archeologisch onderzoek in plangebied "Zilverackers", gemeente Veldhoven, deelgebied Oerle-Zuid*. (Diachron Publicatie 50). Amsterdam.
- Houkes, R.A., E. van der Linden, en P.F.B. Jongste, 2008, *Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 29-37, gemeente Den Haag. Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen*. (Rapport Afdeling Archeologie 0812). Den Haag.
- Houkes, R.A., en L. Bruning, 2008, 'Grondsporen en structuren.' in: H. Koot, L. Bruning, en R. Houkes (red.), *Ypenburg-locatie 4 Een nederzetting met grafveld uit het midden-neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*. Leiden. p. 79–110.
- Hudig, F.W., 1923, *Das Glas: mit besonderer Berücksichtigung der Sammlung im Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst in Amsterdam*. Wenen.
- Ibelings, B., 2004, 'Economie: veel consumptie, weinig productie.' in: J.G. Smit (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 1: vroegste tijd tot 1574*. Zwolle. p. 151–180.
- Jackson, J.M.D., 2005, *Wonen op het Duinzand. Een nederzetting van de Cananefaten aan de Scheveningseweg in Den Haag*. Scriptie Vrije Universiteit. Amsterdam.
- Jacobs, E., en M.M.A. van Veen, 1996, *Tussen koor en controle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout*. (VOM-reeks 1996–3). Den Haag.

- Jacobs, E., 1999, *“Den Hoonaart”. Een 17de-eeuwse baroktuin onderzocht.* (Intern rapport afdeling Archeologie). Den Haag.
- Jagt, I.M.M. van der, 2010, ‘Botmateriaal.’ in: R.J. van Zoolingen (red.), *Een Cananefaatse cultusplaats Inheems-Romeinse bewoning aan de Lozerlaan.* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 12). Den Haag. p. 119–133.
- Janse, A., en M. van Veen, 2004, ‘Kerk en vroomheid.’ in: J.G. Smit (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 1: vroegste tijd tot 1574.* Zwolle. p. 215–270
- Jelgersma, S.L., J. de Jong, W.H. Zagwijn, en J.F. Regteren Altena, 1970, ‘The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archaeology.’ in: *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 21. p. 93–167.
- Jonge, W. de, J. Bazelmans, en D. de Jager, 2006, *Forum Hadriani Van Romeinse stad tot monument.* Utrecht.
- Jongste, P.F.B., 2014, ‘Conclusie.’ in: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd.* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17). Den Haag. p. 170–179.
- Joosten, I., 2004, *Technology of Early Historical Iron Production in the Netherlands.* Amsterdam.
- Kampen, J. van, en V. van den Brink (red.), 2013, *Archeologisch onderzoek de Habraken te Veldhoven. Twee unieke nederzettingen uit het laat neolithicum en de midden bronstijd en een erf uit de volle middeleeuwen.* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 52). Amsterdam.
- Kemmers, F., 2014, ‘Romeinse munten.’ in: M.J. Driessen, en E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas.* (Themata 7). Amsterdam. p. 591–610.
- Kerckhove, J. van, 2011, ‘Aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd.’ in: A. Pavlović (red.), *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3).* (Haagse Archeologische Rapportage 1122). Den Haag. p. 140–231.
- Kersing, V.L.C., en J.R. Magendans, 1993, ‘Archeologie in Den Haag in 1992.’ in: *Jaarboek Die Haghe* 1993. p. 285–287.
- Kersing, V.L.C., M.M.A. van Veen, en J.A. Waasdorp, 1995, ‘Archeologie in Den Haag in 1994.’ in: *Jaarboek Die Haghe* 1995. p. 223–231.
- Kleijne, J.P., O. Brinkkemper, R.C.G.M. Lauwerier, B.I. Smit, en E.M. Theunissen (red.), 2013, *A matter of life and death at Mienakker (the Netherlands). Late Neolithic behavioural variability in a dynamic landscape.* (Nederlandse Archeologische Rapporten 45). Amersfoort.
- Knol, E., en X. Bardet, 2005, ‘Fremde im Frühmittelalter. Noord-Nederland.’ in: *Paleo-Aktueel* 14/15. p. 146–149.
- Knol, E., W. Prummel, H.T. Uytterschautt, M.L.P. Hoogland, W.A. Casparie, G.J. de Langen, E. Kramer, en J. Schelvis, 1996, ‘The early medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland).’ in: *Palaeohistoria* 37/38. p. 245–416.
- Kodde, S.W., 2007, *Living on the edge. Rurale bouwtradities in het West-Nederlandse kustgebied gedurende de Late IJzertijd en de Romeinse periode.* Scriptie Vrije Universiteit. Amsterdam.
- Kok, R.S., en N.W.T. Warmerdam, 2015, *Archeologie van de Atlantikwall. Een inventarisatie van zachte resten in de Freie Küste Katwijk-Scheveningen, provincie Zuid-Holland. Deel 1: onderzoek.* (RAAP-rapport 2925). Weesp.
- Koning, J. de, 2011, *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal (5e-9e eeuw).* Zaandijk.
- Kooistra, L.I., C. Rieffe, T. van Venetië, en C. Vermeeren, 2019, ‘Van forten, schepen en barbecues: houtgebruik in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in de Haagse regio.’ in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTIS Artikelen voor Ab Waasdorp.* Den Haag. p. 46–61.
- Kooistra, L.I., en S.B.C. Bloo, 2014, *Vogelwijk fase 3, gemeente Den Haag: archeologische begeleiding vervanging riool.* (Haagse Archeologische Rapportage 1402). Den Haag.
- Kooistra, L.I., 2008, ‘Landschap, vegetatie en landgebruik in de Haagse regio.’ in: J.P. Flamman, en E.A. Besselsen (red.), *Het verleden boven water Archeologische monumentenzorg in het AHR-project.* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148). Amersfoort. p. 47–72.
- Kooistra, L., 2014, ‘Landschapsgeschiedenis van het Wateringse Veld.’ in: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd.* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17). Den Haag. p. 19–50.
- Koot, H., 2008, *Opgegraven! Archeologisch onderzoek in Rijswijk.* Rijswijk.
- Koot, H., 2019, ‘Waar gaat het naar toe? Een bijdrage aan de speurtocht naar het kanaal van Corbulo en een Romeinse weg.’ in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTIS Artikelen voor Ab Waasdorp.* Den Haag. p. 90–107.

- Koot, J.M., 2001, 'Rijswijk Schaapweg (De Schilp).' in: *Holland* 33. p. 114–116.
- Koot, H., L. Bruning, en R.A. Houkes (red.), 2008, *Ypenburg-Locatie 4 Een nederzetting met een grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*. Leiden.
- Kort, J.W. de, en A.E. Kattenburg, 2001, *Landgoed Zorgvliet. Catshuis. Gemeente Den Haag. Een archeologisch onderzoek*. (RAAP-rapport 694). Amsterdam.
- Koster, K., en P. Vos, 2019, *Herziening geologische kaart gemeenten Den Haag en Rijswijk*. (TNO-rapport R11927). Utrecht.
- Kottman, J., 1991, 'Glazen zoutschaaltjes uit de zeventiende tot en met negentiende eeuw.' in: *Vormen Uit Vuur* 1999/1.
- Lanting, J.N., en J. van der Plicht, 2002, 'De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie. III: Neolithicum.' in: *Palaeohistoria* 41/42. p. 1–110.
- Lanting, J.N., en J.D. van der Waals, 1976, 'Beaker Culture relations in the Lower Rhine Basin.' in: J.N. Lanting, en J.D. van der Waals (red.), *Glockenbechersymposium Oberried 1974*. Bussum/Haarlem. p. 1–80.
- Lanting, J.N., J. van der Plicht, W.A.B. van der Sanden, en J.D. van der Waals, 2015, *Kritische nabeschouwingen*. Groningen
- Lehmann, K., 2018a, *Catshuis; Gemeente Den Haag; Inventariserend veldonderzoek-boringen (verkennde en karterende fase)*. (Haagse Archeologische Rapportage 1819). Den Haag.
- Lehmann, K., 2018b, *Bezuidenhoutseweg 104, gemeente Den Haag: inventariserend veldonderzoek proefsleuven*. (Haagse Archeologische Rapportage 1806). Den Haag.
- Lehmann, K., 2019, 'Die Leiden des jungen Waasdorp. Oder, Frankenslag - ein frühmittelalterlicher Siedlungsplatz.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 226–239
- Lehmann, K., 2020a, *Bloemenbuurt West, Gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding vervangen riool, Den Haag*. (Haagse Archeologische Rapportage). Den Haag.
- Lehmann, K., 2020b, *Ockenburghstraat 45, gemeente Den Haag. Een nederzetting uit de midden-bronstijd A. (Haagse Archeologische Rapportage)*. Den Haag.
- Lehmann, K., 2020c, *Oosteinde naast 70b, gemeente Den Haag. Definitief archeologisch onderzoek*. (Haagse Archeologische Rapportage 2010). Den Haag.
- Lenoir, M., 2014, *Gegraven greppels in de duinen*. Ba scriptie Saxion. Deventer.
- Lenoir, M.L., 2019, *De Rhijenhof 14-16, gemeente Den Haag. Archeologisch onderzoek (DO) naar bewoningssporen op een boerderijplaats uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd*. (Haagse Archeologische Rapportage 1915). Den Haag.
- Lenoir, M.L. (red.), 2021, *Dedemsvaartweg 178-392 en 161-181, gemeente Den Haag. Sporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd. Resultaten van een proefsleuvenonderzoek en twee opgravingen*. (Haagse Archeologische Rapportage 2105). Den Haag.
- Londen, H. van, 2006, *Midden-Delfland. The Roman native landscape past and present*. Amsterdam
- Loopik, J., 2015, *Binckhorstlaan 141 Gemeente Den Haag: een begeleiding, proefsleuvenonderzoek en archeologische opgraving*. (Haagse Archeologische Rapportage 1507). Den Haag.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1986, 'Het loze vissertje of boerke Naas? Het een en ander over het leven van de steentijdbewoners van het Rijnmondgebied.' in: *Rotterdam Papers* 5. p. 7-25.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1993, 'An Early/Middle Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands.' in: *Analecta Praehistorica Leidensia* 26. p. 1–20.
- Louwe Kooijmans, L.P., 2006, 'Schipluiden. A synthetic view.' in: L.P. Louwe Kooijmans, en P.F.B. Jongste (red.), *Schipluiden A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c 3500 cal BC*. (Analecta Praehistorica Leidensia 37/38). Leiden. p. 485–516.
- Louwe Kooijmans, L.P., en P.F.B. Jongste (red.), 2006, *Schipluiden A neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c 3500 cal BC*. (Analecta Praehistorica Leidensia 37/38). Leiden.
- Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1985, *Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen*. (VOM-reeks 1985–1). Den Haag.
- Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1986, *Putten uit het verleden. Opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritshuis*. (VOM-reeks 1986–1). Den Haag.
- Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1989, *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage*. (VOM-reeks 1989–2). Den Haag.
- Menghin, W., 1983, *Das Schwert im frühen Mittelalter: chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5 bis 7 Jahrhunderts n Chr*. (Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Bd. 1). Stuttgart.

- Meurkens, L., en T. Hamburg, 2007, *Prehistorische bewoning op het World Forum gebied - Den Haag*. (Rapport Afdeling Archeologie 0724). Den Haag.
- Meurkens, L., 2014, *Noordhof, Gemeente Den Haag: sporen en vondstmateriaal uit de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen*. (Haagse Archeologische Rapportage 1411). Den Haag.
- Mijle Meijer, R.A. van der, 2012a, *Kwartellaan Noord, gemeente Den Haag. Akkers uit de ijzertijd. Een Definitief Archeologisch Onderzoek*. (Haagse Archeologische Rapportage 1133). Den Haag.
- Mijle Meijer, R.A. van der, 2012b, *Eiberplein, gemeente Den Haag: een definitief archeologisch onderzoek IJzertijd in de duinen*. (Haagse Archeologische Rapportage 1228). Den Haag.
- Mijle Meijer, R.A. van der, 2014, 'Sporen en structuren.' in: P.J.A. Stokkel, en R.A. van der Mijle Meijer, *Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen*. (Haagse Archeologische Rapportage 1403). Den Haag. p. 19–40.
- Mijle Meijer, R. van der, en J. Waasdorp, 2010, *Pompstationsweg 351, gemeente Den Haag: inventariserend veldonderzoek-proefsleuven en archeologische begeleiding*. (Rapport Afdeling Archeologie 1031). Den Haag.
- Mijle Meijer, R.A. van der, E.E.B. Bulten, P.J.A. Stokkel, en E.C. Rieffe, 2010, *Westvlietweg, gemeente Den Haag. Archeologisch onderzoek naar bewoningssporen uit het midden- en laat neolithicum op een duintje achter de oudste strandwal*. (Rapport Afdeling Archeologie 0919). Den Haag.
- Mulder, E.F.J. de (red.), 1983, *De Bodem van 's-Gravenhage*. (Mededelingen Rijks Geologische Dienst 37–1). 's-Gravenhage.
- Nicolay, J.A.W., 2014, *The splendour of power: early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)*. (Groningen archaeological studies volume 28). Groningen.
- Nieveler, E., en F. Siegmund, 1999, 'The Merovingian chronology of the Lower Rhine Area. Results and problems.' in: J. Hines, K.H. Nielsen, en F. Siegmund (red.), *The pace of change Studies in medieval archaeology*. Oxford. p. 3–22.
- Nobles, G.R., 2013, 'Spatial analysis.' in: J.P. Kleijne, O. Brinkkemper, R.C.G.M. Lauwerier, B.I. Smit, en E.M. Theunissen (red.), *A matter of life and death at Mienakker (the Netherlands). Late Neolithic behavioural variability in a dynamic landscape*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 45). Amersfoort. p. 185–240.
- Nijs, T. de, en J. Sillevius (red.), 2005, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 3: Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle.
- Pabon, N.J., 1934, 'Resultaten van het onderzoek met de spade naar den Rijnweg op Meer en Bosch, Ockenburgh en bij het Nieuwe Slag.' in: *Jaarboek Die Haghe 1934*. p. 10–23.
- Pavlović, A., 2005, *Archeologisch onderzoek "uriliften" Grote Markt, Buitenhof en Kerkplein gemeente Den Haag*. (Rapport Afdeling Archeologie 0511). Den Haag.
- Pavlović, A., 2006, *Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis) gemeente Den Haag*. (Rapport Afdeling Archeologie 0605). Den Haag.
- Pavlović, A. (red.), 2011a, *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)*. (Haagse Archeologische Rapportage 1122). Den Haag.
- Pavlović, A., 2011b, *Archeologisch onderzoek aan de Gaslaan 125, gemeente Den Haag. Sporen van boerderij Groenesteijn uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd*. (Rapport Afdeling Archeologie 1049). Den Haag.
- Pavlović, A., 2012, *Korte Vijverberg, gemeente Den Haag: sporen van de Uiterste- of Doelenpoort en van een kademuur van de Hofvijver in nieuw riooltracé*. (Haagse Archeologische Rapportage 1210). Den Haag.
- Pavlović, A., 2013, *IJsvogelplein 10, gemeente Den Haag: sporen van akkerbouwactiviteiten uit de ijzertijd op de locatie van de OG Heldringschool*. (Haagse Archeologische Rapportage 1310). Den Haag.
- Pavlović, A., 2016, *De Rhijenhof 14-16, gemeente Den Haag: inventariserend veldonderzoek proefsleuven*. (Haagse Archeologische Rapportage 1630). Den Haag.
- Pavlović, A. (red.), 2018, *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, Gemeente Den Haag. Deel 2: Sporen van bewoning uit de Romeinse tijd, de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (vindplaatsen 1, 2 en 7)*. (Haagse Archeologische Rapportage 1805). Den Haag.
- Pavlović, A., 2019, 'Er was eens op Uithofslaan... Of: hoe Ab Waasdorp in 2003 als projectleider aan de wieg stond van het archeologisch onderzoek op Uithofslaan-vindplaats 3 en daar de eerste opzienbarende sporen uit de Gantelklei aan het licht werden gebracht in de aanloop van nog meer mooie ontdekkingen zoals een unieke structuur aldaar.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 122–125

- Pavlović, A., 2009, *Archeologisch onderzoek in het riooltraject op de Frederik Hendriklaan, Gemeente Den Haag: definitief onderzoek*. (Rapport Afdeling Archeologie 0915). Den Haag.
- Pavlović, A., en M.M.A. van Veen, 2016, *Spui voormalige nummers 24, 26 en 28a, gemeente Den Haag: bewoningssporen aan het Spui vanaf de tweede helft van de 14e eeuw onder het nieuwe woon- en winkelcomplex "Amadeus"*. (Haagse Archeologische Rapportage 1602). Den Haag.
- Pavlović, A., en M.M.A. van Veen, 2021, *Het kerkhof rond de Grote- of St. Jacobskerk in Den Haag. Archeologisch onderzoek in het kader van de herinrichting van het Kerkplein en het gebied rond de kerk*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 22). Den Haag.
- Pruissen, C. van, E.A.K. Kars, en M. Polak, 2011, 'Natuursteen.' in: A. Pavlović (red.), *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)*. (Haagse Archeologische Rapportage 1122). Den Haag. p. 286–300.
- Quiles, C., 2017, *Indo-European demic diffusion model. 3rd edition, revised and updated*. Badajoz, Spanje.
- Raczynski-Henk, Y., 2014, 'Neanderthaler-vindplaatsen in het Limburgse lössgebied: onmisbaar!' in: *Grondboor en Hamer* 4/5. p. 145-149.
- Raemaekers, D.C.M., C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hänninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen, en C. Vermeeren, 1997, 'Wateringen 4. A settlement of the middle neolithic Hazendonk 3 Group in the Dutch coastal area.' in: *Analecta Praehistorica Leidensia* 29. p. 143–191.
- Raemaekers, D.C.M., 2005, 'Het vroeg- en midden-Neolithicum in Noord-, Midden- en West-Nederland.' in: J. Deebe, E. Drenth, M.-F. van Oorsouw, en L. Verhart (red.), *De Steentijd van Nederland*. (Archeologie 11/12). p. 261–282.
- Raepsaet, G., en M.T. Raepsaet-Charlier, 2013, 'La Zélande à l'époque romaine et la questions des Frisiavons.' in: *Revue du Nord. Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 403. p. 209–242.
- Regteren Altena, J.F. van, J.A. Bakker, A.T. Clason, W. Glasbergen, W. Groenman-van Waateringe, en L.J. Pons, 1962, 'The Vlaardingen Culture I, II en III.' in: *Helinium* 2. p. 1–34, 97–103 en 215–243.
- Ridder, J.G. de, 1976, *Oud-Loosduinen, de geschiedenis van een Haagse woonwijk*. Den Haag.
- Rieffe, E.C., 2011, *Vogelwijk fase 2, Gemeente Den Haag: archeologische begeleiding vervanging riool*. (Haagse Archeologische Rapportage 1132). Den Haag.
- Rieffe, E.C., 2018, *Vogelwijk fase 4, gemeente Den Haag: archeologische begeleiding vervanging riool*. (Haagse Archeologische Rapportage 1803). Den Haag.
- Rieffe, E.C., 2020a, *Bloemenbuurt Oost, Gemeente Den Haag Archeologische begeleiding vervangen riool, Den Haag*. (Haagse Archeologische Rapportage 2004). Den Haag.
- Rieffe, E.C., 2020b, *Maartensdijklaan gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden en inventariserend veldonderzoek-boringen*. (Haagse Archeologische Rapportage 2009). Den Haag.
- Rieffe, E.C., L.I. Kooistra, D.G. van Smeerdijk, en J. van Dijk, 2006, 'AHR-D, -E en -Q.' in: Rieffe, E.C., L.I. Kooistra, E.E.B. Bulten, en J. van Dijk, *Archeologisch onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*. (Rapport Afdeling Archeologie 0619). Den Haag. p. 81–169.
- Roessingh, W., 2018, *Dynamiek in beeld: onderzoek van Westfriese nederzettingen uit de brons-tijd*. Leiden.
- Rooij, T.P. van, 2007, 'Middeleeuwse sporen.' in: E.E.B. Bulten (red.), *Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag. Bronstijd, ijzertijd en middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9). Den Haag. p. 43–55.
- Scholten, C.L.H., 2000, *Haags Porselein 1776-1790. Een "Hollands" product volgens de internationale mode*. Zwolle.
- Sheridan, A., 2003, *The examination and analysis of the fragmented faience bead from Den Haag in the National Museum of Scotland*. Edinburgh.
- Siegmund, F., 1998, *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*. Köln.
- Siemons, H., 2009, 'Synthese.' in: H. Siemons, en J.J. Lanzing (red.), *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Weteringse Veld, Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11). Den Haag. p. 347–377.

- Siemons, H., 2014, 'Sporen en structuren.' in: H. Siemons, en E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17). Den Haag. p. 312–368.
- Siemons, H., en E.E.B. Bulten, 2014, *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17). Den Haag.
- Siemons, H., en M. Laan, 2009, 'Sporen en structuren.' in: H. Siemons, en J.J. Lanzing (red.), *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11). Den Haag. p. 41–143.
- Siemons, H., en J.J. Lanzing, 2009, *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11). Den Haag.
- Smit, H., en F. van Kan, 2004, 'Politiek en bestuur: graaf, hof en dorp.' in: J.G. Smit (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 1: vroegste tijd tot 1574*. Zwolle. p. 88–150
- Smit, J., 1918, 'Haagsche begraafplaatsen'. in: *Jaarboek Die Haghe 1917/1918*. p. 178 e.v.
- Smits, L., en L.P. Louwe Kooijmans, 2006, 'Graves and human remains.' in: L.P. Louwe Kooijmans, en P.F.B. Jongste (red.), *Schipluiden A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c 3500 cal BC*. (Analecta Praehistorica Leidensia 37/38). Leiden. p. 91–112.
- Stal, K., en V. Kersing, 2004, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen.' in: J.G. Smit (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 1: vroegste tijd tot 1574*. Zwolle. p. 27–76.
- Stellingwerf, S., 2019, *The Patriot behind the pot. A historical and archaeological study of ceramics, glassware and politics in the Dutch household of the Revolutionary Era 1780-1815*. Zwolle.
- Steures, D.C., 2019, 'The Nijmegen Inn Story, with a twist from The Hague. Vulgar Latin mottoes on pottery from Late Roman Nijmegen and a silver ring from The Hague.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTVS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 204–209.
- Stokkel, P.J.A., 2010a, *Fazantplein, gemeente Den Haag. Een definitief archeologisch onderzoek*. (Rapport Afdeling Archeologie 1027). Den Haag.
- Stokkel, P.J.A., 2010b, *Kwartellaan zuid, gemeente Den Haag. Een definitief archeologisch onderzoek*. (Rapport Afdeling Archeologie 1043). Den Haag.
- Stokkel, P.J.A., 2012a, *Strijden met en tegen de elementen. Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15). Den Haag.
- Stokkel, P.J.A., 2012b, *Steynhof Gemeente Den Haag: inventariserend veldonderzoek-proefsleuven en archeologische begeleiding*. (Haagse Archeologische Rapportage 1225). Den Haag.
- Stokkel, P.J.A., 2015, 'Den Haag - Rotterdamsebaan.' in: *Archeologische kroniek van Zuid-Holland 2014*. p. 8–9.
- Stokkel, P.J.A., 2016, 'Den Haag - Rotterdamsebaan.' in: *Archeologische kroniek van Zuid-Holland 2015*. p. 13–15.
- Stokkel, P.J.A., en E.E.B. Bulten (red.), 2017, *De Wateringse Binnentuinen Gemeente Den Haag: een Vlaardingennederzetting in het Wateringse Veld*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 20). Den Haag.
- Stokkel, P.J.A., en R.A. van der Mijle Meijer, 2014, *Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen*. (Haagse Archeologische Rapportage 1403). Den Haag.
- Stolk, M., 2018, 'Exploring Immigrant Identities: The Link between Portuguese Ceramics and Sephardic Immigrants in 17th Century Amsterdam.' in: *Journal of Archaeology* 3. p. 101–120.
- Theunissen, E.M., 1999, *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip Hilversum-cultuur*. Leiden.
- Theunissen, L. (red.), 2014, *A mosaic of habitation at Zeewijk (the Netherlands): late Neolithic behavioural variability in a dynamic landscape*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 47). Amersfoort.
- Valk, B. van der, 2019, 'Timing and possible cause of Late Holocene Younger Coastal Dune formation between Rhine and Meuse.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLTVS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 34–45.
- Valk, L. van der, B. van Vonderen, en K.H. Pronk, 1999, 'Het boetveld in de Harstenhoek - een verrassend stukje Scheveningse archeologie.' in: *Westerheem* 48. p. 131-142.
- Van der Hoeve, J., 2013, *Westinde 40-42, bouwhistorische opname*. Utrecht.
- Van Oosten, R., 2014, *De stad, het vuil en de beerput. Een archeologisch-historische studie naar de opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context (13e tot 18e eeuw)*. Groningen.

- Vanderhoeven, T., 2015, 'Vaotwerk en vensters van glas.' in: J.A. Waasdorp, en R.J. van Zoolingen, *Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 18). Den Haag. p. 213–242.
- Veen, M.M.A. van, 2000, 'Graven op een kloosterterrein.' in: R.J. de Booij, *Amicitia. Van klooster tot appartementencomplex*. (VOM-reeks 2000-1). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 2005, *Van boerderij tot Catshuis. Waarnemingen en opgravingen bij de renovatie van het Catshuis in Den Haag, 2002-2003*. (Rapport Afdeling Archeologie 0503). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 2010, *Madestein, gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding van de restauratie van de stenen kamer*. (Rapport Afdeling Archeologie 1026). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 2011, *Spui-Lamgroen, gemeente Den Haag. Inventariserend en definitief onderzoek op een weeshuisterrein*. (Haagse Archeologische Rapportage 1109). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 2014, 'Den Haag-Bierstraat, het vormenspectrum van 1570-1640.' in: *Assembled Articles 5. Symposium on medieval and post-medieval ceramics*. Zwolle 11 en 12 okt 2012. p. 213–228
- Veen, M.M.A. van, 2015, *Het grafelijk en stadhouderlijk hof Den Haag: een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 19). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, en M. Barwasser, 2012, *Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag: wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 14). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, en A. Pavlović (red.), 2007, *Voldersgracht-Spuimarkt, gemeente Den Haag. Definitieve opgraving en bouwbegeleiding*. (Rapport Afdeling Archeologie 0723). Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, en J.A. Waasdorp, 2000, *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5). Den Haag.
- Velde, H.M. van der, N.L. Jaspers, E. Drenth, en H.B.G. Scholte Lubberink (red.), 2011, *Van graven in de prehistorie en dingen die voorbijgaan. Studies aangeboden aan Eric Lohof bij zijn pensionering in de archeologie*. Leiden.
- Velde, H.M. van der, 2008, *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)*. (ADC Monografie 5). Amersfoort.
- Verhart, L., en L. Amkreutz, 2017, *Een nieuwe blik op de grafkelder van Stein*. Swalmen/Leiden.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe, en E.E.B. Bulten, 2007, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.
- Vos, W., en J. van Zoolingen, 2019a, 'Van Voorburg naar Scheveningen en verder... Gedachten over vici, infrastructuur en de inrichting van het Romeinse landschap in en rond Den Haag.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 108–121.
- Waasdorp, J.A., 1998, 'Een monumentje voor Paul Stuurman.' in: *Westerheem* 47. p. 139–145.
- Waasdorp, J.A., 1999, *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*. (VOM-reeks 1999–2). Den Haag.
- Waasdorp, J.A., 2003, *III MP naar MAC Romeinse mijlpalen en wegen*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 8). Den Haag.
- Waasdorp, J.A. (red.), 2012, *Den Haag Ockenburgh: een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 13). Den Haag.
- Waasdorp, J.A., en E. Eimermann, 2008, *Solleveld: een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10). Den Haag.
- Waasdorp, J.A., en A.C. van Weerelt, 2019, *Vroegmiddeleeuwse pioniers in het Statenkwartier. Opgravingen rond het Frankenslag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 21). Den Haag.
- Waasdorp, J.A., en R.J. van Zoolingen, 2015, *Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 18). Den Haag.
- Wasmus, F., 2011, *Once upon a dune in the west. On the Vlaardingen culture, its chronology and the pottery of the site Voorschoten-De Donk*. Ma-scriptie Universiteit Leiden. Leiden.
- Weerts, H.J.T., en F.S. Busschers, 2003, *Formatie van Nieuwkoop*. Utrecht.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van, en O. Brinkkemper, 2005, 'Het veelzijdige boerenbedrijf. De voedselproductie in de metaaltijden.' in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens, en A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam. p. 491–512.
- Wijsenbeek, F.C., 1997, *Huis achter de duinen. Verslag over een midden ijzertijd nederzetting aan de Lozerlaan in Den Haag*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden. Leiden

- Wijsenbeek, Th., 2005, 'Geloof en politiek.' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 2: De tijd van de Republiek*. Zwolle. p. 207-227.
- Wit, C. de, 1960, 'De Haagse Stenen bijlen' in: *Westerheem* 9-10. p. 107-110.
- Wuite, R., 1990, *Het Kortenbosch Biografie van een Haagse arbeidersstraat, van 1648 tot 1873*. Den Haag.
- Zijverden, W. van, 2009, 'Fysisch geografisch onderzoek.' in: E. Eimermann (red.), *Cananefaatse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Een archeologische opgraving aan de Juliahof te Wateringen, gemeente Westland*. (ADC Rapport 822). Amersfoort. p. 25-35.
- Zijverden, W. van, 2016, *After the deluge: a palaeogeographical reconstruction of Bronze Age West-Frisia (2000-800 BC)*. Leiden.
- Zoolingen, R.J. van, 2010, *Een Cananefaatse cultusplaats. Inheems-Romeinse bewoning aan de Lozerlaan, Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 12). Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van, 2011a, 'Sporen en structuren.' in: A. Pavlović (red.), *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)*. (Haagse Archeologische Rapportage 1122). Den Haag. p. 37-133.
- Zoolingen, R.J. van, 2011b, 'Rural cult places in the civitas Cananefatium.' in: *Journal of Archaeology in the Low Countries* 3-1. p. 5-30.
- Zoolingen, R.J. van, 2014a, *Ockenburgh, gemeente Den Haag: waardestellend onderzoek naar de sporen van een Romeins kamp*. (Haagse Archeologische Rapportage 1409). Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van, 2014b, *Zevenwoudenlaan, Gemeente Den Haag: archeologisch onderzoek naar sporen van bewoning uit prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen*. (Haagse Archeologische Rapportage 1404). Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van, 2017, *Mecklenburgplein e.o. Gemeente Den Haag: archeologische begeleiding (AB) vervanging riolering*. (Haagse Archeologische Rapportage 1708). Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van, 2018, *Inhoudelijk evaluatieverslag. Proefsleuvenonderzoek Madepolderweg 45 en 55-57 (MAW17p)*. Intern rapport. Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van (red.), 2019a, *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag.
- Zoolingen, J. van, 2019b, 'On the origins of Ockenburgh. Thoughts on a Roman temporary camp at The Hague.' in: R.J. van Zoolingen (red.), *AB HARENIS INCVLITIS Artikelen voor Ab Waasdorp*. Den Haag. p. 128-135.
- Zoolingen, R.J. van, 2019c, *Madepolderweg 45 en 55-57, gemeente Den Haag. Proefsleuvenonderzoek naar vindplaatsen uit de steentijd, ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen*. (Haagse Archeologische Rapportage 1904). Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van, en E.E.B. Bulten, 2021, *Steynhof (Anne Frankpark), gemeente Den Haag. Een Vlaardingennederzetting in het Wateringse Veld*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 23). Den Haag.
- Zoolingen, R.J. van, en M.L. Lenoir (red.), 2018, *Regionaal Symposium Romeinse Tijd. Bundel naar aanleiding van het symposium, ter bevordering van regionale samenwerking en onderzoek naar de Romeinse tijd*. (Haagse Archeologische Rapportage 1811). Den Haag.

Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling

Archeologische perioden	Jaren v/n Chr.	Laageenheden	
		Duin- en strandzanden	Mariene getijdenafzettingen
Moderne tijd	2000	A	E
Middeleeuwen	Laat		
	Vol		
Vroeg	1000	B	F/G
	500		
Romeinse tijd	0		
IJzertijd	Laat	C	J/K
	Midden		
Vroeg	500		
Bronstijd	Laat	D	J/K
	Midden		
	Vroeg		
Neolithicum	2000	C	J/K
	Laat		
	2500		
	3000		
Mesolithicum	Midden	D	J/K
	3500		
	4000		
Vroeg	4500	D	J/K
	5000		
	6000		
Laat-Paleolithicum	7000	D	J/K
	8000		
	9500		
	11750		

- A: Laag van Den Haag (voorheen Jonge Duinen)
- B: Laag van Voorburg (voorheen Oude Duinen)
- C: Laag van Ypenburg (voorheen Oude Duinen)
- D: Laag van Rijswijk (voorheen Strandzanden)
- E: Laag van Poeldijk (voorheen Duinkerke II /III Afzettingen)
- F: Gantel Laag, kleiige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
- G: Gantel Laag, zandige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
- J: Laagpakket van Wormer, kleiige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)
- K: Laagpakket van Wormer, zandige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)

